इत्युक्त्वा ता मिथः सर्वास्तं द्विजं प्रति दुद्रुवुः । विवृतास्या ललज्जिह्वाः प्रद्योतैकमहाभुजाः १८
आयान्तीस्ताः समालोक्य ब्राह्मणो भयविह्वलः । आत्मानमभितश्चक्रे रक्षां वेदोदितां नृप १९
ता आगत्य स्थिता दूरं राक्षस्यो भीमविक्रमाः । तेजसा तस्य मन्त्रैश्च मत्यादिष्टा नराधिप ॥२०
ऊचुश्च को भवानत्र कुतः प्राप्तोऽसि तद्वद । त्वद्दर्शनान्मनोऽस्माकं प्रसादमधिगच्छति ॥ २१
त्वत्पादस्पर्शनात्किं नो न विघ्नो भविता फलम् । अतो मूर्धसु नो धेहि स्वकीयं पादपङ्कजम् ॥

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तासां जगाद हरिद्[1]त्तजः ॥ २३

द्विज उवाच—

कृत्वा पवित्रतीर्थानि ब्राह्मणोऽहं समागतः । सांप्रतं पुष्करं यामि भवतीभिः किमिष्यते ॥
यतस्तत्प्रार्थ्यतां दातुं शक्तो दास्यामि चेत्तदा ॥ २४

राक्षस्य ऊचुः—

येषु तीर्थेषु विप्रेन्द्र त्वया स्नातं वदस्व नः । तानि सर्वाणि पुण्यानि मोचयातः कुजन्मनः ॥
अस्मानतितरांतृष्णाक्षुद्भ्यां दारुणदुःखदात् ॥ २५

ब्राह्मण उवाच—

अवन्तीमाश्रमात्पूर्वमहं हरिपुरीमितः । गतोऽहं द्वारकां तस्मात्स्नात्वा सोमोद्भवाजले ॥ २६
ततः प्राप्तः प्रभासाख्यं तीर्थं नीरधितीरगम् । तस्मात्सेतुनिबन्धेऽहं स्नातः परमपावने ॥ २७
तस्मादहं महापुण्यां किष्किंधां समुपागतः । हतो यत्र तु रामेण वाली कपिगणेश्वरः ॥ २८
तस्मान्मठं सरस्वत्या नर्मदातीरसंस्थितम् । समागतोऽहं यत्रास्ति भारती सर्वसेविता ॥ २९
ततोऽहमविशं वाणीं तां नत्वा दक्षिणापथे । शिवकाञ्चीविष्णुकाञ्च्यौ दृष्टे तत्र मया पुरे ॥३०
ययोर्मरणतो जन्तुः शिवो विष्णुश्च जायते । ततोऽहमुत्कलं प्राप्तो यत्रास्ति हरिरीश्वरः ॥ ३१
चतुर्वर्गप्रदः साक्षाद्भक्तानामभिकाङ्क्षताम् । तमर्चयित्वा विधिवद्भक्षयित्वा निवेदितम् ॥ ३२
प्रसादभूतं तस्यैव (तमगमं) गङ्गासागरसंगमम् । तत्र देवानृषीन्पितॄंस्तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ३३
यत्र गङ्गा शतमुखी जाता तत्राहमागमम् । ततो गयामुपागत्य पिण्डान्दत्त्वा यथाविधि ॥ ३४
पितृभ्यस्तुलसीपुष्पचन्दनोदकपूजितान् । कोशलां शरयूवारिकर्णधारनभस्वतः ॥ ३५
पवित्रिताखिलजनां स्पर्शनेनाहमागमम् । तत्रास्ति गोप्रताराख्यं तीर्थं त्रिदशदुर्लभम् ॥ ३६
तत्र स्नानादिकं सर्वं निशाचर्यः कृतं मया । ततः काशीमहं प्राप्तो राजधानीमुमापतेः ॥ ३७
नत्वा विश्वेश्वरं देवं बिन्दुमाधवमेव च । स्नातं मणिकर्णिकायां ज्ञानवाप्यां च भक्तितः ॥ ३८
त्रिरात्रमुषितस्तत्र प्रयागं पुनरागमम् । पौषशुक्लचतुर्दश्यां साक्षाद्यत्र प्रजापतिः ॥ ३९
एकस्मिन्माघमासे तु स्नानं कृत्वाऽरुणोदये । पुनस्तस्मात्समायातो नैमिषं गोमतीतटे ॥ ४०
तत्र तीर्थानि सर्वाणि वसन्ति च स्वमायया । ततोऽहं मथुरां प्राप्तो यत्र विश्रा[2]न्तिसंज्ञकम् ॥४१
तीर्थं तत्संनिधौ पुण्यमसिकुण्डाख्यमुत्तमम् । कृ[3]ष्णगङ्गोद्भवाक्रूरकेशिकालीयतीर्थभृत् ॥ ४२
यमुनाऽस्ति महापुण्या यत्र सर्वार्थदायिनी । उभयोः कूलयोस्तस्या वनानि द्वादश श्रिया ४३
राजमानानि खेचर्यः समस्तार्थकराणि च । सन्ति तेषु नरः स्नात्वा पीत्वा भूयो न जायते ४४

---

१ ख. °रिवक्त्रजः । २ ङ. ञ. °श्रान्तसं° । ३ ङ. झ. कृष्णागङ्गाध्रुवा° ।

ततोऽहमागमं पुण्यं हस्तिनापुरमुत्तमम् । यत्र श्रीपतिपादाब्जजाता गङ्गा सरिद्वरा ॥ ४८
ततो नारायणस्थानं हिमवद्भूमिसंस्थितम् । आगत्य माधवं दृष्ट्वा केदारमहमागमम् ॥ ४६
तत्र संपूज्य विश्वेशं पीत्वा हंसोदकं पुनः । हरिद्वारं महापुण्यमागमं जाह्नवीतटे ॥ ४७
तत्र स्नात्वा [*पितॄन्देवानृषीन्संतर्प्य चाप्यहम् । समागतः कुरुक्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ ४८
तत्राप्यहं क्रियाः सर्वाः कृतवान्नियतेन्द्रियः । अर्चयित्वा च] पादाब्जं श्रीपतेः पुष्करं प्रति ४९
चलितो मार्गमध्ये तु विमलो नाम मे सखा । मिलितो मां व्रजन्गेहमिन्द्रप्रस्थात्तु तीर्थतः ॥ ५०
नीतोऽहं तेन राक्षस्यः पुनस्तत्र द्विजन्मना । तीर्थोत्तमे परावृत्य शक्रप्रस्थेऽखिलार्थदे ॥ ५१
तत्रास्ति द्वारका पुण्या निर्मिता विष्णुना स्वयम् । तत्रावलोकितः साक्षाद्विष्णुर्वाक्यान्न रूपतः ।
तत्राहं स च संस्नातौ विष्णुभक्तिप्रलब्धये । दत्ता सा विष्णुना मह्यं तस्मै च कृष्णमूर्तिना ॥ ५३
श्रुता तत्र हरेर्वाणी न रूपं नौ विलोकितम् । भक्तिर्लब्धा ततः स्थानाद्याम्यहं पुष्करं प्रति ५४
तत्र तीर्थाधिपस्येदं द्वारकाख्यस्य वै जलम् । कमण्डलुगतं पुण्यं निशाचर्यो वहाम्यहम् ॥ ५५
भवतीभिरहं पृष्टो यत्तदाख्यातमेव मे । दृष्ट्वा वो दुर्दशामेतां कृपा मे जायते हृदि ॥
उच्यतां किं करोम्यद्य भवतीनां वशो ह्यहम् ॥ ५६

नारद उवाच—

ज्ञानं भवतु युष्माकमिति ताः सिषिचेऽम्भसा । तास्तज्जलाभिमर्शात्तु सर्वेषां(र्वासां) जन्मकारणम्
संस्मृत्य तत्यजुश्चैव राक्षसं देहमुल्बणम् । आसाद्य देवतादेहं विमानशतमागतम् ॥ ५८
आरुह्याप्सरसो भूत्वा ताः प्रणेमुर्द्विजन्मने । ऊचुश्च भो द्विजश्रेष्ठ द्वारकाजलसंगमात् ॥ ५९
राक्षसत्वाद्वयं मुक्ता गच्छामस्त्रिदशालयम् । इन्द्रप्रस्थान्तरावर्तिन्येषा या द्वारका द्विज ॥
नातः परतरं मर्त्ये तीर्थमस्त्यखिलार्थदम् ॥ ६०

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा ताः समारूढा विमानेषु महीपते । जग्मुः प्राचीं दिशं तेन दत्ताज्ञा वै द्विजन्मना ॥ ६१
यमुनातीरवर्तिन्या द्वारकाया महीपते । [+शृण्वन्माहात्म्यमेतस्या नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ ६२
वेदज्ञानां ब्राह्मणानां शतस्येच्छासुभोजनात् । यत्फलं श्रवणादस्मान्महिम्नस्तत्प्रजायते] ॥ ६३
गोविन्दाराधने सम्यग्यथा वै सौख्यमिन्द्रिये । माहात्म्यश्रवणादस्या द्वारकायास्तथा नृप ॥ ६४
सूर्येन्दुग्रहणे दानात्सुवर्णपलविंशतेः । यत्फलं शृण्वतैतस्या माहात्म्यं तदवाप्यते ॥ ६५
विमलस्य सुतप्राप्तिं श्रुत्वा सुत इहाऽऽप्यते । तत्सख्युर्भक्तिलाभं च लभ्यते भक्तिरुत्तमा ॥ ६६
राक्षसीनां विमोक्षं यः शृणोति श्रद्धयाऽन्वितः । स याति ता इव श्रेष्ठं विमानेन सुरालयम् ६७

नृपवर महिमा ते वर्णितो द्वारकाया-
त्रिभुवनजनसेव्ये शक्रतीर्थे स्थितायाः ।
किमपरमतिपुण्यं वर्णयामि त्वदग्रे
कथय नहि विधेयः श्रेयसि स्वे विलम्बः ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये द्वारकोपाख्यानं नाम चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ (१०)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१५०४

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. झ. तस्य । २ ङ. झ. ञ. 'मानं सप्तमा' ।

अथ पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

युधिष्ठिर उवाच—

सौभरे कस्य तीर्थस्य माहात्म्यं नारदो मुनिः । वर्णयामास शिबये शक्रतीर्थगतस्य च ॥ १

अतस्तु मम शुश्रूषा जायते मुनिपुंगव । शिबिनारदसंवादं ब्रूहि पुण्यं नताय मे ॥ २

सौभरिरुवाच—

धर्मराट्शिबिराजा च श्रुत्वा नारदवर्णितम् । द्वारकायास्तु माहात्म्यं तमेवापृच्छदादरात् ॥ ३

शिबिरुवाच—

ब्रह्माङ्गज सुरश्रेष्ठ श्रुतं माहात्म्यमुत्तमम् । इन्द्रप्रस्थतटस्थाया द्वारकाया मयाऽद्भुतम् ॥ ४

अयोध्यायां यदि मुने किंचिदस्ति पवित्रकम् । चरितं मम तद्ब्रूहि पिपासोस्त्वद्वचोमृतम् ॥ ५

नारद उवाच—

अस्त्यत्र चरितं पुण्यं महापातकनाशनम् । नापितस्याघयुक्तस्य मुकुन्दस्य द्विजस्य च ॥ ६

ब्रह्महा नापितो राजन्नपमृत्युगतो द्विजः । प्रसादात्कोशलायास्तु द्वावपि स्वर्गतिं गतौ ॥ ७

चन्द्रभागानदीतीरे पुरी सा च निवेशिता । तत्रास्ति नापितः पापश्चण्डको नाम गर्हितः ॥ ८

चौर्येण परवित्तानामपहर्ता सुपापकृत् । घातकः शस्त्रपाशाद्यैः पान्थानामवलुण्ठकः ॥ ९

द्यूतमद्यरतो नित्यं परस्त्रीलम्पटेन्द्रियः । भित्त्वा देवालयं भित्तिमिष्टकायाश्च विक्रयी ॥ १०

तस्योदवसिताभ्यासे ब्राह्मणो वसति श्रिया । संयुक्तो ब्रह्मकर्मज्ञो मुकुन्दो नामतो नृप ॥ ११

स एकदा समालिङ्ग्य तरुणीमात्मयोषितम् । सुष्वाप सुरतायासश्लथाङ्गो निशि निर्भयम् ॥ १२

स चण्डको निशीथेऽथ प्रविवेश तदालयम् । मुकुन्दस्य समाहर्तुं हर्म्ये भूषादिवस्तु यत् ॥ १३

उपकार्याबहिःस्थं यत्तद्गृहीत्वाऽगमद्गृहम् । स्वकीयं च पुनस्तस्य ब्राह्मणस्याविशद्गृहम् ॥ १४

कपाटोत्पा(द्घा)टनार्थी तु यत्नेन महताऽभवत् । लोहयन्त्रावरुद्धश्च स नोद्घाटयितुं क्षमः ॥ १५

आरुरोह तदा तस्य ब्राह्मणस्याविशद्गृहम् । प्रविश्य तद्गृहं क्रूरः कृपाणं पाणिना दधत् ॥ १६

अट्टालकं समाविष्टो नापितस्तस्करक्रियः । तत्रापश्यत्प्रसुप्तौ तौ दंपती रतिविह्वलौ ॥ १७

जगाम च तयोः पार्श्वे हेमभूषाजिघृक्षया । शय्याया एकदेशस्थं गृहीत्वा भूषणं बहु ॥ १८

हर्तुं तदङ्गतो हस्तं प्रससार स नापितः । तस्करस्पर्शतो विप्रो जजागार भयातुरः ॥ १९

न किंचिदूचे संमील्य नेत्रे तत्रैव संस्थितः । यदा स तस्करः पापो गृहीत्वा देहभूषणम् ॥ २०

चलितः स तदा तेन दोर्भ्यामात्तो द्विजेन हि । पश्चादागत्य वित्तस्यासहमानेन संक्षयम् ॥ २१

तेनापि नृप चौरेण कृपाणेन हतो द्विजः । विदीर्णोदरमध्यस्तु तात मातरितीरयन् ॥ २२

वदन्तः किं किमित्येतत्पार्श्वे तस्याऽऽययुर्जनाः । ददृशुस्तं निःसृतान्त्रं रुधिरालिप्तविग्रहम् ॥ २३

पप्रच्छुश्च मुकुन्देदं कर्म केनेदृशं कृतम् । सोऽपि कृच्छ्रेण महता प्रोवाचेदं स्वबान्धवान् ॥ २४

मुकुन्द उवाच—

ममैव परिपाकोऽयं पूर्वोपार्जितकर्मणाम् । [*न कश्चित्सुखदुःखानां दाता कस्यापि देहिनः ॥
धर्मोऽधर्मश्च तावेव तेषां मूलं पुराकृतौ] ॥ २५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. पुस्तकस्थः ।

१ क. ङ. मं. 'ह्मिको स पापिष्ठो ना' ।

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा स तु भूयस्या पीडया गाढपीडितः। तत्याज भूपते प्राणान्पश्यतां सुहृदां तदा ॥ २६
विललाप तदा तस्य माता द्विजसती नृप। निधाय तच्छिरः स्वाङ्के कुण्डलाभ्यामलंकृतम् ॥२७

मातोवाच—

हा हताऽस्मि त्वया वत्स दशामन्त्यां च गच्छता। दिनश्रीरिव सूर्येण पश्चिमाचललम्बिना २८
यदङ्गं चन्दनालेपयोग्यं तव महामते। मां मज्जयति शोकाब्धौ तदिदं धूलिधूसरम् ॥ २९
ताम्बूलचर्वणेऽभ्यासो यस्त्वया विहितस्त्वसौ। स एव रुधिरोद्गारमिषेण क्रियते ध्रुवम् ॥ ३०
तव ये लोचने पूर्वं जिग्यतुः कमलश्रियम्। ते एव सांप्रतं जाते तिमिरौघावृते इव ॥ ३१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स त्वं शिष्यानध्यापयाऽऽत्मनः। यथावद्वैश्वदेवान्ते पूजयातिथिमागतम् ॥ ३२
द्वारि स्थिता वयस्यास्ते त्वाह्वयन्ति प्रयाहि तान्। दातव्यं यद्ददस्वैभ्यो ग्रहीतव्यं गृहाण तत् ॥
हा हा देहि प्रतिवचः पतामि तव पादयोः। नो चेदहं विमोक्ष्यामि प्राणांस्तव समीपतः ॥ ३४

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा मूर्च्छिता तस्य मुकुन्दस्य प्रसूस्तदा। भार्या तस्य शिरः स्वाङ्के विधाय व्यलपच्च सा ३५

भार्योवाच—

नाथ भो गुणपाथोधे मदीयं वचनं शृणु। रुष्टोऽसि त्वं समं मात्रा कुतो वद ममाग्रतः ॥ ३६
न कदाचित्त्वया साधो मौनमीदृक्कृतं पुरा। केनापि लघुना भ्रात्रा ह्यपमानः कृतस्तव ॥ ३७
शुकोऽयं पञ्जरस्थस्ते नान्नमत्ति त्वया विना। भोजयैनं सुसिद्धान्नं कलवाचं च सारिकाम् ॥३८
राम राम हरे कृष्ण विष्णोर्नामावलीमिति। पाठयोत्तिष्ठ निपुणौ त्वमेतौ सारिकाशुकौ ॥ ३९
अपराद्धं मया किं ते यत्त्वं [*मां नाभिभाषसे। यत्त्वया मे धनं दत्तं तन्मया साधु रक्षितम् ॥
अर्पितं यत्त्वया नाथ निजतेजो ममोदरे। सूतिकालमहं तस्य नापेक्षे त्वामनु] व्रजे ॥ ४१

श्रीनारद उवाच—

एवं विलप्य सा तस्य मुकुन्दस्य प्रिया तदा। न रुरोद स्वभर्तारमनुगन्तुमनाः सती ॥ ४२
अथ तस्य मुकुन्दस्य गुरुर्वेदायनाभिधः। संन्यासी पर्यटन्पृथ्वीं तस्य वेश्म ययौ नृप ॥ ४३
मुकुन्दः क्व गतो माता भार्या तस्य च धीमतः। न दृश्यते तदा तेन पृष्टेत्याचष्ट चेटिका ॥ ४४

चेटिकोवाच—

स्वामिन्केनापि चौरेण मम स्वामी हतो निशि। स्नुषाया भूषणं नीतं दुकूलानि च सर्वशः ॥४५
स मृतः पतितो भूमौ हर्म्यस्योपरि तिष्ठति। तस्य माता वधूश्चैव भ्रातरश्च तदन्तिके ॥
विलपन्ति महाशोकसागरे पतिता गुरो ॥ ४६

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य परिव्राट्स वचनं चेटिकोदितम्। आरुह्य हर्म्यमद्राक्षीदात्मान्तेवासिनं मृतम् ॥ ४७
तदन्तिके समालोक्य बन्धूनाक्रन्दतो भृशम्। उद्धरिष्यन्निदं धीरः शोकाब्धेस्तानुवाच ह ॥ ४८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ज. पुस्तकस्थः।

---

१ क. झ. ज. 'मिश्रेण। २ झ. 'स्य च धर्मज्ञो गु'। ३ झ. सर्वतः।

वेदायन उवाच—

देहमुद्दिश्य वाऽऽत्मानं शोकोऽयं क्रियते त्वया । मातः कथय सत्यं मे नोभयोर्युज्यते हि सः ॥
देहोऽयं भूतसंघातः प्रारब्धैः समुपार्जितः । तेषु क्षीणेषु भूतानां पृथक्त्वमुपजायते ॥ ५०
यदेकीभवनं तेषां कर्मभिर्जन्म तन्नृणाम् । तन्नाशे तत्पृथक्त्वं च तदेव मरणं स्मृतम् ॥ ५१
ऐक्यपृथक्त्वे भूतानां कर्माधीने यतो बुधैः । अतो देहे न कर्तव्यः शोकः परवशे जडे ॥ ५२
अनाद्यविद्यया जीवे दृष्टे मरणजन्मनी । देहस्याऽऽत्मन्यहंबुद्ध्या मन्य(न्ये)ते न हि तत्र ते ॥५३
तन्निवृत्तौ स तद्ब्रह्म शुद्धं रूपविवर्जितम् । स्वप्रकाशं जगद्धेतुर्हेत्वतीतं गुणोर्जितम् ॥ ५४
नित्यं विज्ञानमानन्दं स्वभासा भासयज्जगत् । न जिह्वा लेढि तच्चक्षुर्न पश्यति शृणोति न ॥ ५५
श्रुतिर्जिघ्रति न घ्राणं न त्वक्स्पृशति कर्हिचित् । अतीतमिन्द्रियेभ्यस्तत्स्वप्रकाशकमात्मदृक् ५६
अविषयं मनोदूरं बुद्धेरपि न गोचरम् । तस्यावताररूपाणि शुद्धसत्त्वानि देवताः ॥ ५७
सेवन्ते तन्न जानन्ति रूपं यत्सदसत्परम् । एवं स्वरूपमात्मा यस्तं समुद्दिश्य कः कुधीः ॥
क्रोधं (शं) कुर्याद्यतस्तस्य नोत्पत्तिर्नैव संक्षयः ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये कोशलामाहात्म्यं नाम पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ (११)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१५६१

अथ षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

एवं प्रबोध्य तान्सर्वान्वचोभिः पारमार्थिकैः । स हंसः कारयामास क्रियास्तस्या[1]ऽऽत्मसंभवाः ॥
अन्तर्वत्नी मुकुन्दस्य निर्बन्धं कुर्वती वधूः । अनुगन्तुं स्वभर्तारं विदुषा तेन वारिता ॥ २
तस्यास्थीनि समादाय तेन संन्यासिना समम् । तद्भ्राता प्रययौ गङ्गाजले पातयितुं नृप ॥ ३
विप्रसंन्यासिनौ तौ हि कतिभिर्वासरैर्नृप । सार्थलोकवशात्प्राप्ताविन्द्रप्रस्थेऽत्र सत्पदे ॥ ४
इन्द्रप्रस्थान्तरावर्तिन्येषा या कोशला नृप । अत्र सुप्तौ निशायां तौ यमुनातीरभूतले ॥ ५
आत्मनोरुभयोर्मध्ये न्यस्यास्थिपुटसंपुटम् । मार्गखेदपरिक्रान्तौ दशां सौषुप्तिकीं गतौ ॥ ६
निशीथेऽथ प्रसुप्तेषु सार्थलोकेषु कश्चन । एकः श्वा तत्र संप्राप्तः पक्वान्नादिजिहीर्षया ॥ ७
बभ्राम सर्वशिबिरे जिघ्रन्पाकस्थलीं मुहुः । भाजनानि लिहन्मूर्ध्नि क्वचिद्दण्डाहतिं सहन् ॥ ८
केनचित्ताडितो मूर्ध्नि निशब्दं विद्रुतस्ततः । प्रतिकर्तुमशक्तस्तु स्त्रीजितः स्वस्त्रिया यथा ॥ ९
यत्रावकण्डितः स श्वा दण्डग्रावेष्टकादिभिः । पुनर्विवेश तत्रैव सोऽन्नपात्रविलिप्सया ॥ १०
भोगेच्छया यथा वेश्यागृहे वै निर्धनो जनः । भ्रमन्नेवं स चात्रापि यत्र सुप्तौ हि तावुभौ ॥ ११
सारमेयस्तयोर्मध्याज्जहेऽस्थिपुटसंपुटम् । नीत्वा स कियतीं भूमिं दन्तैस्तत्पुटसंपुटम् ॥ १२
विदीर्यास्थीनि तत्स्थानि निर्मांसान्यवलोक्य सः । एतस्याः कोशलायास्तु जलमध्ये समाक्षिपत्
क्षिप्तमात्रेषु तेनास्थिष्वेतदम्बुनि भूपते । दिव्यं विमानमास्थाय मुकुन्दोऽत्र समागतः ॥ १४

---

[1] ख. °स्यान्त्यसं° ।

दृष्ट्वा गुर्वनुजौ सुप्तौ शनैः प्राबोधयत्तदा । उवाच च नमस्कृत्य गुरुं दिव्याकृतिर्नृप ॥ १५

मुकुन्द उवाच—

वेदायन गुरो तुभ्यं नम आशीस्तवानुज । प्रसादाद्वां ममास्थीनि तीर्थेऽत्र पतितानि वै ॥ १६

अपमृत्युमहं (मिमं)गत्वा निरयं प्राप्य तत्फलम् । एतत्तीर्थप्रसादेन दैवी लब्धा मया गतिः॥१७

त्वां गुरुं तीर्थभूतं तु नमस्कर्तुमिहाऽऽगतः । अहं गच्छन्विमानेन दिव्येन त्रिदशालयम् ॥ १८

नमस्कृतो भवानेतत्तीर्थं चायं सहोदरः । दृष्टो मामनुजानीहि यामि स्वर्गं सुखोदयम् ॥ १९

नारद उवाच—

श्रुत्वैवं वचनं तस्य मुकुन्दस्य गुरुस्तदा । वेदायनो विमानस्थं तमूचे गतविस्मयः ॥ २०

वेदायन उवाच—

मुकुन्दाऽऽख्याहि मे सत्यं लब्ध्वाऽपमरणं भवान् । कस्मिँल्लोके गतस्तात यतो यास्यधुना दिवम्

किं वृत्तं तत्र ते तात तस्य लोकस्य कोऽधिपः । कीदृशी च प्रजा कीदृग्धर्मस्तत्राखिलं वद॥२२

मुकुन्द उवाच—

कथयामि गुरो तुभ्यं यद्वृत्तं मरणादनु । तीर्थस्यास्य प्रसादेन स्मृतिर्मे जायतेऽधुना ॥ २३

यदाऽहं तेन निहतश्चण्डकेन दुरात्मना । नापितेन तदाऽऽजग्मुर्यमभृत्याः सुदारुणाः ॥ २४

पिङ्गाश्च रक्तकेशाश्च श्यामदेहनखाधराः । वामना दीर्घचरणा ह्रस्वनासाश्च दन्तुराः ॥ २५

[*नीयतां नीयतामेष धर्मराजस्य शासनात् । पुरीं संयमनीमेवमूचिरे ते परस्परम् ॥ २६

इत्युक्त्वा यातनादेहे मां निवेश्य महारुषा] । निबध्य दारुणैः पाशैर्जघ्नुर्लोहस्य मुद्गरैः ॥ २७

तैरहं नीयमानस्तु मार्गे सुतप्तवालुके । अरुदं भृशदुःखार्तस्ताडितोऽहं पुनश्च तैः ॥

प्रोचुश्च ते ध्रुवं कृत्वा निर्भर्त्स्येति च मां बहु ॥ २८

यमदूता ऊचुः—

त्वया लुप्तो गुरुर्यस्माद्ददता ब्रह्म निश्चलम् । किं करोषि यमस्याग्रे द्रष्टव्यं दारुणं मुखम् ॥ २९

तस्य पापस्य भोक्तव्यं दारुणस्य फलं त्वया । तेनैव पाप्मना पापिन्नपमृत्युं गतो भवान् ॥ ३०

मुकुन्द उवाच—

इत्युक्त्वा मां मुहूर्तेन बहुयोजनसंस्थिताम् । पुरीं संयमनीं निन्युर्यत्र राजा स्वयं यमः ॥ ३१

प्रणम्य धर्मराजानं स्थापयित्वा तु मां पुरः । आनीतोऽयं द्विजः पाप इति मां ते न्यवेदयन् ॥

दृष्ट्वा मां धर्मराजोऽथ प्रोवाच स्वसभासदः ॥ ३२

यम उवाच—

भोः सभ्या मामकीं वाचं शृण्वन्तु सुसमाहिताः । यदाऽहं ब्रह्मणा ह्यस्मिन्नधिकारे निवेशितः ॥

तदा मामित्युवाचासौ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३३

ब्रह्मोवाच—

अधर्मिणां नराणां त्वं शास्ता संयमनीपतिः । यथापराधमाधत्स्व दण्डं चण्डकरात्मज ॥ ३४

पित्रोरपोषको यस्तु समर्थो गुरुध्रुक् यः । एतौ महापातकिनौ निपात्यौ निरयेषु ते ॥ ३५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. °स्मयम् । वे° ।

सर्वेषु यावद्वर्षाणां प्रत्येकमयुतं भवेत् । एतयोर्न त्वया कार्या दया जातु ककुप्पते ॥ ३६

यम उवाच—

इत्यहं ब्रह्मणो वाक्यात्स्वगुरुद्रुहि मानवे । न करोमि कृपां सभ्यास्तथा पित्रोरपोषके ॥ ३७

ब्राह्मणोऽयं गुरुद्रोही तद्द्रोहादपमृत्युताम् । प्राप्तो मच्छासनाद्भृत्यैरानीतो दर्शनाक्षमः ॥ ३८

भो भृत्याः प्रथमं घोरे रौरवे वत्सरायुतम् । पात्यतां च पुनस्तस्मान्निःसार्यान्यत्र पात्यताम् ३९

तावन्तमेव कालं वै पापोऽयं गुरुलोपकः । नरकेष्विति सर्वेषु यथाकालं स्थितिर्ध्रुवम् ॥ ४०

मुकुन्द उवाच—

वेदायन गुरो स्वामिन्भृत्यास्ते यमशासनात् । नीत्वा मां रौरवे घोरे पाशैर्बद्ध्वा न्यपातयन् ॥

तत्राहं तां व्यथां गुर्वीं लब्धवानतिदारुणाम् । यया कोऽपि क्षणस्तात नीतो मे युगवत्तदा ४२

त्रिंशद्दिनान्यतीतानि दुःखं मे तत्र तिष्ठतः । एकत्रिंशत्तमे ह्यस्मिन्दिनेऽहं निर्गतस्तदा ॥ ४३

पतितेष्वस्थिखण्डेषु तीर्थेऽस्मिन्नुत्तमोत्तमे । गुरुलोपोद्भवं पापं सद्यो नष्टं ममाभवत् ॥ ४४

[*तीर्थस्यास्य प्रसादेन लब्धा च स्वर्गतिर्मया । सुखं स्वर्गे निवत्स्यामि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ४५

यमस्य नगरे तस्मिन्याः प्रजा निवसन्ति वै । पापिनां भयदायिन्यो धर्मिणां ता मनोहराः] ४६

यदाऽहं यमभृत्यैस्तु नीतः पापेन मूर्छितः । तदा मया प्रजाः सर्वा दृष्टास्तात भयंकराः ॥ ४७

सिंहास्या गजकोलास्या महादंष्ट्रोन्नतोदराः । बिडालास्याः पिङ्गकेश्यो भामिन्यो दीर्घपत्कराः ॥

तीर्थस्यास्य प्रसादेन निष्पापोऽहं यदाऽभवम् । तदा मया प्रजा दृष्टा दिव्यरूपा यमालये ॥ ४९

सर्वास्ताः सत्यवादिन्यो विनयाचारसंचिताः । दिव्याभरणधारिण्यो दिव्याम्बरविभूषिताः ५०

एतत्कथितं तात यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ । अनुजानीहि मां गन्तुममरेशपुरीं प्रति ॥ ५१

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य स संन्यासी स्वशिष्योक्तं वचस्तदा । भूयः पप्रच्छ धर्मात्मा मुकुन्दं तं द्विजं नृप ५२

वेदायन उवाच—

बाल्यावधि गुरुस्तेऽहं मत्तोऽधीतं त्वयाऽखिलम् । शब्दशास्त्रसमेतश्च वेदस्तु सपदक्रमः ॥ ५३

विहिता मम शुश्रूषा भावेन भवतोत्तमा । त्वयि सन्ति सतां साधो गुणाः शमदमादयः ॥ ५४

गुरुलोपकृतं पापं कथं ते समजायत । एतदाख्याहि मे तात यथा जानामि तत्त्वतः ॥ ५५

मुकुन्द उवाच—

जन्मोपवीतकन्यानां दातारो निगमस्य च । यज्ञो(जन्मो)पवीतदातु(त्रो)श्च नाऽऽज्ञाभङ्गः कृतो मया

श्वश्रूश्वशुरयोः सेवा भृत्येनेव कृता मया । तथापि शास्त्रदातुश्च नाऽऽज्ञाभङ्गः कृतो मया ॥ ५७

पुरोधा यः कुलाचार्यो वेदवेदाङ्गपारगः । तस्यापराधं कंचिन्मे तत्र त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ ५८

यद्यस्माकं कुले पुत्रो जायते धर्मकोविद । तदा पुरोधसे धेनुमेकां वा तस्य दक्षिणाम् ॥ ५९

दत्त्वा संछिद्यते नालमिति वंशस्य नः स्थितिः । पुरा ममैव पुत्रे तु जातमात्रे शुभेऽहनि ॥ ६०

कुलक्रिया मया तात न कृता मूढबुद्धिना । तस्याश्चाकरणेनैव गुरुलोपकरोऽभवम् ॥ ६१

निवेदितमिदं सर्वं गुरुलोपाद्यथा मम । पापमासीदनुज्ञां मे देहि यामि सुरालयम् ॥ ६२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ज. °तिर्ध्रुतम् । २ क. ख. °श्च न मुखं मलिनीकृतम् । पु° ।

वेदायन उवाच—

इन्द्रप्रस्थान्तरावर्तिन्येषा या कोशला शुभा । स्मृतिरस्याः प्रसादेन दृश्यते पूर्वजन्मनः ॥ ६१
केन पुण्येन तीर्थेऽस्मिन्नस्थीनि पतितानि ते । मुकुन्दाऽऽख्याहि चेत्तस्य स्मृतिरस्ति तवानघ ॥

मुकुन्द उवाच—

एकस्तु ब्राह्मणः कश्चित्सायं मद्गृहमागतः । तस्मै स्थानं मया दत्तं भोजनं च यथाविधि ॥ ६५
सोऽपि भुक्त्वा यथाकामं सुष्वाप शयने शुभे । निशीथे तस्य सर्वाङ्गे ज्वरोऽभूदतिदारुणः॥६६
तेन पीडितसर्वाङ्गो निद्रां लेभे न स द्विजः । प्रभात एव तत्याज प्राणान्मृत्यावुपस्थिते ॥ ६७
तस्य दाहादिकर्माणि विहितानि मया गुरो । तदस्थीनि च गङ्गायां पातितानि विधानतः॥६८
तेन पुण्येन मेऽस्थीनि पतितानि शिवप्रदे । तीर्थेऽस्मिन्कोशलानाम्नि ब्रह्मदेवविनिर्मिते ॥ ६९

नारद उवाच—

स्वचरितमिति राजन्स द्विजः प्रोच्य सद्यः
सुरसुभगशरीरो द्यां ययौ यानगत्या ।
इदमकथि मया ते तस्करात्प्राप्य मृत्युं
व्यलभत दिवमेतत्तीर्थराजप्रसादात् ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये मुकुन्दोपाख्यानं नाम षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ (१२)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१६३१

अथ सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

शिबे तव पुरः सर्वं मुकुन्दाख्यानमुत्तमम् । कथितं चण्डकस्यापि नापितस्य शृणुष्व मे ॥ १
यस्मिन्दिने मुकुन्दस्तु ब्राह्मणस्तेन घातितः । चण्डकेन तदा राजंस्तद्वृत्तं नागरैः श्रुतम् ॥
श्रुत्वा तैस्तन्नृपस्याग्रे निवेदितमिति स्फुटम् ॥ २

नागरा ऊचुः—

चण्डकेन हतो राजन्मुकुन्दो ब्राह्मणोत्तमः । नीतं च तद्धनं भूरि यद्युक्तं तद्विधीयताम् ॥
त्वमस्माकं प्रजानां हि रक्षकः शासकोऽसताम् ॥ ३

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य स भूपालो मन्त्रिणं पार्श्ववर्तिनम् । उवाच कोपरक्ताक्षः किमेभिः कथ्यते शृणु ॥ ४
शीघ्रमानय तं पापं नोचेत्त्वां घातयाम्यहम् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ पापिष्ठ साधूनां शं विधीयताम् ॥ ५
पीड्यते विषये यस्य प्रजा दस्युभिरुल्बणैः । स नृपो नरकं याति तेभ्यस्तांश्चेन्न रक्षति ॥ ६

नारद उवाच—

निशम्येति वचो राज्ञः सचिवः स शिबे नृप । वेगेन हयमारुह्य पदातिशतसंयुतः ॥
ययौ गृहे मुकुन्दस्य तस्य बन्धूनपृच्छत ॥ ७

सचिव उवाच—

मुकुन्दः केन निहतः सत्यं ब्रूत ममाग्रतः । तं पापं निहनिष्यामि शासनान्नृपतेरहम् ॥ ८

नारद उवाच—

श्रुत्वेति मन्त्रिणो वाक्यं प्रत्यूचुर्विप्रबान्धवाः ॥ ९

विप्रबान्धवा ऊचुः—

चण्डकेन हतो मन्त्रिन्मुकुन्दो नापितेन हि । इदं पलायमानस्य तस्योष्णीषं पपात वै ॥ १०
दृष्टः स्वचक्षुषा वध्वा मुकुन्दस्यैव सोऽघकृत् । किं कुर्मस्तेन पापेन मज्जिताः शोकसागरे ॥ ११

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां बन्धूनां ब्राह्मणस्य हि । स मन्त्री तस्य पापस्य नापितस्य गृहं ययौ ॥१२
अश्वादुत्तीर्य तरसा तद्गृहं स्वयमाविशत् । कतिभिः पत्तिभिः सार्धं शयानं च ददर्श ह ॥ १३
पत्तयस्तु तदाज्ञप्ताः केशेष्वाकृष्य तत्क्षणात् । तल्पादुत्थापयामासुस्तं पापं नापिताधमम् ॥ १४
किं किमित्येव संजल्प्य नेत्रे उन्मीलयत्यसौ । यावत्स नापितः पापस्तावत्तं ददृशे पुरः ॥ १५
संस्मरंस्तन्निजं कर्म रात्रौ यत्कृतवानघम् । अधोमुखः क्षणं तस्थौ पश्यन्मूर्ध्नि स्थितं यमम् ॥१६
ग्राहयित्वा च सचिवस्तं पापं च स्वपत्तिभिः । निनाय नृपतेः पार्श्वमिति चोवाच भूपतिम् १७

सचिव उवाच—

आनीतो ब्रह्महा राजन्नयं चण्डकनापितः । यदाज्ञापयसि स्वामिंस्तरसा तत्करोम्यहम् ॥ १८

राजोवाच—

धर्मज्ञ सचिवश्रेष्ठ शृणु त्वं वचनं मम । इयं सरिद्वराऽऽयुष्मंश्चन्द्रभागा च निर्मला ॥ १९
त्यजन्ति येऽत्र वै प्राणाँल्लँभन्ते ते सुरास्पदम् । अत एष न हन्तव्यः पापात्मा ह्यत्र नापितः २०
पञ्चक्रोशान्तरे ह्यस्या मर्यादाया वहिर्यदि (जेहि) । नरकान्दारुणान्ह्येष ब्रह्महा यातु मा चिरम्

नारद उवाच—

इत्युक्तस्तेन वै राज्ञा स राजन्मन्त्रिसत्तमः । श्वपचान्प्रेरयामास हन्तुं तं भूपशासनात् ॥ २२
श्वपचास्ते तमुन्नीय चन्द्रभागापरे तटे । योजनद्वयभूभागं चिच्छिदुस्तस्य मस्तकम् ॥ २३
स पापो मारवे देशे सर्पोऽभूत्कालविग्रहः । धवकोटरमध्यस्थो विषज्वालाकराननः ॥ २४
स शुष्को धववृक्षस्तु तस्य फूत्कारवह्निना । तथा तपनतापेन सरसोऽपि यथा ह्रदः ॥ २५
गमनात्तस्य पापस्य सर्वतो विषमूषरम् । उच्छिद्य तृणजातादि जातं पश्वहितं तदा ॥ २६
तत्र जातु समायातः सार्थो दक्षिणदेशतः । नारायणाश्रमं गच्छन्बदर्याख्यं शिवे नृप ॥ २७
तत्रैको ब्राह्मणः कश्चित्सार्थे संमीलितः पथि । निश्छिद्रां काष्ठमञ्जूषां पितृमा(मातापि)त्रस्थिसंयुताम्
स्कन्धेन धारयन्याति तानि पातयितुं नृप । गङ्गाम्भसि महाभाग पापिनामपि कामदे ॥ २९
सोऽप्यागतस्तत्र वने यत्राऽऽस्ते स भुजंगमः।विविक्ते क्षिप्य म(ऽक्षिपन्म)ञ्जूषां शलाकालोहनिर्मिताम्
अथाऽऽगत्य भुजंगोऽसौ शलाकां फणयाऽघटत् । किंचिदुद्घाटितायां स मञ्जूषायां समाविशत्॥
पुनः शलाका स्वं स्थानमागताऽथ स कुण्डली । तत्रैव तस्थौ निश्चेष्टो मञ्जूषायां विषोल्बणः ३२
अथ प्रभाते सर्वे ते चेलुः स्थानात्तपो (तो) नृप । ब्राह्मणः सोऽपि मञ्जूषां कम्बलेन समावृताम्
कृत्वा शिरसि राजेन्द्र चचाल प्रति जाह्नवीम् । कतिभिर्वासरैः सार्थः संप्राप्तस्तीर्थगामिनाम् ३४

इहैव कोशलायां वै पुनीतायां महीपते । अथ शीतातुरो विप्रः कम्बलं चोदघाटयत् ॥ ३५
मञ्जूषावरणं राजंस्तत्रायोध्यातटे शुभे । सोऽपि सर्पो निराहारोऽलब्ध्वा मारुतभोजनम् ॥ ३६
निश्चक्राम बहिस्तस्या उत्क्षिप्य सुशलाकिकाम् । तं निसृतं समालोक्य सर्पः सर्प इति क्रुधा ॥
व्याहरन्तो जनाः सर्वे लोष्टहस्ताः समभ्ययुः । यावत्पलायते सर्पस्तावदेकेन घातितः ॥ ३८
तत्याज स तदा प्राणान्पश्यतां तीर्थगामिनाम् । त्यक्त्वा भुजंगदेहं स देवत्वं प्राप दुर्लभम् ॥
दिव्यं विमानमारुह्य प्रोवाचेदं जनानिह ॥ ३९

सर्प उवाच—

भो दाक्षिणात्याः शृणुत ब्राह्मणा वचनं मम । पुरा चण्डकनामाऽहं नापितो ब्रह्महाऽधमः ॥ ४०
ब्रह्महत्याप्रदोषेण सर्प आसं मरुस्थले । भुक्त्वा नरकदुःखानि वर्षाणां लक्षपञ्चकम् ॥ ४१
अतीतं सर्पयोनौ मे वर्षाणामयुतद्वयम् । तीर्थस्यास्य प्रसादेन प्राप्तं देवत्वमुत्तमम् ॥ ४२
तस्मादिदं न वै त्याज्यं तीर्थं वै कोशलाभिधम् । सर्वार्थदं यतो नाकः प्राप्तः पापीयसा मया ॥

नारद उवाच—

एवं स नापितः पापो योनिं प्राप्यापि निन्दिताम् । जगाम द्यां विमानस्थस्तीर्थस्यास्य प्रसादतः ॥
ते दाक्षिणात्या यतयो भूत्वा तत्रैव तीर्थके । ऊषुर्गोविन्दपादाब्जमानसा दृष्टवैभवे ॥ ४५
माहात्म्यमस्य तीर्थस्य दृष्ट्वा स ब्राह्मणोत्तमः । तीर्थेऽत्र जातविश्रद्धः पित्रोरस्थीनि सोऽक्षिपत् ॥
पतितेष्वस्थिखण्डेषु पितरौ तस्य तत्क्षणात् । विमानवरमारूढौ दिव्यौ तत्र समागतौ ॥ ४७
ऊचतुश्च स्वतनयं शृण्वानेषु जनेषु वै । वत्स जीव चिरं लोके धनधान्यसुखी भव ॥ ४८
आवयोर्मुक्तिदानाच्च मुक्तिं यास्यसि नो मृषा । गङ्गायां पिण्डदानेन यत्फलं स्यात्सुतस्य वै ।
पितॄणां या गतिश्चात्र द्वयं स्यादस्थिपाततः ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये चण्डकाख्यानं नाम
सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ (१३)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१६८०

अथाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा तस्य विप्रस्य पितरौ दिव्यरूपिणौ । विमानवरमारुह्य गतौ हरिपुरं प्रति ॥ १
तयोः पुत्रस्तु तत्रैव कोशलायां दिनत्रयम् । उषित्वा स्वगृहं प्रायाच्चिन्तयंस्तीर्थवैभवम् ॥ २
इयमेव तु कथ्यते विबुधैः कोशला नृप । कथयिष्यामि तत्तेऽहं श्रवणोत्सुकचेतसे ॥ ३
ते दाक्षिणात्या यतयस्तस्यामूषुर्मुमूर्षवः । समर्थार्थप्रदायिन्यां कोशलायां विपद्यताम् ॥ ४
कश्चिदेकस्तदा तेषु तामनादृत्य कोशलाम् । गच्छन्नारायणस्थानं विष्णुना वारितः पथि ॥
वृद्धब्राह्मणरूपेण प्रोक्तं चेति द्विजं प्रति ॥ ५

---

१ ग. प्राप्य ।

वृद्धब्राह्मण उवाच—

क्व यासि ब्राह्मणश्रेष्ठ त्यक्त्वेमां कोशलां शुभाम् । इन्द्रप्रस्थमिदं तीर्थं सर्वतीर्थोत्तमं द्विज ॥ ६
कोशला हि पवित्रेयं मुक्तिदा विष्णुवल्लभा । यत्र यासि विहायैनां निष्कामपददायिनीम् ॥ ७
न सिद्धिर्भविता तत्र विष्णुस्ते च पराङ्मुखः । मुक्तिं चेदिच्छसे विप्र तीर्थे न्यासं प्रगृह्य च ॥८
यस्य यस्येच्छया स्नासि तं तं वर्गं प्रदास्यति । तव दृष्टिपथे विप्र सर्पोऽपि सुरतामियात्(तां गतः)
अस्याः प्रसादतो मुक्तौ स्वर्गस्थौ विप्रदंपती । संजातप्रत्ययोऽपि त्वमेतन्माहात्म्यदर्शनात् ॥१०
लब्ध्वा भाग्योदयेनापि कथमेनां विमुञ्चसि । यथा कश्चित्तृषार्तोऽपि लब्ध्वाऽप्यमृतवारिधिम् ११
तं त्यक्त्वा याति पङ्काम्भस्तद्वत्त्वं मूढ दृश्यसे । यथा चिन्तामणिं कश्चित्कूपे क्षिपति मोहितः १२
हस्तस्थं या गतिस्तस्य दृश्यते सा गतिस्तव । आराध्य विष्णुं विश्वेशं यथा कश्चित्पुमान्कुधीः॥
सुखमैन्द्रियकं तुच्छं याचते सा गतिस्तव । न याति(हि)कोशलामेनां त्यक्त्वा सर्वार्थदायिनीम्॥
स्नातस्यात्र दिवप्राप्तिर्मृतस्यामृतसंस्थितिः ॥ १४

नारद उवाच—

राजन्नाकर्ण्य विप्रोऽसौ द्विजरूपभृतो हरेः । वाक्यं प्रोवाच विज्ञाय श्रेष्ठं बदरिकाश्रमम् ॥ १५

विप्र उवाच—

भो भो विप्रवर श्रद्धा तव वाक्ये न जायते । मम श्रुतवतः पूर्वमल्पग्रामस्य वैभवम् ॥ १६
इन्द्रप्रस्थमिदं तीर्थं न कदाचिन्मया श्रुतम् । कुतस्तु कोशला वृद्ध एतदन्तरवर्तिनी ॥ १७
यत्र नारायणः साक्षान्मुक्ता यत्र च योगिनः । मुक्त्वा तमाश्रमं पुण्यं तिष्ठाम्यत्र कथं द्विज॥१८
यदाऽऽगत्य स्वयं विष्णुरित्युक्त्वा मां निवारयेत् । बदर्याश्चाधिकं क्षेत्रमिन्द्रप्रस्थमिदं द्विज १९
तदाऽहमत्र तिष्ठामि चालितोऽपि तमाश्रमम् । मुक्तिकामः स्वसदनान्नान्यथा स्थितिरत्र मे॥ २०

नारद उवाच—

इत्युक्ते तेन विप्रेण प्रादुरासीच्चतुर्भुजः । विहाय प्राकृतं रूपं दिव्यरूपधरो हरिः ॥
उवाच च महाभागं तं द्विजं मोक्षकामुकम् ॥ २१

विष्णुरुवाच—

इन्द्रप्रस्थमिदं विप्र सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । ब्रह्माङ्गेष्विव सर्वेषु शंभुर्गङ्गा नदीष्विव ॥ २२
हिमवानिव शैलेषु पक्षिराडिव पक्षिषु । त्रिदशेषु यथा शक्रो वैष्णवेष्विव नारदः ॥ २३
तेजस्विषु यथा सूर्यः क्षीराब्धिरिव चाब्धिषु । यथा वर्णेषु भूदेवः स्रष्टिष्विव पितामहः ॥ २४
विष्णोर्यथाऽवतारेषु कौसल्याजनितो वरः । तथा समस्ततीर्थेषु शक्रप्रस्थमिदं वरम् ॥ २५
निष्कामो वा सकामो वा याति तीर्थे क्वचिन्नरः । तत्र तत्र समस्तात्मा फलदाताऽहमेव वै २६
इन्द्रप्रस्थान्तरगतां त्यक्त्वा यो याति कोशलाम् । स नो फलमवाप्नोति मत्तो वरदवृन्दपात् २७

नारद उवाच—

एवं निशम्य तद्वाक्यं दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् । प्रणिपत्य रमाकान्तं तस्यामेवागमद्द्विजः ॥ २८
भगवानपि विश्वात्मा सपद्यन्तर्दधे विभुः । तत्त्वमुद्दिश्य तं विप्रं तेन भावेन पूजितः ॥ २९
तत्राऽऽगत्य स विप्रोऽसौ कोशलायां नराधिप । कथयामास तद्वृत्तं सर्वं सर्वान्स्वसङ्गिनः ॥ ३०
तेऽपि श्रुत्वा महाभाग दाक्षिणात्या द्विजातयः । तस्यामनशनं कृत्वा तत्यजुः प्राकृतं वपुः ३१

गृहमेतदवेक्षस्व समुत्तिष्ठ वरानने । जीयादयं तव सुतो यस्ते भाविसुखप्रदः ॥ २०
वाञ्छन्ति बान्धवाः सर्वे त्वदीयास्तव जीवितम् । उत्तिष्ठ निजबन्धूनां कुरु चित्तसमीहितम् २१
रुदन्ति तव रागेण वयस्याः सकलाः सति । निजवाक्यप्रदानेन वारयैताः सुदुःखिताः ॥ २२

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तासां दुष्टा सा धर्मविश्रुतम् । उन्नमय्य मुखं प्राह श्रावयन्ती स्वबान्धवान् ॥२३

सख्युवाच—

युष्माभिर्यद्वचो धर्म्यं प्रोक्तं जाने ऋतं ननु । तथाऽपि स्वपतिः स्त्रीभिर्मान्यो लोकद्वयप्रदः ॥२४
यदुच्यते मया वाक्यं धर्मशास्त्रसमन्वितम् । तद्वचः श्रूयतां सख्यः युक्तं चेदनुमोदत ॥ २५
या स्त्री निधनमापन्नं पतिमन्वेति तत्परा । पापाऽपि सह तेनैव स्वर्गे वसति सा चिरम् ॥ २६
स्त्रीभिः पतिर्न हातव्यो निर्धनो रोगवानपि । जीवन्मृतोऽनुगन्तव्यः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २७
विचिन्त्येति स्वमनसि सख्योऽन्वेमि स्वकं पतिम् । वर्तिष्यते स्वभाग्येन करिष्येऽहं किमस्य वै

नारद उवाच—

इत्युक्तास्तास्तया सख्यो दुष्टा दुष्टमतिप्रदाः । ऊचुस्तां धर्मवाक्येन समस्तजनमोहिनीम् ॥ २९

सख्य ऊचुः—

जहि पूर्वं हि नः सुभ्रूः पश्चादन्वेहि वल्लभे । समस्तास्त्वद्वियोगं न वयं सोढुं क्षमामहे ॥ ३०
अस्मांस्तव विनिघ्नत्या अनुयान्त्याः स्वकं पतिम् । धर्मोऽल्पः पापबाहुल्यं स्वर्गप्राप्तिस्तु कीदृशी
जीवन्नयं पतिः स्वियः साध्वयं प्रतिपालितः । यदुक्तं पतिपत्नीभ्यां तत्त्वया विहितं सखि ३२
यावत्स्वजीवनोपायं विधातुमयमक्षमः । तावत्त्वदीयभाग्येन जीविष्यति सुतस्तव ॥ ३३

नारद उवाच—

इत्युक्ता सा निववृते स्वभर्तुरनुयानतः । सुतेन कारयामास तदा तद्विरतिक्रियाम् ॥ ३४
अथ कालेन कियता सुतोपनयने मतिम् । कारयामास सा विप्रैर्दत्त्वा जारार्पितं धनम् ॥ ३५
कृतोपनयनः कुण्डः स तत्त्वज्ञानवाञ्छिशुः । गृहान्निर्गम्य सपदि नारायणपरोऽभवत् ॥ ३६
सतां संगतिमासाद्य त्यक्त्वा स प्राकृतं वपुः । आरुरोह निजं लोकमप्राप्यं योगिभिश्च तत् ३७
अथ सा निर्गते पुत्रे मनोदुःखं चकार वै । तस्मिन्नेव दिने राजन्भूयो जारैः सहारमत् ॥ ३८
इति तैः रममाणायां तस्यां जारैः समं नृप । [*समागता जरा काले लावण्यमदनाशिनी ॥ ३९
त्यक्तोपपतिभिर्दुष्टा सा जराग्रस्तविग्रहा । बभूव दूतिकाऽन्यासां कुलशीलविनाशिनी ॥ ४०
तदा ह्येकस्य विप्रस्य सवत्सां गामपाहरत् । विक्रीता कियता राजन्द्रव्येण ननु सा तया ॥४१
तयेति गमितः कालो दूतित्वेन कियान्नृप] । पश्चात्कुष्ठं शरीरेऽस्या विगुणं समजायत ॥ ४२
तस्याः कुष्ठे समुत्पन्ने गलितं ह्यङ्गपञ्चकम् । हस्तौ पादौ च नृपते पञ्चमी नासिका तदा ॥ ४३
एवंभूता यदाऽऽहारं न लभेत कुतश्चन । तदा तु तत्रोदितया दास्या साऽनीयताऽऽपणम् ॥४४
तत्र सा पतिता पापा लोकान्संप्रार्थ्य दीनया । गिरा धिगिति कुर्वाणा चक्रे स्वोदरपूरणम् ॥४५
तदिहाभ्यासवर्त्येको द्विजः सर्वागमार्थवित् । तां विलोक्य महावाग्मी प्रोवाचेदं वचो नृप ४६

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ च. स्त्रीभिः प्राच्यो लो॰ । २ क. ख. ज. ॰प्राध्र्य दी॰ ।

द्विज उवाच—

नानां दुःखदं पापमिह लोके परत्र च । तस्मात्पापं न कर्तव्यं मानवैर्दुःखभीरुभिः ॥ ४७
पं कृत्वा जनो यस्तु प्रायश्चित्तं करोति वै । न तदाचरते भूयो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ ४८
ः कृत्वा मुहुरेनांसि प्रायश्चित्तं करोति न । तस्यास्या इव पापाया गतिरत्र परत्र च ॥ ४९
नया पापसंघातो लोकेऽत्र समुपार्जितः । इहैव तत्फलं भुङ्क्ते भोक्ष्यते नरकोऽप्यसौ ॥ ५०
र्वशास्त्रेषु दृष्टं वै सर्वेषां पापकर्मणाम् । प्रायश्चित्तं नच स्त्रीणां विमुखानां स्वकर्मणः ॥ ५१

नारद उवाच—

त्युक्त्वा स द्विजश्रेष्ठो नमस्कृत्य रविं ययौ । विष्णुं संस्मृत्य संस्मृत्य भीतस्तदवलोकनात् ५२
वं सा दुःखमापन्ना भुञ्जाना कर्मणः फलम् । अर्जितस्य स्वयं राजन्मृता कतिपयैर्दिनैः ॥५३
तस्या अग्निसंस्कारः संजातः पापकर्मणः । आकृष्य केशे सा नीता श्वपचैर्नगराद्बहिः ॥५४
रणावसरे तस्या यमभृत्याः समागताः । प्रापय्य यातनादेहं तां निन्युर्भास्करेः पुरीम् ॥ ५५
ौम्यः स धर्मिणां देवः साक्षादुग्रस्तु पापिनाम् । तस्या विलोकनाद्भूयः सोऽप्यभूद्वै पराङ्मुखः
भृत्यानाज्ञापयामा[*स यम एव पराङ्मुखः । रौरवे नरके घोरे पात्यतां तु मयेरिता ॥ ५७
त्युक्तास्ते तदा भृत्या नीत्वा तां घोररौ]रवे । न्यपातयन्नधोवक्त्रां स्मरन्तीं कर्म यत्कृतम् ५८
ं मन्वन्तरं यावत्सा स्थित्वा तत्र रौरवे । पश्चाद्गोधा समुत्पन्ना श्मशाने मृतमांसभुक् ॥ ५९
ापि सा वर्षशतं लेभे दुःखं स्वकर्मणः । फलं मृतकमांसेन कुर्वत्याहारमुत्कटम् ॥ ६०
एकदा स मुनेः पुत्रो योऽस्याः कुक्षौ व्यजायत । विप्रयोनौ समायातः श्मशाने तत्र पर्यटन् ६१
मुनिपुत्रस्तु तां वीक्ष्य मृतानां क्रव्यमश्नतीम् । ध्यात्वा क्षणं स्वमनसि बुबुधे तां स्वमातरम् ॥
स उवाचाऽऽत्मनाऽऽत्मानं बुद्ध्वा तां निजमातरम् ॥ ६२

मुनिपुत्र उवाच—

तां तु तारयाम्यद्य दुस्तराद्दुःखवारिधेः । अहो न मुच्यते जन्तुर्जातपापेन कर्मणा ॥ ६३
आत्मनोपार्जितेनैव भोगकालावधिं विना । अस्याः कालो व्यतीयाय निरये मानवाभिधः॥६४
ामतं च जनैस्त्वत्र वत्सराणां शतं गतम् । कियदग्रे च भोक्तव्यमेतया पापमुल्बणम् ॥ ६५

नारद उवाच—

इत्यालोच्य पुनर्दध्यौ ज्ञानेनाऽऽमील्य चक्षुषी । दृष्ट्वा तस्या गतिं घोरां पापाया दिव्यचक्षुषा ॥
परात्मानमाहेदं स द्विजप्रवरो नृप ॥ ६६

मुनिपुत्र उवाच—

अहो कल्पशतेनापि निस्तारोऽस्या न दृश्यते । विना सत्तीर्थमरणं शरणं वा रमापतेः ॥ ६७
अथवा पिण्डदानेन गयायां मत्कृतेन च । विनाऽस्याः सद्गतिर्नैव कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६८
न घटेत द्वयं चास्या अस्यां योनौ कदाचन । सत्तीर्थविषये मृत्युः सेवायां श्रीपते रतिः ॥ ६९
अस्या उद्धारहेतुर्वै मग्नायाः पापसागरे । भविता मत्कृतं श्राद्धं गयायां च वहित्रकम् ॥ ७०

नारद उवाच—

इत्यालोच्य स धर्मात्मा ययौ स्वपितुराश्रमम् । आचख्यौ पितरं सर्वं स्वमातुर्दुःखकारणम्॥७१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ज. पुस्तकस्थः ।

निशम्य पुत्रवचनं मातृदुःखनिवेदकम् । उवाच स मुनिश्रेष्ठः पुत्रं प्रणतकंधरम् ॥ ७२

मुनिरुवाच—

हे तात मातरं स्वीयां शीघ्रमुद्धर दुर्गतेः । नयविन्नृपतिः शत्रोर्जयलक्ष्मीमिवाऽऽहवे ॥ ७३
न तारयति यः पुत्रो मातरं पितरं स्वकम् । दुःखात्स याति नरकं यदि तारयितुं क्षमः ॥ ७४
स्वपुत्रात्प्राप्य पानीयं पिण्डांश्च वरतीर्थके । पितरो नरकात्स्वर्गं स्वर्गाद्यान्ति हरेः पदम् ॥ ७५
तस्मादाशु समुत्तिष्ठ गच्छ खाण्डवकानने । तत्रास्ति यमुना पुण्या मुनिवर्यनिषेविता ॥ ७६
तत्तीरेऽस्ति हरिप्रस्थं सर्वतीर्थमयं ततः । पुण्यं मधुवनं तत्र विष्णुना स्थापितं स्वयम् ॥ ७७
तत्र स्नात्वा तु विधिवत्कृत्वा नित्यक्रियां निजाम् । तामुद्दिश्य कुरु श्राद्धं स्वप्रसोश्च कुरु क्रियाम्
त्वया तत्र कृते श्राद्धे तस्याः सद्गतिमिच्छता । सा प्राप्स्यति हरेर्लोकं हित्वा गोधाङ्गमुल्बणम्
गयायां पिण्डदानेन यत्पुण्यं[1] तात जायते । ततः शतगुणं पुण्यं सद्भिर्मधुवने स्मृतम् ॥ ८०
इदानीं वर्तते तात कन्याराशिगतो रविः । पुत्र गत्वा कुरु श्राद्धं पूर्वानुद्दिश्य बान्धवान् ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये मधुवनमहिमवर्णनं नाम
नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ (१५)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१८१९

अथ दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यं स जगाम त्वरान्वितः । पुण्यं मधुवनं[2] राजन्गयाशतगुणाधिकम् ॥ १
तत्तीरवासिनो विप्रान्सायमामन्त्र्य मन्त्रवित् । काले पुनः समाहूय बभाषे स्वागतं वचः ॥ २
ततः प्रक्षाल्य तत्पादौ गन्धाद्यैरभिपूज्य च । पादार्घ्यमददात्प्रीत्या सव्येन स्वयमाचमत् ॥ ३
ततस्तान्ब्राह्मणान्नीत्वा श्राद्धदेशे न्यवेशयत् । कुशाम्बुतुलसीपुष्पगन्धाक्षततिलैः सह ॥ ४
पूरयित्वा कर्मपात्रं पुण्डरीकाक्षमस्मरत् । देवताभ्य इति श्लोकं त्रिः कृत्वा सोऽपठद्द्विजः ॥ ५
सतिलशोधितकुशैर्विदधे बन्धनं ततः । अग्निष्वात्तेति मन्त्रेण पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ६
रक्षोभूतेति मन्त्रेण नीवीबन्धं व्यधाच्च सः । ततः प्रतिज्ञामाधाय ददौ द्विजकुशासनम् ॥ ७
पितॄन्समाह्वयामास स तदा ब्राह्मणोत्तमः । दत्त्वा ततस्तु हस्तार्घ्यं पात्रं न्युब्जी चकार वै ॥ ८
कृत्वा गन्धादिदानं च पुनः सव्येन चाऽऽचमत् । सव्यापसव्येन तदा कृत्वा[3] पात्राणि स द्विजः ९
तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातश्चक्रेऽग्नौकरणं ततः । आज्यादिहविषा राजंस्तान्यमन्त्रा(त्रा)ण्यपूरयत् ॥ १०
अनुत्तानोत्तानपाणिः कुर्वन्पात्रावलम्बनम् । पपाठ पाठितो विप्रैः पृथ्वी त्वेति द्विजन्मनाम् ११
असंस्कृतप्रणीतानामिति मन्त्रेण स द्विजः । दर्भेषु दक्षिणाग्रेषु ददौ च विकिरासनम् ॥ १२
अग्निदग्धेति मन्त्रेण घृतमिश्रान्नमक्षिपत् । जलेन सह राजेन्द्र विष्टरे कुशकल्पिते ॥ १३
सव्येन पुनराचम्य ददौ चुलकजीवनम् । तृप्ताः स्थेति च संपृच्छ्य तृप्ताः स्म इति भाषितः १४
शेषान्नभोजने तेषां जग्राहाऽऽज्ञां द्विजन्मनाम् । पिण्डार्थं वेदिकां कृत्वा वितस्तिप्रमितां द्विजः ॥
रेखां चकार दर्भेण दक्षिणाभिमुखीं नृप । ये रूपाणीति मन्त्रेण दधेऽग्निदिशि चोल्मुकम् ॥ १६

---

१ क. ख. च. ज. झ. ढ. यत्फलं । २ च. °नं रम्यं गया° । म. °नं तत्र गया° । ढ. °नं गत्वा गया° । ३ क. ख. च. ज. झ. म. दत्त्वा ।

[...]नि या माता पिता यश्च महीपते । तयोश्च पितरौ यौ हि यौ च राजन्पितामहौ ॥ १७
[...]तामहश्चापि पितरो राजसत्तम । पित्रादीन्षट्सपत्नीकांस्तानुद्दिश्य यथाविधि ॥ १८
[...]नानि दत्त्वा वै ददौ पिण्डान्षडेव हि । गन्धादिभिश्च संपूज्य मध्यपिण्डविसर्जनम् ॥ १९
[...]ऽघ्राय च वामांसे पिण्डपात्रं(ण्डान्पात्रे)न्यवेशयत् । जलपात्रं तदादाय वाजे वाजे पठन्निति
[...] च पुनर्दत्त्वा दक्षिणाद्यैरतूतुषत् । आद्वारंताननुव्रज्य तेभ्यो लब्ध्वाऽनुशासनम् ॥ २१
[...]च स्वयं राजन्बान्धवैः सह स द्विजः । एवं समाप्य राजेन्द्र श्राद्धं स द्विजसत्तमः ॥ २२
[...]न्धिनां तत्र तीर्थे मधुवने शुभे । यदा चचाल शान्तात्मा पितुराश्रमकं प्रति ॥ २३
[...]संमिलिता मार्गे सर्वे ते श्राद्धभोजिनः । विमानषट्कमारूढा दिव्याभरणभूषिताः ॥
[...]म्बरधरा राजन्नित्यूचुस्ते द्विजोत्तमम् ॥ २४

पितर ऊचुः—

[...]वत्स विप्रशार्दूल वृणीष्व वरमुत्तमम् । तीर्थेऽत्र कुर्वता श्राद्धं भवता तारिता वयम् ॥ २५
[...] गणत्वमापन्नाः श्रीपतेस्त्वत्प्रसादतः । प्रार्थयस्व महाबुद्धे यदिष्टं तव चेतसि ॥ २६

मुनिपुत्र उवाच—

[...] यूयं कुत आयाता गणत्वं हि कुतो गताः । उपकारं विना कस्माद्वरं यन्मे प्रयच्छत(थ)॥२७

नारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य पूर्वजन्मसुतस्य वै । पिता प्रोवाच यो दुःखाद्भक्षयित्वा मृतो विषम् ॥२८

पितोवाच—

अहं तव पिता विप्र पूर्वजन्मनि भूसुरः । भार्यया व्यभिचारिण्या मात्रा ते पीडितो भृशम्॥२९
अतीवदुःखमापन्नो भक्षयित्वा विषं निशि । अपमृत्युं गतस्तस्मादभवं रजनीचरः ॥ ३०
एकं मन्वन्तरं तात शतपञ्चदशाधिकम् । वर्षाणां च व्यतीतं तद्राक्षसत्वं गते मयि ॥ ३१
इदानीं षोडशाब्दे तु त्वया श्राद्धे कृतेऽत्र वै । पुण्ये मधुवने तीर्थे देवत्वं प्राप्तवानहम् ॥ ३२
एतद्विमानमायातं स्वर्गादिन्द्रप्रणोदितम् । सगणं साप्सरोवृन्दं ममाऽऽरोहणहेतवे ॥ ३३
अत्र तुभ्यं वरं दातुं सगणः साप्सरोगणः । विमानवरमारुह्य गच्छन्स्वर्गेऽहमागमम् ॥ ३४
वरं वरय भद्रं ते न विलम्बसहा वयम् । ऐरावतगजारूढः सुरेशो मामवेक्षते ॥ ३५

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा निजवृत्तान्तं दत्त्वा च निजसूनवे । तत्प्रार्थितां हरेर्भक्तिं जगाम स दिवं नृप ॥
अथ प्रोवाच तन्माता पूर्वजन्मसुतं च तम् ॥ ३६

मातोवाच—

त्वत्प्रसादादहं जाता देवी मुक्ता च पापतः । प्राप्तं शच्याः सखीत्वं मे पापयाऽपि द्विजोत्तम ३७
[...]याऽत्र विहिते श्राद्धे तीर्थे विश्रान्तिसंज्ञके । प्रार्थयस्व महाभाग निजचित्तसमीहितम् ॥ ३८
[...]दामि ते यतोऽस्माकं देवीनां न वचो मृषा । येन पापेन जाताऽहं गोधा च पितृकानने ॥ ३९
[...]रके चिरमास्थाय तत्त्वं वेत्सि द्विजोत्तम । अनुजानीहि मां पुत्र पुलोमतनया दिवि ॥
[...]ामपेक्षत आकाशे वृता देवाङ्गनागणैः ॥ ४०

---

१ झ. मध्ये पि॰ । २ ङ. झ. ञ. ॰पिण्डान्विस॰ । ३ ङ. झ. ञ. पित्र(त्र्य)पा॰ ।

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा साऽपि तन्माता निष्कामाय स्वसूनवे। ययौ त्रिविष्टपं राजञ्शिरसा तेन वन्दिता४१
ततः पितामहस्तस्य स्वपौत्रं तं द्विजोत्तमम् । उवाच वचनं भूप हरेर्बिभ्रत्स्वरूपताम् ॥ ४२

पितामह उवाच—

वत्स वत्स चिरं जीव लभस्व निजवाञ्छितम् । त्वत्प्रसादाद्वयं तीर्णा दुस्तराद्भवसागरात्॥४३
पितामहोऽहं ते वत्स तवेयं च पितामही । मृतं माऽनुगता साध्वी सालोक्यमचिरं गता ॥ ४४
अथ त्वयाऽत्र विश्रान्तौ विहिते श्राद्धकर्मणि । आवयोस्तु हरेर्लोके लब्धा तस्य स्व(स)रूपता॥

नारद उवाच—

एवमुक्त्वा तया सार्धं स्वस्त्रिया भूपसत्तम । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य वैकुण्ठं स ययौ द्विजः ॥
अथ प्रोवाच राजेन्द्र वचस्तत्प्रपितामहः ॥ ४६

प्रपितामह उवाच—

यच्चे तत्कथयाम्यद्य शृणुष्वैकमना द्विज । भो भो वत्स महाभाग तवाहं प्रपितामहः ॥ ४७
भ्रूणहत्याफलेनाहं शौकरीं योनिमाप्तवान् । ततो विनिर्गतस्तात श्वाऽभवं पापपीडितः ॥ ४८
ततः स्थावरतां प्राप्तो विन्ध्यपर्वतसत्तमे । तत्रापि चिरकालेन स्थितः स्थावरतां दधत् ॥ ४९
हस्तिना केनचित्तात मूलादुत्पाटितो बलात् । तस्मिन्नेव ततः काले त्वया श्राद्धमकारि वै ॥५०
अस्मिंस्तीर्थोत्तमे तात मुक्तोऽहं स्थावरात्ततः । प्राप्तोऽयं यक्षराजस्य नगर्यां वास उत्तमः॥ ५१
देह्यनुज्ञां द्विजश्रेष्ठ यामि तां त्वत्प्रसादतः । त्वां दिदृक्षुरिहाऽऽयातो दृष्टस्त्वं पुण्यदर्शनः ॥
तीर्थं च सर्वतीर्थेषु श्रेष्ठं मधुवनं मया ॥ ५

नारद उवाच—

इत्युक्तस्तेन राजेन्द्र मुनिपुत्रः स धर्मवित् । पप्रच्छ शिरसाऽऽनम्य तं निजं प्रपितामहम् ॥ ५३

ऋषिरुवाच—

ब्राह्मणानां कुले तात जातोऽसि त्वं गरीयसि । कथं विहितवान्पापं भ्रूणहत्याभिधं गुरो ॥ ५४
येन निन्द्यां समापन्नो भवान्योनिपरम्पराम् । समाचक्ष्व महाभाग यदि तत्स्मृतिरस्ति मे ॥ ५५

प्रपितामह उवाच—

पुराऽहं द्विजशार्दूल ब्राह्मणस्यैव जन्मनि । मन्त्रयन्त्रविधानेन कृतवान्वृत्तमात्मनः ॥ ५६
धनलोभेन नारीणां गर्भार्थमहमौषधम् । दत्तवांश्चैव नाशाय दैवोपहतचेतनः ॥ ५७
लोभो हि धनहीनानां जनानां ज्ञानमाहरेत् । शुचिकाले दिनाधीशः कुल्यानामिव जीवनम् ५८
ज्ञाने नष्टे जनस्तात पापमाचरते ध्रुवम् । पापान्नरकमाप्नोति ततो याति कुयोनिताम् ॥ ५९
काचिदेका तदा नारी गुर्विणी मामपृच्छत । किं जनिष्याम्यहं विप्र पुत्रं वेत्यथवा स्त्रियम्॥६०
तदाऽहमुक्तवांस्तां वै तव कन्या भविष्यति । पुत्रोत्पत्तिकृते तुभ्यं प्रदास्यामि महौषधम् ॥ ६१
इत्युक्ता च मया नारी दुर्बुद्धिस्त्रीशिरोमणिः । जग्राह मम पादौ तु दत्तं हेमपलं च मे ॥ ६२
इत्युवाच च सा मह्यं षट्कन्या जनिता मया । सप्तमीयं त्वया चोक्ता जीविष्येऽस्या न जन्मनि
तथा कुरु महाबुद्धे यथाऽहं वै न कन्यकाम् । जनयिष्यामि विप्राग्र्य निजप्राणविनाशिनीम् ६४

---

१ ख. ज. ते ।

वर्जन[illegible]

इत्याकर्ण्य वचस्तस्यास्तामहं पुनरुक्तवान् । प्रसूतिकाले दास्यामि पुत्रोत्पाद्यहमौषधम् ॥ ६५
तथेति सा वचो मह्यं प्रतिश्रुत्य गता गृहम् । अपेक्षमाणा तं कालं तस्थौ वाक्यप्रतीतिकृत् ६६
तस्यां गतायां भोस्तात चिन्तयाऽभवमातुरः । इत्यहं द्विजशार्दूल तच्छृणुष्व वदामि ते ॥ ६७
पुत्रोत्पत्तिप्रतीत्येयं मह्यं दत्तवती पलम् । सुवर्णस्य न जानामि किमस्याः संभविष्यति ॥ ६८
किमत्र करणीयं मे कथमेतत्सुवर्णकम् । पलप्रमाणं तिष्ठेद्वै दरिद्रस्य गृहे मम ॥ ६९
एवं विमृश्य तद्दास्यास्तस्यै हस्तेन दापितम् । गर्भपातकरं तात मया दारुणमौषधम् ॥ ७०
तेनौषधेन तस्यास्तु गर्भस्रावोऽभवत्तदा । मासे तृतीये न ज्ञातं चिह्नं पुरुषकन्ययोः ॥ ७१
तदा सा मे गृहं प्राप्ता विषण्णा गर्भस्रावतः । अथाऽऽर्थयत्सुवर्णं तन्निराशा पुत्रजन्मनि ॥ ७२
तदाऽहमिष्टकाचूर्णं भस्मना च समन्वितम् । हरिद्राचूर्णसंयुक्तं साम्बु तस्या अदर्शयम् ॥ ७३
एतच्चूर्णं कृतं मातस्त्वत्पुत्रोत्पत्तये मया । त्वद्दानाद्द्विगुणं द्रव्यं लग्नमेतस्य साधने ॥ ७४
इत्युक्ता सा मया तात त्यक्त्वा चूर्णं गृहं ययौ । मामुक्त्वेति ग्रहीष्यामि काले त्वत्तो द्विजोत्तम॥
एवं मया कृता तात भ्रूणहत्याऽतिदारुणा । ययाऽतिकुत्सिते योनित्रितये भ्रमितं मया ॥ ७६
त्वत्प्रसादादहं मुक्तः सांप्रतं स्थावरत्वतः । देह्यनुज्ञां मुनिश्रेष्ठ याम्यहं ह्यलकां शुभाम् ॥ ७७

श्रीनारद उवाच—

एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र तस्य तु प्रपितामहः । तेनाभिवन्दितो मूर्ध्ना प्रययौ दिशमुत्तराम् ॥ ७८
विमानेन विचित्रेण किंकिणीजालमालिना । नृत्यद्गन्धर्वतुष्टेन मणिप्रकरशोभिना ॥ ७९
अथ तस्य महाराज विप्रस्य प्रपितामही । उवाच स्वप्रपौत्रं तं विमानवरमास्थिता ॥ ८०

प्रपितामह्युवाच—

नान्यत्र कुत्र गन्तासि पुण्येनानेन सुव्रत । विना पद्मापतेः पादपद्मचिह्नितमन्दिरम् ॥ ८१
अयं मम पतिः पापो मुने त्वत्प्रपितामहः । वारितोऽपि मया पापमाचचार सुदुष्टधीः ॥ ८२
सोऽपि त्वयाऽतिपापात्मा तारितो दुःखसागरात् । शक्यते केन वै कर्तुं तावकं गुणवर्णनम्॥८३

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्त्वा साऽपि राजेन्द्र पतिलोकं जगाम ह । अलकायां चिरं पत्या तेनैव मुमुदे सह ॥ ८४
अथ ते मुनिपुत्रस्य सर्वे मातामहादयः । सपत्नीकाः समारुह्य विमानेषु ययुर्दिवम् ॥ ८५
सोऽपि द्विजवरस्तस्मात्तीर्थात्स्वपितुराश्रमम् । गत्वा तं सर्ववृत्तान्तं स्वपित्रे समवर्णयत् ॥ ८६
सोऽपि तत्र गतः सार्धं कुटुम्बेन वने मधोः । चकार पर्णशालां वै विश्रान्तेस्तु समीपतः ॥ ८७
तत्र विश्रान्तितीर्थे तु त्रिकालं स्नानमाचरन् । नाकरोद्विष्णुलोकेऽपि स्पृहां स मुनिसत्तमः ॥८८
एकदा जलमध्ये स स्नानं कुर्वन्मुनिर्नृप । आचकाङ्क्षे च भविता कदा मे हरिदर्शनम् ॥ ८९
एवं कामयमानस्य मुनिवर्यस्य भूपते । आजगाम त्वरायुक्तः पक्षिराजासनो हरिः ॥ ९०
[*लक्ष्म्या वक्षस्थया सार्धं चतुर्बाहुधरो हरिः] । नवीनघनवर्णाभो विद्युद्वर्णाम्बरावृतः ॥ ९१
कौस्तुभोद्भासिसद्वक्षाः शङ्खचक्रगदाब्जभृत् । वनमालालसत्कण्ठो मकराकृतिकुण्डलः ॥ ९२
फुल्लाम्बुजपलाशाक्षः स्वलकालंकृताननः । विद्रुमाकारकरजोऽरुणहस्ताङ्घ्रिसत्तलः ॥ ९३
उवाच तं द्विजश्रेष्ठं दन्तभासा विभासयन् । शरन्निशापतिस्तोमतिरस्कारकृता दिशः ॥ ९४

---

* इदमर्धं क. ख. ज. पुस्तकस्थम् ।

श्रीभगवानुवाच—

भो भो द्विजवरैतन्मे तीर्थं मधुवनं शुभम् । विश्रान्तिसंज्ञकं स्नानात्सर्वकामोपपादकम् ॥ ९५

अत्र त्वया स्नानकाले वाञ्छितं मम दर्शनम् । तुभ्यं हि तन्मया दत्तं ब्रह्मादिसुरदुर्लभम् ९६

त्यज देहमिमं विप्र मानुषं दिव्यमाप्नुहि । आयाहि मद्गृहं सार्धं मयाऽऽरुह्य खगेश्वरम् ॥ ९७

श्रीनारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य श्रीपतेः स मुनीश्वरः । तुष्टाव प्रणतो भूत्वा जल एव विशां पते ॥ ९८

मुनिरुवाच—

श्रीपते श्रीकराम्भोजसंमर्दितपदाम्बुजम् । भवतो भवतापघ्नं वन्दे त्रिदशवन्दितम् ॥ ९९

त्वदीयमायया नाथ मोहिता येऽत्र जन्तवः । तेषां कदाचिन्निस्तारो न कृपामन्तरेण ते ॥ १००

सत्तीर्थसेवनादीश तथा सज्जनसंगमात् । पुंसां भक्तिस्तु येषां वै जायते कृपया तव ॥ १०१

साधुभिर्बहु उदीरितं हरे यो निशम्य गुणकीर्तनं तव ।
कीर्तयत्यखिलपापनाशनं मातृगर्भकुहरे स नो पतेत् ॥ १०२

श्रीपते तव जनस्य मानसं दैवतस्तु पतितं महारणे ।
गुण्ठितं च रजसा जहाति नो निर्मलत्वमिव रत्नमुत्तमम् ॥ १०३

यः पुमान्पतति ते पदाम्बुजे दण्डवत्पुलकमङ्गके दधत् ।
सोऽन्वयं नयति तावकं पदं स्वं च वाञ्छितमशेषयोगिभिः ॥ १०४

जीव एव तव मायया विभो मोहितो भ्रमति विश्ववर्त्मसु ।
त्वत्कृपाललितलोचनाञ्चलैस्तत्क्षणं तरति विश्ववारिधिम् ॥ १०५

श्रीनारद उवाच—

इति संस्तुत्य गोविन्दं दण्डवत्तस्य पादयोः । पपात स मुनिश्रेष्ठो जयेति मुहुरीरयन् ॥ १०६

श्रीपतिस्तं मुनिश्रेष्ठं दण्डवत्पतितं भुवि । उत्थाप्य बाहुभिस्तूर्णं सुपर्णे समरोपयत् ॥ १०७

तत्कुटुम्बं च विश्वात्मा वैकुण्ठं च जगाम ह । इत्येतत्कथितं राजञ्शिबे मधुवनस्य वै ॥ १०८

माहात्म्यं सर्वपापघ्नं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि । य इदं शृणुयान्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये मधुवनमाहात्म्यवर्णनं नाम दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ (१६)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१९२४

अथैकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सौभरिरुवाच—

युधिष्ठिरेदमाकर्ण्य नारदस्य वचः शुभम् । शिबिरौशीनरो राजा विनीतस्तमुवाच ह ॥ १

शिबिरुवाच—

मुने मया तु माहात्म्यं श्रुतं मधुवनस्य वै । त्वन्मुखात्किंतु संदेहो ह्येकोऽस्ति मम मानसे ॥ २

येन धर्मात्मना सर्वे तारिता निजबान्धवाः । जन्मद्वयकृता ह्यासीत्स कथं स्वैरिणीसुतः ॥ ३

एतदाचक्ष्व भगवन्सर्वं त्वं वेत्सि तत्त्वतः । अतीतं वर्तमानं च भविष्यमपि नारद ॥ ४

श्रीनारद उवाच—

एकदा मुनयः सर्वे हरिद्वारे समागताः । दशम्यां ज्येष्ठशुक्लस्य युक्तायां सर्वपर्वभिः ॥ ५
तत्र ते विधिवत्सर्वे कृत्वा च स्वक्रियां शुभाम् । हिमाचलशिलापृष्ठे स्वस्थचित्ता उपाविशन् ॥ ६
तारात्मजो बुधस्तत्र मुनिसंघे समागतः । सौन्दर्यभरसंयुक्तः स्मरो मूर्त इवापरः ॥ ७
तं समागतमालोक्य समुत्तस्थुर्मुनीश्वराः । तेनाभिवन्दिता मूर्ध्ना पुनस्ते समुपाविशन् ॥ ८
बुधस्याऽऽदरमालोक्य विहितं मुनिपुंगवैः । मुनिपुत्रः स पप्रच्छ पितरं स्वमिति प्रभो ॥ ९

मुनिपुत्र उवाच—

कोऽयं तात समायातः सौन्दर्येणापरः स्मरः । व्यासादिभिर्मुनिवरैर्भृशं तस्याऽऽदरः कृतः १०

श्रीनारद उवाच—

इत्याकर्ण्य स धर्मात्मा स्वस्य पुत्रस्य भाषितम् । बभाषे मुनिशार्दूलः पुत्रं निर्बन्धसंयुतम् ॥ ११

पितोवाच—

बृहस्पतेः सुरगुरोः सुतस्तारोदरोद्भवः । बुद्धिमान्बुधनामाऽयं शशिवंशकरः परः ॥ १२

पुत्र उवाच—

किं त्वया कथितं तात निःसंबन्धपरं वचः । बृहस्पतेः सुतो यस्तु स कथं शशिवंशकृत् ॥ १३
जज्ञेऽनसूयया तात विधुरत्रेर्मुनीश्वरात् । तस्य वंशस्य कर्ताऽयं कथं सुरगुरोः सुतः ॥ १४
एष मे मानसे तात संशयो वर्तते महान् । तमपाकुरु विप्रेन्द्र संदिहानस्य मे शिशोः ॥ १५

पितोवाच—

पुरा बृहस्पतेर्भार्या तारा नाम यशस्विनी । चन्द्रेणापहृता तात बलाद्बलवताऽनघ ॥ १६
अपहृत्य तदा नीता स्वगृहं विधुना गुरोः । भार्या सा तु तया सार्धं रमितं तेन वै चिरम् ॥ १७
तस्यां गर्भोऽभवत्तात कालेन कियता तदा । ततो बृहस्पतिर्भार्यां निजां तारामयाचत ॥ १८
चन्द्रमा*ऽपि मदाविष्टो न ददौ बलदर्पितः । ततो बृहस्पतिस्तात देवैः शक्रादिभिः सह ॥ १९
संनद्धो योद्धुमारेभे समं बलवदिन्दुना । सहायार्थं विधोः शुक्रः समं दितिजदानवैः ॥ २०
समागतस्तदा तात तस्मिन्रणसमुद्यमे । ततस्तारानिमित्तं वै युद्धं प्रावर्ततोल्बणम् ॥ २१
करिष्यते सर्वजनैः प्रधानं तारकामयम् । तस्मिन्युद्धे महाभीमे हता देवाश्च दानवाः ॥ २२
न कस्यचिज्जयस्तात बभूव न पराजयः । ततः समागतो ब्रह्मा संनिवार्योल्बणं रणम् ॥ २३
ददौ बृहस्पतेस्तारां बोधयित्वा निशापतिम् । बृहस्पतिस्तु तां वीक्ष्य तारां गर्भवतीं तदा ॥
क्रुद्धो विरिञ्चेः प्रत्यक्षं समाजे देवदैत्ययोः ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच—

शृणुष्व मामकं वाक्यं तारे तरललोचने । कस्यायं ध्रियते गर्भो भवतीन्दोर्ममाथवा ॥ २५

पितोवाच—

एवं मुहुर्मुहुः पृष्टा सा च लज्जावती शुभा । यदा न कथयामास किंचित्तात तदग्रतः ॥ २६
तदाऽयं पश्यतां तेषां देवानां च सुरद्विषाम् । उत्पन्नस्तामुवाचेदं जननीं च रुषाऽन्वितः ॥ २७

* संधिरार्षः ।

बुध उवाच—

कस्मान्न कथ्यते दुष्टे मदीयो जनकस्त्वया । लज्जां विहाय संपश्य शापस्य मम वैभवम् ॥

पितोवाच—

इत्युक्त्वा जलमादाय यदा शप्तुं समुद्यतः । तदा सा मन्दमाहेदं पिता तव सुधाकरः ॥

पितोवाच—

इत्युक्ते च तया साध्व्या चन्द्रः स्वतनयं बुधम् । अमुं गृहीत्वा सानन्दं जगाम निजमन्दिरम्

बृहस्पतिस्तु तां तारां गृहीत्वा स्वगृहं ययौ । ब्रह्मा देवाश्च दैत्याश्च तेऽपि स्वं स्वं गृहं ययुः ३

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वं मां परिपृष्टवान् । बृहस्पतिस्त्रियां जातो यथाऽयं चन्द्रवंशकृत् ॥ ३

श्रीनारद उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यं जहासोच्चैर्मुनेः सुतः । उवाच च स्वपितरं कुण्डोऽयं स्वैरिणीसुतः ॥ ३३

उवाच च पिता पुत्रं हा पुत्रेदं न भण्यताम् । सर्वसत्त्वान्तरज्ञोऽयं शप्स्यते त्वां त्वदुक्तिवित् ३४

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्ते तेन मुनिना चान्द्रिर्ज्ञात्वा तदीरितम् । सर्वेषां शृण्वतां प्राह मुनीनामिति भूपते ॥ ३५

बुध उवाच—

शृण्वन्तु मुनिशार्दूला भवन्तो मम भाषितम् । यदि साध्वथवाऽसाधु विचारयत मा चिरम् ।

भवतां तत्त्वबुद्धीनां दर्शनार्थमिहाऽऽगतः । कृतवान्कस्यचिन्नाहमपराधं मनागपि ॥

असूयया किमर्थं मामवजानन्ति दुर्मदाः । स्वजन्मसफलत्वाय भवद्दर्शनलालसः ॥ ३८

स्वभाव एव दुष्टानां साधूनपि निरेनसः । उद्वेजयन्ति यत्कापि मिष्टवाचः पिका इव ॥ ३९

दुःस्वभावं न मुञ्चन्ति दुष्टाः सत्संगमादपि । गङ्गाम्बुसंगमेनापि क्षारतामिव नीरधिः ॥ ४०

अहो व्याधस्य दुष्टत्वं मुनिवृत्तीन्यतो मृगान् । वने तृणचरान्हन्ति निजगानविदोऽपि सः ॥ ४१

मत्स्यैः किमपराद्धं हि धीवराणां दुरात्मनाम् । यज्जले चरतस्तीर्थे घ्नन्ति तत्प्रकृतिर्हि सा ॥ ४२

साधवोऽपि न मुञ्चन्ति स्वभावं दुष्टसङ्गतः । वृता विषाग्नियुक्सर्पैः श्रीखण्डा इव शीतताम् ॥ ४३

परोदयेऽपि नृत्यन्ति किं स्वपक्षस्य साधवः । यथोन्मत्ता मुनिवरा वारिवाहस्य बर्हिणः ॥ ४४

धारयन्ति परार्थे हि निजाङ्गमपि साधवः । पितृदेवमनुष्याणामर्थे प्रतिपत्नृवत्कलाः ॥ ४५

निजोदयस्तु साधूनां स्वच्छस्याऽऽनन्दहेतवः । यथा कुमुदपुष्पाणां प्रतिपतुः शीतलत्विषः ॥ ४६

श्रीनारद उवाच—

इत्युदीर्य वचः क्रोधाद्बुधस्तं मुनिबालकम् । शशापेति त्वमप्याशु कुण्डो भव महीतले ॥ ४७

एवमाकर्ण्य तं शापं पिता बुधविसर्जितम् । स्वपुत्रं पातयामास तदङ्घ्र्योः क्षम्यतामिति ॥ ४८

उवाच च न जानाति बालोऽयं तव वैभवम् । नोचितं क्रोधकरणमस्मिन्बाले भवादृशैः ॥ ४९

कुतश्चित्कारणात्साधोः क्रुद्धस्य प्रकृतिः क्षमा । हुताशनप्रतप्तस्य शीतत्वमिव चाम्बुनः ॥ ५०

अतः क्षमां विधायाऽऽशु विधेह्यस्मिन्ननुग्रहम् । बाले विवेकरहिते क्षमासारा हि साधवः ॥ ५१

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्तस्तेन मुनिना शीतांशुतनयस्तदा । क्रोधं तत्याज शान्तात्मा चक्रे तस्मिन्ननुग्रहम् ॥ ५२

---

१ म. °तवे । प° ।

बुध उवाच—

एक... मुने बालः कुण्डत्वं प्राप्य भूतले । दत्तयज्ञोपवीतः सल्लॅप्स्यते हि निजास्पदम् ॥ ५३

तत्र ... श्रीनारद उवाच—

त... मुनिपुत्रो वै बुधशापान्नृपोत्तम । कुण्डत्वं प्राप्तवान्भूमौ पितरो येन तारिताः ॥ ५४

तं ... पवित्रं माहात्म्यं श्रुत्वा मधुवनस्य वै । समस्तमश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५५

बु... धारयन्त्यस्य माहात्म्यस्यार्थमुत्तमम् । हृदये यत्र तत्तेषां त्रिषयैर्नाभिभूयते ॥ ५६

ये ...ष्यन्ति माहात्म्यं श्रोष्यन्ति च महाधियः । देहान्ते विष्णुसालोक्यं गमिष्यन्ति न संशयः

इदमनिशपवित्रं तुभ्यमावर्णितं मे मधुवनसुचरित्रं श्रीपतेः प्रीतिकारि ।
कलिकलुषकलापच्छेदने दक्षमक्षोत्पथगमननिरासे कारणं पुण्यमूर्तौ ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये मुनिपुत्रस्य कुण्डत्वप्राप्तिहेतुवर्णनं नामैकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ (१७)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१९८२

अथ द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

अतो मधुवनाद्राजन्नयं बदरिकाश्रमः । एकादशधनुर्मात्रे भूभागे व्यवतिष्ठति ॥ १

अस्य तीर्थवरस्याहं महिमानं महाद्भुतम् । वर्णयामि पुरस्तात्ते यं श्रुत्वा मुच्यते भयात् ॥ २

एकस्तु मगधे राजन्देवदासो हि नामतः । ब्राह्मणः सत्यवान्दान्तः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ ३

निष्णातः सर्वविद्यासु बृहस्पतिरिवापरः । हरिसंतोषको भक्त्या प्रह्लाद इव दैत्यराट् ॥ ४

स्त्रीकोऽपि स्मरोर्ज्जता पार्वत्या इव वल्लभः । सदाचारपरो नित्यं विश्वामित्रो मुनिर्यथा ॥ ५

मगधेशगृहे मान्यो द्रोणवत्कुरुवेश्मनि । दानशीलः सुपात्रेषु बलिर्दैत्याधिपो यथा ॥ ६

तस्य भार्योत्तमा नाम लक्ष्मीरिव गुणोत्तमा । पतिशुश्रूषणपरा यथा जनकनन्दिनी ॥ ७

तस्यैकस्तु सुतो राजन्नङ्गदो नाम बुद्धिमान् । एका पुत्री तु वलया नाम सल्लक्षणान्विता ॥ ८

तयोर्ज्यायान्सुतः कन्या तस्मान्नृप कनीयसी । तयोर्यथाक्रमं चक्रे विवाहं स द्विजोत्तमः ॥ ९

विवाहिता तु सा कन्या ययौ श्वशुरवेश्मनि । शुभलक्षणसंपन्ना कालेन कियता नृप ॥ १०

अङ्गदस्तु महाबुद्धिर्गृहभारं बभार ह । पितृवत्सर्वशास्त्रज्ञो यौवनश्रीविभूषितः ॥ ११

एकदा स तु विप्रेन्द्रः पुत्रं तं गृहकर्मणि । क्षमं विज्ञाय राजेन्द्र निजभार्यामुवाच ह ॥ १२

देवदास उवाच—

समाकर्णय मे साध्वि कालेऽस्मिन्नुचितं वचः । ततो यदुचितं भद्रे तदद्धाय विधीयताम् ॥ १३

एषा जरा समायाता शरीरं पातयिष्यति । अङ्गान्याकम्पयन्तीव वात्या पक्वफलं यथा ॥ १४

अक्ष्णामपि द्युतिं मन्दां नूनमेषा करिष्यति । नक्षत्राणां सचन्द्राणां प्रातर्वेलेव सुव्रते ॥ १५

स्खलतोः पादयोर्मन्दां गतिं प्रतिपदक्रमम् । करिष्यति जरा ह्येषा यथा निगडशृङ्खला ॥ १६

तस्मादेव जरा यावन्न प्रौढा जायते शुभे । आत्मनस्तावदावाभ्यां करणीयं हितं द्रुतम् ॥ १७

गृहपुत्रसुहृद्भ्रातृपितरो हि विनश्वराः । द्रव्यादिकं च सुभगे तेषु सज्जेत नो बुधः ॥ १८

अतोऽहं सर्वतीर्थेषु पर्यटन्विजितेन्द्रियः । वानप्रस्थेन विधिना वीक्षिष्ये हरिमीश्वरम् ॥ १९
ततः संन्यासमादाय क्वचित्तीर्थोत्तमे शुभे । प्रारब्धकर्मणामन्ते त्यक्ष्यामि स्वं कलेवरम् ॥ २०
एवं चेत्प्राणमुक्तिः स्यान्मुक्तिः स्यान्नात्र संशयः । मम श्रीपतिपादाब्जसम्यक्स्थापितचेतसः॥२१

उत्तमोवाच—

पुमान्वा स्त्रीजनो वाऽपि को रमेत विनश्वरे । संसारे माधवं मुक्त्वा नित्याश्रममचेतनः ॥ २२
तस्मान्मामपि जीवेश त्वत्पादाम्बुजसेविनीम् । नीत्वा स्वसंगमे तावद्भिश्वाधेराशु तारय ॥ २३
पुत्रोऽयमङ्गदः श्रीमान्गृहभारस्य धारणे । समर्थोऽभूत्स्नुषा चेयं कल्याणी तत्सहायिनी ॥ २४
पुत्रे समर्थे यो मूढः पुरुषः स्त्रीजनोऽथवा । न विरज्येत स मूढो वञ्चितः श्रेयसा हि सः ॥ २५

श्रीनारद उवाच—

एवमन्योन्यमामन्त्र्य दंपती तौ रहस्तदा । पुत्रमाहूय कथयांचक्रतुस्त्विदमङ्गदम् ॥ २६

दंपती ऊचतुः—

जरागमश्लथद्गात्रावावां विद्धि त्वमङ्गद । स्वश्रेयसे यतिष्यावः कुत्रचित्पुण्यभूतले ॥ २७
हरेराराधनं भक्त्या श्रेयः परममुच्यते । तदर्थमेव निष्कामा यतन्ते साधवो भुवि ॥ २८
विषयेषु न संसक्तिः समत्वं सर्वजन्तुषु । येषां हर्षविषादौ[1] च न जातु सुखदुःखयोः ॥ २९
त एव साधवो लोके गोविन्दपदसेविनः । तेषां दर्शनमात्रेण कृतार्थो जायते नरः ॥ ३०
तीर्थानि पर्यटन्धीरस्तद्दर्शनसमुत्सुकः । भाग्योदयेन केनापि तद्दर्शनमवाप्नुयात् ॥ ३१
तस्माद्भारं कुटुम्बस्य भुजयोर्युगदीर्घयोः । आरोप्य नौ विसर्जस्व तीर्थयात्रार्थमङ्गद ॥ ३२
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कदाचित्साधुदर्शनम् । भवेद्यदि तदा पुत्र द्वयोर्नौ स्यात्कृतार्थता ॥ ३३

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्तः पितृभ्यां पुत्रः साधुवादमवादयत् ॥ ३४

पुत्र उवाच—

समस्तकुलनिस्तारो भवद्भ्यामयमीरितः । आशु मामवजानीतं किं करोमि भवद्धितम् ॥ ३५
अहमाज्ञाकरो नित्यं युवयोः पूज्यपादयोः । पुण्यतीर्थेषु दानार्थं गृहीतधनमुत्तमम् ॥
नयतं मामपि प्रेष्यं सेवार्थं निजसंगमे ॥ ३६

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्त्वा धनमादाय गत्वा[तः]क्रोशद्वयं तयोः । सङ्गे गृहमाग[हं प्रति]ताभ्यां कथंचित्स निवर्तितः
तौ गृहीत्वा धनं किंचिद्विष्णुर्नौ सं[प्री]यतामिति । कन्दमूलफलाहारौ तत्रोषित्वा दिनत्रयम् ३८
यदा तस्मात्प्रचलितौ दंपती जगतीपते । तदा मार्गे महान्कश्चित्सिद्धः संमिलितस्तयोः ॥ ३९
ताभ्यामुभाभ्यां शिरसा वन्दितः स उपाविशत् । उपविष्टस्तदा ताभ्यामिति पृष्टः स सिद्धराट्
को भवान्कुत आयातः किं चिकीर्षति तद्वद ॥ ४०

सिद्ध उवाच—

सिद्धोऽहं तापसश्रेष्ठ कल्पग्रामे गृहं मम । इन्द्रप्रस्थात्समायातो दृष्टं तत्र महाद्भुतम् ॥ ४१
तत्रास्ति कपिलः सिद्धो नारायणसमो गुणैः । तस्मादहं पठन्सांख्यं निवसामि तदाश्रमे ॥ ४२

---

[1] म. विषाविवादौ ।

एकदा मद्गुरुः श्रीमान्स्वाश्रमात्कपिलो ययौ । बदर्याख्यं महापुण्यं स्नातुं स यमुनाजले ॥ ४३
तत्रैकोऽरण्यमहिषस्तृषार्तो यमुनाजले । प्रविष्टो जलमापीय पूर्वजन्म स्वमस्मरत् ॥ ४४
स्मृत्वा स पूर्वकर्माणि महिषोऽरण्यसंभवः । जलान्निसृत्य तरसा ववन्दे कपिलं गुरुम् ॥ ४५
उवाच नरवाचा च मयि शृण्वति तापस[1] । यत्तत्ते कथयाम्यद्य शृणु त्वं परमाद्भुतम् ॥ ४६

महिष उवाच—

भो भो विष्णुकलाभूत सिद्धानां कपिलेश्वर । किंनामेदं महातीर्थं नताय कथयस्व मे ॥ ४७
अस्य तीर्थवरस्याम्बुस्पर्शात्पूर्वजनेः स्मृतिः । जाता मम महाभाग पापस्यापि च कर्मणः ॥ ४८

सिद्ध उवाच—

एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं महिषस्य महामतिः । जानन्नपि च तद्वृत्तं विहस्येदमुवाच ह ॥ ४९

कपिल उवाच—

भवान्महिषशार्दूल क आसीत्पूर्वजन्मनि । तत्र किं कृतवान्कर्म योनिं येनाऽऽप माहिषीम् ॥५०

महिष उवाच

शृणुष्व मुनिशार्दूल वृत्तं वै पूर्वजन्मनः । अहमासं पुरा राजा कलिङ्गाधिपतिर्बली ॥ ५१
स्वपरां नैव जानामि योषितं काममोहितः । वणिजां साधुवृत्तीनां धनहर्ता निरेनसाम् ॥ ५२
निशीथे नगरे राज(विद्र) न्गतभीः पर्यटाम्यहम् । सुन्दरीभिः परस्त्रीभिः क्रीडितुं रतिलीलया ॥
तद्गृहे सुन्दरीं नारीं पश्यामि स्मरमोहितः । वसामि निशि तत्राहं क्षेत्रे वनगजो यथा ॥ ५४
क्रीडित्वा तत्र निःशङ्कं धनं हृत्वा[2] च तद्गृहात् । स्वगृहं पुनरायामि कियद्भिर्वासरैरहम् ॥ ५५
उपविष्टः सभामध्ये दिवा द्वौ पुरबालकौ । आनाय्य बाहुयुद्धेन योधयामि निजाग्रतः ॥ ५६
नियोधयति यो बालस्तं मत्वा धनिनं बलात् । गृह्णामि तत्पितुर्वित्तं स्वल्पं वा भूरि वा मुने ५७
यः पराजयते तत्र कातरत्वान्महामुने । नायमर्हः पुरे स्थातुं ममेति विनिहन्मि तम् ॥ ५८
एवं मय्यधमाचारे वर्तमाने महीपतौ । पौरा नगरमुत्सृज्य प्रययुर्विषयान्तरम् ॥ ५९
एकदा मुनिशार्दूलो दुर्वासाः पर्यटन्महीम् । पुरं मम समायातो दुर्वासा रुद्रसंभवः ॥ ६०
मिलित्वा नागराः सर्वे तदा जग्मुस्तदन्तिके । प्रणिपत्येदमाहुस्तं स्वदुःखज्ञापकं वचः ॥ ६१

पौरा ऊचुः—

आत्रेय मुनिशार्दूल कृपां कुरु कृपानिधे । अधर्मनिरतं भूपमेनं धर्मेण योजय ॥ ६२
भाग्योदयेन केनापि भवानस्माकमागतः । उद्वेलाद्भूपदुःखाब्धेरस्मांस्तारय पोतवत् ॥ ६३
धनं लोभवता तेन हृतं नो मुनिपुंगव । दूषिताश्च स्त्रियः साध्व्यः सकामेन निरेनसाम् ॥ ६४
दशवत्सरदेशीया बहवः शिशवो हताः । अगण्यवैगुण्यनिधिरेष भूपो महामुने ॥ ६५

महिष उवाच—

एवमाकर्ण्य पौराणां वचः स मुनिरत्रिजः । दण्ड्योऽयमिति संचिन्त्य सभास्थं मामथाऽऽययौ॥
दृष्ट्वा हि तं समायान्तमवधूतं दिगम्बरम् । अवारयमहं भृत्यैर्नत्वयं दर्शनोचितः ॥ ६७
रेणुना सर्वलिप्ताङ्गो महिषाकृतिरेव वै । वार्यतामिति पार्श्वस्थान्बहुशोऽहं समादिशम् ॥ ६८
ततस्ते तरसा भृत्यास्तं वारयितुमभ्ययुः । हुंकारेणैव तान्सर्वान्स चक्रे भस्मसान्मुनिः ॥ ६९

---

१ ख. झ. तापसे । २ क. दत्त्वा ।

यज्ञाश्वं रक्षतः स्वस्य पितुस्त्वमिव सागरान् । सर्वशस्तानहं भृत्यान्भस्मीभूतांस्तु तेजसा ॥ ७०
आलक्ष्य सहसोत्थाय गृहमावेष्टुमुद्यतः । रे रे पापेति संबोध्य ततो मां मुनिसत्तमः ॥ ७१
शशापेति महारण्ये महिषो भव सांप्रतम् । तेनाहमिति शप्तो वै मुक्त्वा राजतनुं तदा ॥ ७२
मरुदेशे महारण्ये जातोऽहं महिषो मुने । चिरकालमहं तत्र न्यवसं मुनिपुंगव ॥ ७३
अत्राऽऽगतः कृतेनाहं पुण्येन तदपि शृणु । वापीकूपसरस्यस्तु बहवः कारिता मया ॥ ७४
सहकारादिवृक्षाणामारोपो विहितः पथि । पुण्येनानेन मे देव पातो न नरकेऽभवत् ॥ ७५
तीर्थस्य च मया प्राप्तो ह्यमुष्य जलसंगमः । एतत्ते कथितं सर्वं पूर्वजन्मशुभाशुभम् ॥ ७६
येन तीर्थं मया प्राप्तमेतद्योनिश्च माहिषी । अस्य तीर्थवरस्याम्बुस्पर्शाज्जातिस्मरोऽभवम् ॥
कथमस्या असद्योनेर्मुक्तिः स्यात्तन्मुने वद ॥ ७८

कपिल उवाच—

एतत्तीर्थं महापुण्यं बदर्याख्यं रमापतेः । अत्र स्नाहि द्रुतः कामं स्वचित्तस्य हि लप्स्यसे ॥ ७९

सिद्ध उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महिषः स महामुने । तत्र तीर्थवरे स्नातुं प्राविशत्स्वर्गवाञ्छया ॥ ७९
स्नात्वा स्वर्गेच्छया तस्मिञ्जलात्तटमुपागते । तत्क्षणं गजमारुह्य शक्रः स्वर्गात्समाययौ ॥ ८०

इन्द्र उवाच—

हे कलिङ्गपते नैजं देहं जहिहि माहिषम् । प्रतिलभ्य वपुर्दिव्यं सममायाहि मे दिवम् ॥
त्वया स्वर्गेच्छया स्नातं प्राप्तं तत्ते सुरास्पदम् ॥ ८१

सिद्ध उवाच—

इत्युक्तः स तदा तेन त्यक्त्वा देहं तु माहिषम् । दिव्यं वपुः समासाद्य गजराजं समारुहत् ८२
गजराजं समारुह्य स्थित्वा च गगने क्षणम् । प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टाव कपिलं मुनिम् ॥ ८३

कलिङ्गप उवाच—

नमस्ते परमेशान केवलज्ञानहेतवे । सेतवे वेदविद्यानां रिपवे तद्विरोधिनाम् ॥ ८४
त्वत्तः प्रवृत्तिः सांख्यस्य जाता तत्त्वावबोधिनी । देहिनां मायया ग्रस्तचेतसामपि ते विभो ८५
ये वेदविहितं त्यक्त्वा वर्तन्ते स्वेच्छया मुने । तान्दण्डयासि दण्ड्यांस्त्वं मज्जयंस्तिर्यगादिषु ८६
इन्द्रादयो लोकपालाः सर्वे त्वदधिकारिणः । त्वदिच्छामनुवर्तन्ते भीता दण्डकृतो हि ते ॥ ८७
त्रयीधर्मविरोद्धारः पूर्वदेवा युगे युगे । अवतीर्य विनाशाय हताः सर्वात्मना त्वया ॥ ८८
ये ये त्वया हता नाथ चक्रिणा त्रिदशारयः । ते ते तमोमयीं हित्वा तनुं वैकुण्ठमाययुः ॥ ८९
आज्ञापय जगन्नाथ गन्तुं मां त्रिदशालयम् । अनुगृहाण शक्रं च नमन्तं वीक्षणामृतैः ॥ ९०
प्रसादात्तव देवेश बदर्याख्यस्य च प्रभो । तीर्थस्य स्वतनुं हित्वा तामसीं सात्त्विकीं गतः ॥९१
इन्द्रेण सह नागेन्द्रमारुह्य त्रिदशालयम् । गच्छामि स्वेच्छया नाथ कृपातस्ते कृपानिधे ॥ ९२

सिद्ध उवाच—

इत्यभिष्टूय देवेशं कपिलं स कलिङ्गपः । नमस्कृत्य च तत्पादौ जगाम त्रिदशालयम् ॥ ९३
एतन्मयाऽद्भुतं विप्र दृष्टं बदरिकाश्रमे । गुरुं शुश्रूषमाणेन पापस्यापि विमोक्षणम् ॥ ९४
नातः परं त्रिलोक्यां तु तीर्थं सर्वार्थदायकम् । याहि तत्रैव सस्त्रीकः परं श्रेयो यदीच्छसि ॥९५

अहं यामि समानेतुं बदर्याख्यं गृहान्द्विज । वृद्धं स्वकीयं पितरं निस्पृहं मोक्षकामुकम् ॥ ९६

नारद उवाच—

इति तीर्थवरस्यास्य बदर्याख्यस्य भूपते । महिमानं समुत्कीर्य स सिद्धः स्वगृहं ययौ ॥ ९७

अथ कालेन कियता स सिद्धः सह भार्यया । तीर्थानि पर्यटन्धीर इन्द्रप्रस्थेऽभ्यगादिह ॥ ९८

तेनैव वपुषा राजन्नीतवांस्तौ निजालयम् । स सिद्धोऽपि स्वपितरं गृहादानीय सत्वरः ॥ ९९

तत्रैव स्नापयामास तत्तीर्थे मोक्षकामुकम् । सोऽपि श्रीवासुदेवेन वृद्धः सिद्धपिता तदा ॥

ततो नीतो निजगृहं वृन्दारकविवन्दितः ॥ १००

इन्द्रप्रस्थान्तरगतमिदं सद्बदर्याख्यमीशः
स्नानाद्ध्यादखिलजनिता मानसेष्टं पदार्थम् ।
माहात्म्यं ते नयनतिमते वर्णितं तस्य पूतं
यच्छ्रुत्वा वै पतति न जनो मातृगर्भे कदाचित् ॥ १०१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये बदरिकाश्रममाहात्म्यवर्णनं नाम द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ (१८)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२०८३

अथ त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शिबिरुवाच—

वर्णितं मे त्वया साधो माहात्म्यं बदरीभवम् । यन्निशम्य मनो याति मम निर्मलतां मुने ॥ १

एतदद्भुतमाहात्म्यं शक्रप्रस्थाख्यमुत्तमम् । सकलं मुनिशार्दूल चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥ २

भुवि नातः परं तीर्थं तिरश्चामपि मुक्तिदम् । श्रेष्ठं सकलपापघ्नं दर्शनादेव नारद ॥ ३

एतदन्तर्गतस्यास्य हरिद्वारस्य नारद । माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः संतोषकारकात् ॥ ४

मामुद्धर मुने दीनमविद्याकामकर्मभिः । वर्णनेनास्य तीर्थस्य शक्रप्रस्थगतस्य वै ॥ ५

श्रीनारद उवाच—

आकर्णय महाभाग वर्णयामि तवाग्रतः । हरिद्वारस्य माहात्म्यमश्वमेधफलप्रदम् ॥ ६

अत्रैकः श्वपचः पापो यथा स्वर्गतिमाप्तवान् । तत्तेऽहं कथयाम्यद्य शृणुष्वैकमनाः प्रभो ॥ ७

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे कालिङ्ग इति विश्रुतः । श्वपचः पापकर्मा वै वसति स्म पुराद्बहिः ॥ ८

पञ्चषड्वर्षदेशीयान्बालान्नगरवासिनाम् । प्रसह्य वञ्चयित्वा च वने नीत्वा जघान सः ॥ ९

तेषामलंकारमयं रजतं हेमवन्नृप । रत्नादिकं च कायस्थं हृत्वा तान्गृहे[२] ततः ॥ १०

विवेश साधुनिलये रात्रौ धनजिहीर्षया । पथिकान्धनमालक्ष्य संजघ्ने निर्जने वने ॥ ११

कुरुक्षेत्रे समायाता एकदा रविपर्वणि । नानादिग्भ्यो जना राजन्स्नानादानजिहीर्षया ॥ १२

तस्मिन्यथाविधि स्नात्वा रविपर्वणि भूपते । दानं दत्त्वा यथावच्च लोकाः स्वान्स्वान्गृहान्ययुः १३

एकः कश्चिद्दिशां श्रेष्ठो धनेन महता युतः । पश्चात्सर्वजनेभ्यस्तु (नानां तु) चचाल स्वगृहं प्रति ॥

---

१ क. ख. ज. ते नृप नति° । २ क. ख. ज. °हेऽधमः । वि° ।

अश्ववारः पदातीनां विंशतिं पुरतो दधत् । कालिङ्गः स महापापस्तमनु प्रस्थितस्तदा ॥ १५
कतिचिद्वसतीर्गत्वा सह तेन विशाऽधमः । सोऽन्त्यजस्तद्धनं हर्तुं न लेभे समयं नृप ॥ १६
बलेनापि ग्रहीतुं न क्षमोऽभूत्तस्य स श्रियम् । वैश्यस्तु जनविंशत्या संयुक्तस्तु स एकलः ॥ १७
अत्राऽऽगतः स पापात्मा वैश्यस्यार्थेन पार्थिव । निशीथे शिबिरं तस्य धनं हर्तुं समाविशत् १८
एकेन तस्य वैश्यस्य जनेन स तु लक्षितः । प्रविशन्नेव पापात्मा ददता प्रहरं स्वकम् ॥ १९
तमालक्ष्य समीपस्थं स जनः प्रहरप्रदः । उभयोः पादयो राजन्स्वयमेव गृहीतवान् ॥ २०
तौ गृहीत्वा जनानन्यान्बोधयन्प्रहरप्रदः । हस्तेनैव तु पापेन चौरेणाऽऽघातितो हि सः ॥ २१
हत्वा पलायमानस्तु गृहीतोऽन्यैर्जनैस्तदा । ग्रहीतारं पुनर्हत्वा सहसा स पलायितः ॥ २२
एकेन केनचिद्राजन्सेवकेन धनुर्भृता । दूरादेव शरेणाऽऽशु धावन्संनिहतोऽधमः ॥ २३
हतमात्रः शरेणाऽऽशु तत्याज स च जीवितम् । तौ च द्वौ निहतौ राजन्वैश्यस्यानुचरावुभौ ॥ २४
ते त्रयो वरयानानि गणानीतानि भूपते । समारुह्य दिवि स्थित्वा वैश्यमेतद्बभाषिरे ॥ २५

कालिङ्गवैश्यानुचरा ऊचुः—

भो भो वैश्यपते साधो तीर्थमेतदनुत्तमम् । इन्द्रप्रस्थे हरिद्वारं शिवकृत्पापिनामपि ॥ २६
[*वयं त्रयः सुतीर्थेऽस्मिन्नपमृत्युगता अपि । गच्छामस्त्रिदिवं वैश्य सांप्रतं शिवमस्तु ते ॥ २७

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्त्वा ते ययुः स्वर्गं शिवे शिवकृतां पदम्] । यत्रेच्छया हि लभ्यन्ते भोग्यवस्तून्यनेकशः ॥ २८
अथ रात्रौ व्यतीतायां प्रातरत्र विशां वरः । स्वभृत्यदेहयोः कृत्वा दाहमस्थीन्यपातयत् ॥ २९
तीर्थेऽत्र पात्यमानेषु भृत्यौ तावस्थिषु प्रभो । स्वर्गात्पुनरिहाऽऽयातौ तं वैश्यमिदमूचतुः ॥ ३०

भृत्यावूचतुः—

भो भो वैश्यपते साधो तीर्थेऽत्र मरणाद्भुवि । पापानामपि जन्तूनां स्वर्गप्राप्तिर्न संशयः ॥ ३१
स्थले मृतस्य जन्तोश्च पतन्त्यस्थीनि वारिणि । तीर्थस्यास्य तदा वैश्य सत्यलोके स्थितिर्भवेत् ॥ ३२
स्थले मृताभ्यामावाभ्यामस्थिपातेन वारिणि । संप्राप्ता ब्रह्मणो लोके स्थितिरा ब्रह्मसंस्थितेः ॥ ३३
स्थले मृतस्य चोरस्य पेतुरस्थीनि नाम्बुनि । यतोऽतः स विशां नाथ तस्थौ वृन्दारकालये ३४
तस्यापि देहमन्विष्य तीर्थेऽस्मिन्नाशु पातय । यथा सोऽपि सुरश्रेष्ठः प्राप्नुयान्नौ गतिं पराम् ३५
उपकारः सदा कार्यः परेषामपि साधुभिः । अपकारो न मन्तव्यः कृतो भृशमसज्जनैः ॥ ३६

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्त्वा तौ महाभागौ गतौ हरिपुरीं प्रति । हरिद्वारस्य तीर्थस्य सलिले चास्थिपातनात् ३७
स वैश्यस्तु महाभागस्तस्य चौरस्य विग्रहम् । दग्धुमन्वेषयामास न लेभे तं तु भूपते ॥ ३८
पुनरावृत्य तत्रैव सर्वतीर्थशिरोमणौ । हरिद्वारे महाराज स सस्नाविति वाञ्छया ॥ ३९
अहमुत्पाद्य सत्पुत्रान्धर्मार्जितधनेन च । संतोष्य विप्रान्बन्धूंश्च विष्णुमाराध्य सेवया ॥ ४०
त्वय्येव मरणं प्राप्य गच्छामि हरिमन्दिरम् । तीर्थराज नमस्तुभ्यमेतत्कर्तव्यमस्ति ते ॥ ४१
इति कामनया राजन्स वैश्यस्तत्र कामदे । तीर्थे स्नात्वा यतः सर्वैर्भृत्यैः सममगाद्गृहम् ॥ ४२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ज. पुस्तकस्थः ।

१ च. खड्गेनैव । २ अ. 'पुरं प्र' ।

तत्र गत्वा स पत्न्यां तु पुत्रानुत्पाद्य बुद्धिमान् । धर्मोपार्जितवित्तेन तोषयामास बान्धवान् ४३
भक्त्या परमया राजन्नाराध्य कमलापतिम् । तीर्थेऽस्मिन्मरणं प्राप्तो यतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥४४
जनस्तत्फलमाप्नोति शृण्वन्माहात्म्यमस्य तु । गोपीचन्दनदानेन ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥ ४५
यत्तत्फलं महिम्नोऽस्य श्रवणादेव कार्तिके । जागरेण च बोधिन्यां प्रहरे पश्चिमे नृप ॥ ४६
यत्फलं तन्महिम्नोऽस्य तीर्थस्याऽऽकर्णनाद्भवेत् । हरिद्वारस्य सदृशं शक्रप्रस्थगतस्य वै ॥ ४७
न तीर्थं पृथिवीलोके चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये हरिद्वारवर्णनं नाम
त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ (१९)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२११०

अथ चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

भूयः शृणु महाभाग माहात्म्यं परमाद्भुतम् । अत्र स्थितस्य तीर्थस्य पुष्करस्य शिवप्रदम् ॥ १
प्रसादात्तस्य तीर्थस्य विष्णुः सर्वसुरेश्वरः । प्रसन्नः पुण्डरीकस्य मासमेकं गृहेऽवसत् ॥
अत्र मुक्तिं तदनुजो लेभे पापरतोऽपि हि ॥ २

शिबिरुवाच—

कः पुण्डरीको धर्मात्मा कृतं तेन च कर्म किम् । येन प्रसन्नो भगवांस्तद्गृहे मासमावसत् ॥ ३
कथं तदनुजः प्राप पापात्मा श्रीहरेः पदम् । तीर्थस्यास्य प्रसादेन सर्वमाख्याहि मे मुने ॥
शृण्वतोऽस्य न संतोषो माहात्म्यं मम जायते ॥ ४

श्रीनारद उवाच—

विदर्भनगरे राजन्मालवाख्यो महायशाः । ब्राह्मणो ब्रह्मविच्छान्तो विद्वान्विष्णुपरायणः ॥ ५
देवर्षिपितृभूतानां मनुष्याणां च पोषकः । विषयेषु न संसक्तो लोभमोहादिवर्जितः ॥ ६
स एकदा महाभाग सिंहप्राप्ते बृहस्पतौ । गोदावरीं महापुण्यां स्नातुं प्रातर्जगाम ह ॥ ७
दातुं तत्र सुवर्णस्य गृहान्निन्ये पलायुतम् । गच्छन्पथि स धर्मात्मा मनसैतदचिन्तयत् ॥ ८

मालव उवाच—

गृहाद्दानार्थमानीतं मया हेमपलायुतम् । यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं पूज्यसाधवे ॥ ९
निष्किंचनाय विप्राय पात्रायानुपकारिणे । पूज्याय देशकाले च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥ १०
उञ्छवृत्त्या समानीतं दत्त्वा दुर्वाससे मुनिः । शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा स्वं त्यक्त्वाऽ(सत्कृत्या)
गात्परं पदम् ॥ ११
दानवेन्द्रो बली राजा पात्रं विज्ञाय वामनम् । विपक्षायाप्यदात्तस्मै त्रिलोकीं स्वभुजार्जिताम् ॥
तस्मात्पात्राय दातव्यं धनं धर्मार्जितं मया । गोविन्दतुष्टये सम्यग्वाञ्छनीयं न तत्फलम् ॥ १३
पुण्डरीकस्तु धर्मात्मा भागिनेयो गजाह्वयात् । आयास्यति मयाऽऽहूतः सर्वपात्रशिरोमणिः॥ १४
आनीतस्य धनस्यार्धं तस्मै पात्राय सूनवे । स्वसुर्दास्यामि शेषं तु श्रोत्रियेभ्यो यथाविधि॥ १५

---

१ च. °त्मा तेनागात्परमं पदम् ।

श्रीनारद उवाच—

एवं विचिन्त्य धर्मात्मा मालवः स द्विजोत्तमः। कतिभिर्वासरैः प्राप्तः पुण्यां गोदावरीं नृप १६
मिलितस्तत्र धर्मात्मा पुण्डरीकः स्वसुः सुतः। तस्य वै पूर्वमायातो मालवस्य महीपते॥ १७
स तत्र विधिना स्नात्वा सिंहसंक्रमवासरे। पुण्डरीकाय वित्तार्धं ददौ मे प्रयितां हरिः॥ १८
पुण्डरीकोऽपि धर्मात्मा स्नात्वा गोदावरीजले। स्ववित्तस्य चतुर्थांशं श्रोत्रियेभ्यो ददौ मुदा १९
स तत्र विधिवत्स्नात्वा दत्त्वा दानं च शक्तितः। गच्छन्तं स्वगृहाद्राजन्नित्युवाच स्वसुः सुतम्॥

मालव उवाच—

गुरून्प्रति नमस्कारो वाच्य आशीर्लघून्प्रति। यथाऽत्र यो हि संयोगः क्षणिकोऽयं बभूव ह २१
एवं हि सर्वजन्तूनां पुत्रदारादिभिः सह। तस्मात्क्षणिकसंयोगात्संसाराद्यः सुधीर्नरः॥ २२
विरज्येत कृपापात्रं स हरेः स्याद्विनिश्चितम्। कृपातः श्रीहरेः प्राणी सत्संगमरतो भवेत्॥ २३
ततस्तस्य हरेर्लीलाश्रवणेच्छा हि जायते। श्रुत्वा च कीर्तिताः सद्भिर्हरिलीला अपि स्वयम् २४
सस्पृहं कीर्तयत्येव ततः स्मरति केवलम्। ततस्तस्य भवेत्प्रेम गोविन्दपदसेवने॥ २५
भजंस्ततस्तरत्याशु पोतेनेव महार्णवम्। एतदर्थं हि साधूनां ज्ञानिनां कर्मिणां तथा॥
यत्नो भवति धर्मात्मन्नपि त्वं यत्नवान्भव॥ २६

श्रीनारद उवाच—

एवमुक्त्वा स वैदर्भः सुतं कथमपि स्वसुः। विसृज्याश्रुमुखो बाष्पपर्याकुलदृशं ययौ॥ २७
पुण्डरीकोऽपि धर्मात्मा चचाल स्वगृहं प्रति। कतिभिर्वासरै राजन्नागतोऽत्र शुभास्पदे॥ २८
भरताख्यं कनीयांसं भ्रातरं पतितं भुवि। श्वसन्तं क्षतनिर्गच्छद्रुधिराक्तमवैक्षत॥ २९
पप्रच्छ च रुदन्नुच्चैर्भ्रातः केनेदृशीं दशाम्। गमितोऽसि किमर्थं वा गृहादिह समागतः॥ ३०

श्रीनारद उवाच—

इति पृच्छति राजेन्द्र पुण्डरीके स पीडया। महत्या भरतः सद्यः पीडितोऽसूनमुञ्चत॥ ३१
अवातरत्तदा यानमेकं सगणमद्भुतम्। आकाशात्पश्यतां भूप जनानां तद्गुरोरपि॥ ३२
तदारुह्य स दिव्याङ्गो भरतः पापकार्यपि। उवाच वचनं श्रेष्ठं भ्रातरं विनमन्निदम्॥ ३३

भरत उवाच—

पुण्डरीक महाबुद्धे तीर्थस्यास्य प्रसादतः। पुष्करस्य मया प्राप्ता पापिनाऽपि दिवि स्थितिः ३४
मदीयं दारुणं कर्म भ्रातर्जानासि यद्यपि। तथाऽपि कथयाम्यद्य किंचिदज्ञातमस्ति ते॥ ३५
यथा मया प्रभावत्या वेश्यया रमितं सह। तद्गृहे व्ययितं भूरि धनं च मदिराकृते॥ ३६
द्यूतेन हारितं यच्च चौरकर्मसमार्जितम्। शिवरात्र्यां मया शंभुनिर्माल्यं यच्च भक्षितम्॥ ३७
यत्कृते भवता विप्रो जम्बुको नाम दूषितः। एतन्मया कृतं कर्म विदितं पुण्डरीक ते॥ ३८
गोदावरीं गते भ्रातस्त्वयि यत्कृतवानहम्। न तत्ते विदितं कर्म कथयामि तदप्यहम्॥ ३९
चलिते त्वय्यतिक्रान्तो यदा पक्षस्तदा ह्यहम्। श्रुतवानिति लोकेभ्यो वचनं हृदि दुःसहम् ४०
पुण्डरीको धनं दातुमाहूतो मातुलेन हि। निजसोदरमाहत्य पुण्डरीकं तदाहृतम्॥ ४१
ग्रहीष्यामि धनं भूरि मालवेन समर्पितम्। महता वसुना तेन तोषयामि प्रभावतीम्॥ ४२
दुरोदरेण क्रीडामि स्वेच्छया तद्विदैः सह। इत्यालोच्य तदध्वानं निरुध्याहमिह स्थितः॥ ४३
हत्वा त्वां च धनं भूरि ग्रहीतुं च महामते। अतिक्रान्ते जने भ्रातः कुतश्चित्सार्थ आगतः॥ ४४

वणिजामत्र सुप्तोऽहं रात्रौ तत्र महामते । अथ कश्चिन्निशीथे तु तस्करो वणिजां धनम् ॥ ४५
हर्तुं तत्र समाविष्टः सार्थे जनसमाकुले । नीत्वा यदा धनं किंचित्स चौरस्तु पलायितः ॥
तमन्वधावन्सहसा क्रोशन्त इव सेवकाः ॥ ४६

सेवका ऊचुः—

गृह्यतां गृह्यतामेष चौरोऽयं याति सत्वरम् । मध्याद्बहूनामस्माकमपहृत्य धनं बहु ॥ ४७

भरत उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां पुरतस्तु तमन्वहम् । अधावं सहसा भ्रातस्तद्ग्रहीतुं जिहीर्षया ॥ ४८
ततस्ते वणिजां भृत्या ज्ञात्वा मां तस्य रक्षकम् । प्रजह्रुस्तरसा सर्वे सखड्गं खड्गपाणयः ॥ ४९
तेषु कश्चिद्द्विजश्रेष्ठो ब्राह्मणोऽहमिति ब्रुवन् । खड्गेन शितधारेण मया पापीयसा हतः ॥ ५०
वणिजां सेवकैस्तैस्तु खड्गधारैरहं हतः । गतास्ते वणिजः प्रातर्निजगन्तव्यनीवृतम् ॥ ५१
ततो भवानिह प्राप्तः श्वसन्तं मां ददर्श ह । चलद्रुधिरलिप्ताङ्गं पीडामोहविचेतनम् ॥ ५२
इत्येतत्कथितं भ्रातर्यदर्थमहमागतः । अपमृत्युं यथा प्राप्तस्तच्चापि कथितं मया ॥ ५३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये पुष्करमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ (२०)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२१८३

अथ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य पुण्डरीको महामनाः । उवाच निजबन्धुं तं शृण्वतां निजसङ्गिनाम् ॥ १

पुण्डरीक उवाच—

केन पुण्येन तीर्थेऽस्मिन्मृत्युर्भरत तेऽभवत् । यदि जानासि तद्ब्रूहि पापं विख्यातमेव ते ॥ २

भरत उवाच—

पुण्डरीक शृणुष्वेदं कथयामि तवाग्रतः । एतत्तीर्थप्रदं पुण्यं कृतं यदिह जन्मनि ॥ ३
[*एकदा तु धनं जित्वा समागच्छन्निजं गृहम् । अपश्यं मृतकं बालं मृतस्यानाथमापणे ॥ ४
निधाय तमहं मूर्ध्नि नीत्वा गङ्गातटे शुभे] । वस्त्रादिभिरलंकृत्य चक्रे दाहादिसत्क्रियाम् ॥ ५
द्यूतेन यर्जितं द्रव्यं तत्सर्वं व्ययितं मया । तेन पुण्येन प्राप्तं मे तीर्थमेतच्छुभावहम् ॥
कुरु त्वं मम देहस्य संस्कारं दाहपूर्वकम् ॥ ६

श्रीनारद उवाच—

संस्कारे विहिते राजन्भरतः पापवानपि । तीर्थस्यास्य प्रसादेन पुष्करस्य गतो दिवि ॥ ७
मासमेकं यथा विष्णुः पुण्डरीकगृहे हरिः । उवासास्य प्रसादेन तीर्थस्य तदपि शृणु ॥ ८
अत्र तीर्थे स धर्मात्मा भरतस्यापि सद्गतिम् । दृष्ट्वेति हृदये मेने तीर्थमेतत्तु कामदम् ॥ ९
अत्रेति वाञ्छया सक्तौ पुण्डरीकः स पण्डितः । माघमासं स्वरूपेण हरिर्वसतु मे गृहे ॥ १०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः ।

एवं स्नात्वा स कामेन ययौ निजगृहं प्रति । तीर्थेऽत्र नृपतिश्रेष्ठ पुण्डरीकोऽखिलार्थदे ॥ ११
बन्धुभ्यो मरणं भ्रातुर्भरतस्य जगाद ह । तेऽपि श्रुत्वा शुचं चक्रुर्माययाऽऽवृतबुद्धयः ॥ १२
पुण्डरीकस्तदा कुर्वन्गृहे स्वस्मिन्निजक्रियाः । उवासेति महानन्दस्तपस्यायास्यते हरिः ॥ १३
पूर्णिमायामथो पौष्यां चक्रे स परमोत्सवम् । मत्वेति श्वो गृहे मह्यं हरिरायास्यति ध्रुवम् ॥ १४
श्रीखण्डजलसेकेन गोमयालेपनेन च । मुक्ताचूर्णचतुष्केण समस्कुरुत केतनम् ॥ १५
शतद्वयं ब्राह्मणानां नानाभोज्यैरभोजयत् । वह्वीभिर्दक्षिणाभिश्च तानेव समतोषयत् ॥ १६
नानावादित्रकुशलैः कलकण्ठैश्च गायनैः । रजन्यां स्वजनैर्गायंश्चक्रे जागरणं तथा ॥ १७
अथ प्रभाते तान्सर्वान्गायनादीन्विसृज्य सः । गोविन्दागमनाकाङ्क्षी गृहमध्य उपाविशत् ॥ १८
अथ तस्य गृहाभ्याशे निवर्त्य निजवाहनम् । प्राविशद्गृहमध्ये तु कर्तुं स्वजनवाञ्छितम् ॥ १९
स पुण्डरीकस्तं दृष्ट्वा माधवं समुपागतम् । उत्थायाऽऽसनतस्तूर्णं ववन्दे शिरसा नृप ॥ २०
उवाच च स धर्मात्मा गोविन्दालोकनिर्वृतः । संपूज्यार्घादिदानेन विष्टरे तं निवेशितम् ॥ २१

पुण्डरीक उवाच—

भवता भवतापघ्नं सुस्पष्टं तदनुष्ठितम् । तावदत्र त्वया विष्णो स्थेयितां स्थितिकारिणा ॥ २२
यावदस्य पुनीतस्य समाप्तिस्तपसो भवेत् । यत्र त्वं सेवकास्ते च वसन्ति परिचर्यया ॥ २३
तत्रैव खलु वैकुण्ठः सर्वदोषविवर्जितः । यद्गृहे तव कर्माणि वर्ण्यन्ते साधुभिर्विभो ॥ २४
हरिर्निवसते तत्र सन्मुखादिति नः श्रुतम् । येषां वचसि ते नाम हृदि रूपं च सुन्दरम् ॥ २५
कर्णयोश्च गुणारोपस्त एव खलु साधवः । भवतो भवति स्वान्तं येषां शुश्रूषणे विभो ॥ २६
उत्तमाङ्गे च निर्माल्यं त एव खलु साधवः । येषां बुद्धिः समा शत्रौ मित्रे च कमलापते ॥ २७
चयापचययोश्चैव त एव खलु साधवः । येषां विकुरुते चेतो न विकारस्य कारणे ॥ २८
सति लक्ष्मीपते नूनं त एव भुवि साधवः । [*यत्र त्वं साधवस्तत्र सन्तो यत्र ततो भवान् ॥
अतो विज्ञापयामि त्वां माघे मम गृहे वस ॥ २९

श्रीनारद उवाच—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य पुण्डरीकस्य माधवः] । उवाच वचनं भासा दन्तानां भासयन्दिशः ॥ ३०

श्रीभगवानुवाच—

साधूनामुत्तमः साधुस्त्वं पृथिव्यां महामते । यत्त्वया पुष्करे तीर्थे स्नातं मत्सङ्गवाञ्छया ॥ ३१
उत्तिष्ठ जाह्नवीतोये माघस्नानं कुरु द्विज । माघान्ते स्नापयामि त्वां पूर्णिमायां तु पुष्करे ॥ ३२
प्रयागे माघमासे तु पूर्णे यत्स्नानजं फलम् । तत्सर्वं पुष्करे तीर्थे दिनैकस्नानतो भवेत् ॥ ३३

श्रीनारद उवाच—

एवमुक्तः स विप्रेन्द्रः पुण्डरीको मुरारिणा । किंचिदभ्युदिते सूर्ये स्नानं गङ्गाजलेऽकरोत् ॥ ३४
प्रत्यक्षं पुण्डरीकाक्षं पुण्डरीकः समार्चयत् । तुलसीविकसत्पुष्पयवकुङ्कुमचन्दनैः ॥ ३५
धूपैरगरुजैरङ्ग वासिताङ्गं रमापतिम् । नीराजयति कर्पूरदीपकैः पञ्चभिः स्म सः ॥ ३६
चतुर्विधमयैर्भोज्यैर्भोजयित्वा जगद्गुरुम् । सुप्तं स मणिपर्यङ्के चामरैस्तमवीजयत् ॥ ३७
पादसंवाहनं जातु चक्रे तस्य रमापतेः । जातु कर्पूरसंयुक्तं ददौ ताम्बूलवीटिकाम् ॥ ३८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः ।

उष्णीषं बध्नतस्तस्य श्रीपतेः पुरतस्तदा । तस्थौ जातु स विप्रेन्द्रः करेणाऽऽनीय दर्पणम् ॥ ३९
एवं निजगृहे तस्य वसतः स भवच्छिदः । सपर्यां विधिवद्विप्रो माघं निन्ये समस्तकम् ॥ ४०
अथ माघावसाने तु पूर्णिमायां रमापतेः । स्मृतिमात्रागतं तार्क्ष्यमपश्यत्पुरतः स्थितम् ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकमुवाच ह ॥ ४१

श्रीभगवानुवाच—

श्रूयतां भो द्विजश्रेष्ठ यद्वचोऽहं वदामि ते । इन्द्रप्रस्थगते तीर्थे पुष्करे ते यदृच्छया ॥ ४२
स्नानात्तत्ते मया दत्तं यन्मासमुषितं मया । अद्य पक्षीन्द्रमारुह्य मया सह महामते ॥ ४३
व्रज तीर्थशिरोरत्नं तदेव प्रति पुष्करे । चतुर्वर्गप्रदे तस्मिन्स्नानं कुर्वन्यदिच्छसि ॥ ४४
तदहं ते प्रदास्यामि यदहं त्वद्वशे द्विज । पापोऽपि भरतस्ते वै भ्राता यत्र मृतो गतः ॥
स्वर्गं स्वर्गसुखाकाङ्क्षी किमन्यत्तस्य वर्ण्यते ॥ ४५

श्रीनारद उवाच—

एवमुक्त्वा स देवेन्द्रो ब्राह्मणेन्द्रं नरेन्द्र तम् । पतगेन्द्रं समारोप्य सर्वतीर्थेन्द्रमागमत् ॥ ४६
पुण्डरीकस्य देहात्तु तेन तत्प्राणवायुना । समं ज्योतिः सुनिर्गत्य गोविन्दपदमाविशत् ॥ ४७
एवं पुष्करतीर्थेऽस्मिन्निन्द्रप्रस्थगते नृप । स्नानेन पुण्डरीकस्तु लेभे सायुज्यमीश्वरे ॥ ४८
एवं तीर्थानुरोधेन गोविन्दोऽपि च तद्गृहे । मासमेकं तदा राजन्नुवास निजबन्धुवत् ॥ ४९
केन वर्णयितुं शक्यो महिमा पुष्करस्य वै । शक्रप्रस्थगतस्यास्य कोट्यंशो वर्णितो मया ॥ ५०
माहात्म्यश्रवणादस्य श्रद्धया लभते नरः । अश्वमेधक्रतुफलं पठनादपि भूपते ॥ ५१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये पुष्करमाहात्म्यवर्णनं नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ (२१)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२२३४

अथ षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

शिवेऽस्य तीर्थराजस्य प्रयागस्य तवाग्रतः । महिमानं महापुण्यं श्रद्धया वर्णयामि ते ॥ १
विश्वावसुर्महीपाल गन्धर्वो लोकविश्रुतः । एकदा स गतो गातुं सुमेरौ ब्रह्मणः सभाम् ॥ २
तत्र सर्वैः सुरश्रेष्ठमुपविष्टं सुविष्टरे । जुष्टं सुरगणैर्भूप विश्वावसुरवैक्षत ॥ ३
ब्रह्मासनसमीपे तु वरासनगतं नृप । द्वितीयमिव लोकेशमिन्द्रप्रस्थं स ऐक्षत ॥ ४
सुरराजतीर्थराजौ ब्रह्मेन्द्रप्रस्थयोर्नृप । चामरोद्धूननं मूर्ध्नि कुर्वन्तौ स ददर्श ह ॥ ५
अन्यानि देवतीर्थानि तयोर्दूरे महीपते । स्थितानि तेन दृष्टानि बद्धाञ्जलिपुटानि तु ॥ ६
तयोरग्रे जगौ राजन्गान्धर्वं रागमुत्तमम् । तीर्थैः सममगात्सत्यलोकं देवान्विसृज्य हि ॥ ७
अथ विश्वावसुर्धीमान्दृष्ट्वा तीर्थस्य वैभवम् । इन्द्रप्रस्थस्य राजेन्द्र हाहामेतदुवाच ह ॥ ८

विश्वावसुरुवाच—

भो भो गन्धर्वशार्दूलास्ती(ल ती)र्थमेतन्महाद्भुतम् । इन्द्रप्रस्थाख्यमेतस्मिन्संसारे तीर्थराशिषु॥ ९
चराचरगुरुर्ब्रह्मा सुरवन्द्यपदाम्बुजः । तस्याऽऽसनसमीपस्थं यदतिष्ठत्समासनम् ॥ १०

तीर्थराजोऽपि पृष्ठस्थश्चामरं यस्य मस्तके । अधुनोद्भृत्यवत्तत्र तीर्थेष्वन्येषु का कथा ॥ १२
पृथिव्यां यानि तीर्थानि त्रिवर्गफलदानि तु । इन्द्रप्रस्थमिदं तीर्थं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ १३
अत्र स्थितानि तीर्थानि तादृशानि गुणैर्ध्रुवैः । शेषेणापि न शक्यन्ते स्तोतुं तेषां महागुणाः १४

नारद उवाच—

एवं विश्वावसुर्धीमान्दृष्ट्वेन्द्रप्रस्थवैभवम् । गत्वा तस्य गृहं राजन्पावनं सर्वकामदम् ॥ १४
यथा देवेषु सर्वेषु शक्रः श्रेष्ठः शचीपतिः । तस्माद्ब्रह्मा च तीर्थेषु प्रयागोऽयं तथा वरः ॥ १५
तस्मादपि महाराज शक्रप्रस्थमिदं वरम् । अस्यान्तरगतो योऽयं प्रयागो नृप दृश्यते ॥ १६
कथयाम्यत्र यद्वृत्तं मोहिन्याः पण्ययोषितः । नर्मदासरितस्तीरे पुरी माहिष्मती नृप ॥ १७
मोहिनी नाम तत्राऽऽसीद्वेश्या बहुधनान्विता । रूपयौवनसंपन्ना निष्णाता नृत्यगीतयोः ॥ १८
तया बहूनि पापानि कृतानि धनलुब्धया । ब्रह्महत्याः कृताः सप्त दास्यश्च बहवो हताः ॥ १९
तासां च पातिता गर्भा बहुशः पापया तया । एवं तया स्वतारुण्यं गमितं पापकर्मभिः ॥ २०
ततो जरा कियत्काले तद्देहे समपद्यत । जराग्रस्तशरीरा सा निवृत्तविषयस्पृहा ॥ २१
न चक्रे मानसं यूनां ते च तां प्रति भूपते । पापार्जितं धनं स्वीयं न विश्वसिति कस्यचित्॥२२
[*न दत्ते न स्वयं भुङ्क्ते न निक्षिपति वै क्वचित्] । एकदा सा निशीथे तु विबुध्येति वि(व्य)चिन्तयत् ॥ २३

मोहिन्युवाच—

मृतायां मयि कस्येदं धनं पापैरुपार्जितम् । तन्नयिष्यति मां घोरं नरकं भृशदारुणम् ॥ २४
दास्यस्तासां च भर्तारस्तद्ग्रहीष्यन्ति धनं मम । मयैव सद्गतिस्तस्य कथं न क्रियतेऽधुना ॥ २५

श्रीनारद उवाच—

एवं विचिन्त्य सा धर्मे विधाय मतिमुत्तमाम् । चकाराऽऽरामसरसीवापीकूपसुरालयान् ॥ २६
अभितः पुरमाधत्ते प्रपाः पथिकहेतवे । निदाघे च महाराज तेभ्योऽन्नं प्रददौ च सा ॥ २७
धर्मशालां गृहाभ्यासे निवासाय विदेशिनाम् । विदधे सा पुनस्तेभ्यो ददावाहारमुत्तमम् ॥ २८
एवं प्रवर्तमाना हि धर्मे सा भूप मोहिनी । ज्वरातुराऽभवत्काले क्वचिच्चेति व्यचिन्तयत् ॥ २९
[+धर्मार्थे हि मया वित्तं व्ययितं भूरि यद्यपि । तथाऽपि स्वर्णरूप्यादि प्रचुरं वर्तते परम्॥ ३०
श्रोत्रियेभ्यो ददाम्येतज्ज्ञानेनेति व्यचिन्तयत्] । विचिन्त्येति समाहूता मोहिन्या नगरद्विजाः॥
नाऽऽगतास्ते महीपाल ज्ञात्वा घोरं प्रतिग्रहम् । यदा तदा द्विभागं च चक्रे तत्तद्धनं स्वकम् ३२
एको भागः स्वदासीनां दत्तोऽन्यश्च विदेशिनाम् । स्वयं तु निर्धना राजन्नभवत्सा तु मोहिनी
तथा समागतं मृत्युं विज्ञायान्तकमन्तिके । मुक्ता दास्यो धनं नीत्वा [*यथेष्टगतयोऽभवन्॥३४
इति मत्वा यदा ह्येषा ज्वरमुक्ता भविष्यति । तदा यन्नो धनं दत्तं] नूनमादास्यते हि तत् ॥ ३५
अथ सा लङ्घनान्यष्टादश कृत्वा महीपते । [+निजायुषस्तु शेषेण ज्वरमुक्ता तदाऽभवत् ॥ ३६
एका जरद्गवा नाम सखी तस्या महीपते ।] सा तामुपचचाराऽऽशु पथ्यादिभिरतन्द्रिता ॥ ३७
कियद्भिर्वासरैः सा तु पूर्णाहारा व्यजायत । तस्या जरद्गवायास्तु गृहे भुङ्क्ते स्म लज्जया ॥ ३८
मया स्थितं सुखेनात्र दुःखमद्य समागतम् । दारिद्र्यान्न मया स्थेयं साऽऽचिन्त्येति गताऽन्यतः

* इदमर्धं क. ख. च. ज. पुस्तकस्थम् । + धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. पुस्तकस्थः । + अयं श्लोकः क. ख. च. पुस्तकस्थः ।

...न्ती सा वने राजन्मोहिनी पुरतस्करैः । इति मत्वाऽथ निहता गृहीत्वा यात्यसौ धनम् ॥
धनमप्राप्य तैस्तस्याः सकाशात्पुरतस्करैः । श्वसती सा परित्यक्ता तस्मिन्नेव वने नृप ॥ ४१
अथ वैखानसः कश्चित्प्रयागस्यास्य वै जलम् । बिभ्रत्कमण्डलौ राजन्नत्रारण्ये समाययौ ॥ ४२
अथ तां पतितां वीक्ष्य शस्त्रविक्षतविग्रहाम् । याचमानामिदं राजञ्जीवनं हस्तसंज्ञया ॥ ४३

वैखानस उवाच—

का त्वं केन शितैः शस्त्रैः सक्षतीकृतविग्रहा । एकाकिनी किमर्थं वा निर्जनारण्यमागता ॥ ४४
इन्द्रप्रस्थगतस्येदं प्रयागस्य जलं शुभम् । भाग्योदयेन केनापि प्रार्पितं प्रियकाम्यया ॥ ४५

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्त्वा तेन सा वक्तुमक्षमा व्याददे मुखम् । पातुं तद्वारि महिषी भवेयमिति वाञ्छया ॥ ४६
अथैतस्य प्रयागस्य पातितेऽम्बुनि तन्मुखे । तत्याज जीवितं सा तु मोहिनी गणिका नृप ॥ ४७
प्राणप्रयाणकाले तु महिषीत्वमवाञ्छयत् । अतः सा महिषी जाता द्राविडे वीरवर्मणः ॥ ४८
संभूय केरकाधीशगृहे तीर्थाम्बुपानतः । कुलशीलधनैश्वर्यसंयुक्तस्य महीपतेः ॥ ४९
हेमगौरं ततः साऽङ्गं बभार कमलेक्षणा । अतस्तस्याः पिता नाम हेमाङ्गीति चकार ह ॥ ५०
एकदा सा तु हेमाङ्गी हेमाभरणभूषिता । कलायाः स्ववयस्याया मन्त्रिपुत्र्या गृहं ययौ ॥ ५१
तत्र यावकतैलेन स्नापिता भोजिता च सा । विविधान्नैस्तदा राजन्निविष्टा वरविष्टरे ॥ ५२
पुष्पोद्ग्रथितधम्मिल्ला क्षामक्षौमविभूषिता । कलां प्रोवाच दधती मुखे ताम्बूलवीटिकाम् ॥ ५३

हेमाङ्ग्युवाच—

कले कलय मद्वाक्यं कोकिलाकलभाषिणि । गृहे यदद्भुतं वस्तु तव मामभिदर्शय ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्य इन्द्रप्रस्थमाहात्म्यवर्णनं नाम षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ (२२)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२२८८

अथ सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्ता सा कला राजंस्तया नृपतिभार्यया । स्वकोशात्स्वर्णमञ्जूषामानाय्य विदधे पुरः ॥ १
उवाच च महाराजभार्येऽस्यां महदद्भुतम् । पुस्तकं वर्तते देवि तत्र चित्राणि सन्ति वै ॥ २
उद्घाट्य दृश्यतां किंचित्किं किमस्त्यत्र पुस्तके । रंस्यते ते मनो नूनं तत्रस्थालेख्यदर्शने ॥ ३

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्ता भूपपत्नी सा दास्या तामुदघाटयत् । मञ्जूषां तत्र संस्थं च पुस्तकं पाणिनाऽग्रहीत् ॥ ४
तत्रावलोकयामास साऽवतारान्समासतः । पूर्वं ततस्तु भूगोलं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥ ५
तत्रान्धकारसंयुक्ता भूमिर्दृष्टा च काञ्चनी । एतयोरन्तरे राजँल्लोकालोकश्च पर्वतः ॥ ६
सप्त द्वीपास्ततो दृष्टाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः । एतेषु नद्यः शैलाश्च खण्डानि तु महामते ॥ ७
एतद्भारतखण्डं सा पश्यन्ती भूपतिप्रिया । यमुनाजाह्नवीमुख्याः सरितः समवैक्षत ॥ ८

यमुनातीरगं राजन्निन्द्रप्रस्थमिदं शुभम् । ददर्श सा महाभागा तीर्थव्रजयुतं नृप ॥ ९
अत्र तीर्थमिदं दृष्ट्वा प्रयागं ब्रह्मनिर्मितम् । पूर्वजन्मकृतं कर्म सा सस्मार मनस्विनी ॥ १०
ततस्तूष्णीं समुत्थाय तूर्णं सा स्वगृहं ययौ । निश्चित्येति न (च) भोक्ष्यामि ततः प्रस्थाय तीर्थकम् ॥
तदैव सा तु हेमाङ्गी महीगुप्तमसुप्रियम् । वीरवर्माणमाहेदं तीर्थराजप्रिया सती ॥ १२

हेमाङ्ग्युवाच—

भो भोः प्राणपते वाक्यं मदीयं शृणु धर्मदम् । विधेहि च महाभाग तूर्णं पूर्णो भविष्यसि ॥ १३
पुराऽहं मोहिनी नाम वेश्या च बहुपापकृत् । यौवने वार्धके किंचिद्धर्मे जाता मतिर्मम ॥ १४
पापेनोपार्जितं वित्तं धर्मेण व्ययितं मया । निर्धनाऽहं यदा राजन्निर्गता निजपत्तनात् ॥ १५
तदा मां निर्जनेऽरण्ये यान्तीं जघ्नुस्तु तस्कराः । वृथा दारिद्र्यसंतप्ता पापा धनजिघृक्षया ॥ १६
शितशस्त्रक्षताङ्गीं मां श्वसतीं गतचेतनाम् । विसृज्य तस्करास्तत्र गता हतमनोरथाः ॥ १७
ततो वैखानसो ह्येकः प्रयागस्य जलं वहन् । इन्द्रप्रस्थगतस्यैव वने तत्र समागतः ॥ १८
तत्र मां पतितां दृष्ट्वा तदवस्थां स तापसः । का त्वं कुतः किमर्थं वा हता केनेति पृष्टवान् ॥ १९
तदा किमपि नोक्तं मे प्रार्थितं पुण्यमम्बु तत् । तेन तन्मे मुखे क्षिप्तं ततोऽहं देहमत्यजम् ॥ २०
प्राणप्रयाणकाले तु वारि तत्सर्वकामदम् । श्रुत्वेति वाञ्छितव्रती महिषी स्यामिति प्रभो ॥ २१
तस्य तीर्थाम्भसो राजन्प्रसादात्ते गृहेश्वरी । जाताऽहं सत्कुलाचारशीलापारपयोनिधेः ॥ २२
सांप्रतं द्रष्टुमिच्छामि शक्रप्रस्थगतं नृप । प्रयागं तीर्थराजं तं भवता सह कामदम् ॥ २३
प्रस्थास्येऽहं यदा राजंस्तीर्थराजं प्रति प्रभो । तदाऽहमन्नं भोक्ष्यामि मयेति विहितः पणः ॥ २४

राजोवाच—

कथमेतद्विजानीयां त्वदुक्तं चललोचने । प्रतीतं कुरु मे भद्रे त्वदुक्तं करवाण्यहम् ॥ २५

श्रीनारद उवाच—

इत्युक्ते तेन भूपेन खे वागित्यभवत्तदा ॥ २६

आकाशवाण्युवाच—

सत्यमुक्तं वचो राजन्ननया तव भार्यया । इन्द्रप्रस्थगते पुण्ये प्रयागे तीर्थपुंगवे ॥
तत्र गत्वा कुरु स्नानं लप्स्यसे यद्यदिच्छसि ॥ २७

श्रीनारद उवाच—

निशम्येति ततो वाणीं नृपो गगनसंभवाम् । दण्डवत्पतितो भूमौ तद्वक्तारं नमाम्यहम् ॥ २८
अथ मन्त्रिणमाहूय राज्यमारोप्य तत्र वै । तया सह समारुह्य रथं तीर्थवरं ययौ ॥ २९
कतिभिर्वासरैरत्र हेमाङ्ग्या सह आययौ । उपजह्ने तीर्थराजे क्षीरं भार्यायुतो नृपः ॥ ३०
सस्नतुस्तौ शिवे तीर्थे दंपती तत्र कामदे । प्रयागस्नानपुण्येन वैकुण्ठप्रीतिरस्तु मे(स्त्विति) ॥ ३१
प्रतीच्छया स्नातमात्रे मिथुने तत्र भूपते । आगतौ सुरशार्दूलौ हंसपक्षीन्द्रवाहनौ ॥ ३२
आगतौ तौ समालोक्य वीरवर्मा स भूपतिः । प्रणम्य शिरसा देवौ तुष्टावैकाग्रमानसः ॥ ३३

राजोवाच—

नमो वां सुरशार्दूलौ बिभ्रद्‌श्यामसितारुणे । वपुषी क्षौमवासांसि हेमसिन्दूरभानि च ॥ ३४

वन्दे युवां सत्त्वरजःप्रधानौ चराचरस्य स्थितिसर्वहेतू ।
वैकुण्ठसत्याद्भुतलोकनाथौ चतुर्द्विबाहू खगराजवाहौ ॥ ३५

वैराग्यसंरागवतां जनानां सन्मुक्तिभुक्तिप्रतिपादकौ वा ।
वृन्दारकैर्वन्दितपादपद्मौ सद्भावनम्रेण नमामि मूर्ध्ना ॥ ३६

गोविन्दवृन्दारकवन्द्यपाद न कोऽपि जानाति तव स्वरूपम् ।
यतः परस्त्वं प्रकृतेश्च पुंसो मनोवचोभ्यामपि दूरवर्ती ॥ ३७

धन्यः स लोके पुरुषः परात्मन्यो विश्वमेतत्क्षणिकं विचिन्त्य ।
अनन्यचेता भजति त्वदीयं पादारविन्दं मुनिवृन्दवन्द्यम् ॥ ३८

त्वत्पादसेवनं नाम तीर्थमेतच्च दुर्लभम् । जनानां भजमानानां वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥ ३९
तथाऽप्येतद्द्वयं सेव्यं मुक्तये नान्यलब्धये । अन्यकामनया यस्तु सेवते स तु वञ्चितः ॥ ४०
सन्तो भवन्तमासेव्य तीर्थमेतच्च मुक्तिदम् । नान्यदिच्छन्त्यतिक्रम्य सर्वलोकान्प्रियासवः ॥४१

श्रीनारद उवाच—

इत्यभिष्टूय देवेशं लोकेशं स च भूपतिः । तस्थौ यदा तदा राजन्हेमाङ्गी सा जगाद ह ॥ ४२

हेमाङ्ग्युवाच—

पद्मापते पद्मपलाशलोचन ब्रह्मन्मरालासन भारतीगुरो ।
नमो युवाभ्यां यदि दीनचेतसौ प्रसीदतं तारयतं भवाब्धेः ॥ ४३

तीर्थस्यास्य प्रसादेन जाताऽहं महिषी प्रभो । युवयोर्दर्शनं जातं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४४
युवामखिलचित्तज्ञौ दत्तं नौ मानसेप्सितम् । स्नानकाले यदावाभ्यां विहितं पारमार्थिकम् ॥४५

श्रीनारद उवाच—

एवं ताभ्यामुभाभ्यां तौ संस्तुतौ देवपुंगवौ । प्रसन्नवदनौ भूत्वा प्रोचतुर्दंपती प्रति ॥ ४६

हरिब्रह्माणावूचतुः—

धन्या त्वमसि हेमाङ्गि यतोऽयं तारितः पतिः । स्वयं राज्यसुखासक्तचित्तोऽप्येतत्समागमात् ॥
राज्ञां विषयसक्तानां दुर्लभा मुक्तिरीदृशी । त्वद्भर्तुर्यादृशी जाता तीर्थस्यास्य प्रसादतः ॥ ४८

नारद उवाच—

इत्युक्त्वा तौ समारोह्य गरुडं पक्षिपुंगवम् । जग्मतुस्तौ सुरश्रेष्ठौ सत्यलोकं नरेश्वर ॥ ४९
तत्र ते ब्रह्मणा सर्वे पूजिता विधिवन्नृप । तस्य चित्तानुरोधेन तस्थुरेकं मुहूर्तकम् ॥ ५०
अथ ताभ्यामुभाभ्यां स दंपतिभ्यां समं हरिः । आरुह्य गरुडं श्रीमद्वैकुण्ठमगमन्नृप ॥ ५१
इत्येतत्कथितं तुभ्यं तीर्थराजस्य वैभवम् । पुण्यं समस्तपापघ्नं यशस्यं सुतदं नृप ॥ ५२
य एतच्छृणुयान्नित्यं पठेदपि च मानवः । स गच्छेद्वाञ्छितं स्थानं सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ५३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्य इन्द्रप्रस्थान्तर्गतप्रयागमाहात्म्यवर्णनं नाम सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ (२३)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२३४१

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीनारद उवाच—

आकर्णय शिबे राजन्वर्णयामि तवाग्रतः । पुण्यं यशस्यमायुष्यं काश्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥ १

---

१ क. ख. च. ज. झ. ढ. त्वया । २ घ. सुखदं ।

इन्द्रप्रस्थतटस्थायां काश्यामेकस्तु पादपः । शिंशपाख्यो भवेद्राजन्पुरा पुण्ययुगे कृते ॥ २
तत्रैको वायसो ह्यासीत्कृतनीडो वनस्पतौ । तस्याधस्तान्महासर्पः कोटरे वसति स्म ह ॥ ३
एकदा तस्य काकस्य भार्याऽण्डद्वयमालये । प्रतिमुच्य गता क्वापि न नीडे स्वे समागता ॥ ४
[*स्वयमेव च काकस्तु पालयन्नण्डकद्वयम् । तामेव शिंशपामुच्चैरध्यतिष्ठन्महीपते ॥ ५
अथैकदा निशीथे तु महावात्या समागता] । अभनक्शिंशपां राजन्मूलादतिदृढादपि ॥ ६
वात्यया पात्यमानायाः शिंशपायास्तदा तले । चूर्णितौ काकसर्पौ तौ गतप्राणौ बभूवतुः ॥ ७
दिव्याङ्गास्ते त्रयो भूत्वा शिंशपावायसाहयः । विमानत्रयमारूढा जग्मुः श्रीपतिकेतनम् ॥ ८

शिबिरुवाच—

देवर्षे केन पुण्येन प्राप्ता तैर्मुक्तिदा पुरी । आसंस्ते के त्रयः पूर्वं सर्वं कथय नारद ॥ ९

नारद उवाच—

कुरुजाङ्गलदेशीयो ब्राह्मणः श्रवणाभिधः । तस्य भार्या कुडा (ण्ठा) नाम भ्राताऽभूच्च कुरैण्टकः
अस्नातभोक्ता नित्यं स केवलो मिष्टभुग्रहः । श्रवणस्तेन दोषेण बभूव ग्रामवायसः ॥ ११
कुरैण्टकस्तु तद्भ्राता नास्तिकोऽभवदुल्बणः । श्रुतिस्मृतिपथोच्छेत्ता देवानां चैव निन्दकः ॥ १२
तेन दोषेण स मृतो ह्यभवत्कालकुण्डली । सा कुण्ठा श्रवणस्य स्त्री बभूवोभयदोषभाक् ॥ १३
अतः सा स्थावरत्वं हि लब्ध्वाऽऽसीदुभयाश्रया । एतत्ते कथितं भूप यद्वृत्तं पूर्वजन्मनि ॥ १४
अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां पुण्यं यतस्त्रयः । प्रापुस्तेन पुरीं रम्यां काशीं वैश्वेश्वरीं नृप ॥ १५
ग्रामान्तरादेकदा तौ प्रत्यायातौ निजालयम् । कस्यचित्पथिकस्याथ कूपे मग्नां पयस्विनीम् १६
अवलोक्य तदुद्धारं चक्रतुस्तेन नोदितौ । ताभ्यां गदितमाकर्ण्य कुण्डा (ण्ठा) साध्वित्यभाषत
ते त्रयस्तेन पुण्येन मरणं प्राप्य दुर्लभम् । इन्द्रप्रस्थतटस्थायां काश्यां वैकुण्ठमारुहन् ॥ १८
इयं काशी महेशस्य पुरी यद्यपि भूपते । तथाऽप्यस्यां मृतो जन्तुर्वैकुण्ठे स्यात्सखा हरेः ॥ १९
एतत्ते कथितं राजन्काश्या माहात्म्यमुत्तमम् । किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते विद्यते तद्वदस्व मे ॥ २०

शिबिरुवाच—

मुने त्वया महेशस्य क्षेत्रत्रयमुदीरितम् । काशी च शिवकाञ्ची च गोकर्णं च तथा परम् ॥ २१
एकस्या महिमा प्रोक्तस्त्वया काश्या महामुने । गोकर्णशिवकाञ्च्योश्च कथ्यतां यदि विद्यते॥२२

श्रीनारद उवाच—

गोकर्णं केवलं शैवं क्षेत्रं परमपावनम् । तस्मिन्मृतो नरो राजञ्शिवः स्यान्नात्र संशयः ॥ २३
स्थले जलेऽन्तरिक्षे च जन्तुस्तत्र म्रियेत चेत् । तदा कैलासशिखरे शिवः संभूय दीव्यति ॥२४
अत्र गोकर्णतीर्थे स्यान्मृतस्य न पुनर्भवः । शिवेन स समं राजन्मुक्तिं यास्यति कर्हिचित् ॥२५
अस्यापि तव माहात्म्यं गोकर्णस्य महीपते । वर्णयामि यदाकर्णि मया ब्रह्ममुखात्प्रभो ॥ २६
प्रयागादेकगव्यूतौ गुरुतीर्थसमीपगः । मर्यादापर्वतो योऽयं दृश्यते गुणदर्शनः ॥ २७
तत्रैव कर्कटो नाम भिल्ल आसीत्सुदारुणः । तस्य भार्या जरा नाम सा जज्ञे पतिपक्षकम् ॥२८
सा जरा विषसंयुक्तं षष्ठं कर्कटकं तदा । अकरोन्मोदकं हन्तुं तदा तेन स्वसुः श्रुतम् ॥ २९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °ढामपि । २ क. °रण्डकः । ३ क. °रण्डक° ।

निजाया मुखतो राजन्भिल्लेन च महात्मना । बलात्तां हन्तुमारेभे कर्कटो भृशदारुणः ॥ ३०
खड्गपाणिर्यदा याति तद्वधाय स भिल्लपः । यावत्तावत्तु सा पापा ज्ञात्वा निजवधोद्यमम् ॥ ३१
वनमभ्यद्रवद्भीता निजप्राणपरीप्सया । तामनुद्रवता तेन कर्कटेन महीपते ॥ ३२
अत्र गोकर्णतीर्थे तु गृहीता खड्गपाणिना । शिरश्छित्त्वा तु खड्गेन पातितं च जले वपुः ॥ ३३
तस्य गोकर्णतीर्थस्य निजस्थानमगाच्च सः । सा जरा तत्र गोकर्णे पापाऽपि निधनं गता ॥ ३४
कैलासशिखरे राजन्पार्वत्या अभवत्सखी । अहं कथितवानेतत्तव गोकर्णवैभवम् ॥ ३५
शिवकाञ्च्याश्च माहात्म्यं पवित्रं वर्णयामि ते । इन्द्रप्रस्थतटस्थायां शिवकाञ्च्यामपि प्रभो ३६
गतिः सां[1] मरणात्पुंसां गोकर्णे या मयोदिता । अत्र श्रीमन्महादेवो विष्णुं सर्वसुरेश्वरम् ॥ ३७
आराध्य भक्तराजत्वं लेभे ज्ञानं च तात्त्विकम् । अतः[2] सर्वे वयं पुत्रा ब्रह्मणस्तं महेश्वरम् ॥ ३८
आराधयामः सततं सद्भक्तिज्ञानलिप्सया । अत्र बाणासुरो राजन्नाराध महेश्वरम् ॥ ३९
निराहारो वर्षशतं तद्गणत्वबुभूषया । तस्मै प्रसन्नो भगवान्गणत्वं दत्तवान्निजम् ॥ ४०
स्वयं च सर्वदा तस्य पुरपालो बभूव ह । इयं पुरी पुरा राजन्नासीद्विष्णोर्महात्मनः ॥ ४१
दत्ता शिवाय तुष्टेन तपसा तस्य विष्णुना । अस्यामेकं पुरा वृत्तं महदाश्चर्यकारकम् ॥ ४२
विप्रस्य शिवभक्तस्य वैकुण्ठाप्तिर्यथाऽभवत् । एकस्तु ब्राह्मणो राजन्हेरम्बो नाम धार्मिकः ॥ ४३
कायेन मनसा वाचा शिवपूजारतः सदा । एकदा स महाभागः शिवतीर्थानि पर्यटन् ॥ ४४
शिवभक्तः शिवे राजञ्शिवकाञ्च्यामिहाऽऽगतः । एतां मनोहरां चैव न तत्याज स बुद्धिमान् ॥
पश्चात्तत्रैव तत्याज प्राणानस्या जलान्तरे । तत्रैव श्रीमहादेवगणास्तं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ ४६
नीत्वा कैलासमचलं चेलुस्तदनुशासनात् । अथ मध्ये समायाता गणा वैकुण्ठतो हरेः ॥ ४७
तेभ्यो बलात्समादातुं तं द्विजश्रेष्ठमुद्यताः । आसीत्तेषां महद्युद्धं गणानां हरिशर्वयोः ॥ ४८
तत्र युद्धे न वै केषां विजयो न पराजयः । तत्र वैकुण्ठतो विष्णुरागतो गरुडासनः ॥ ४९
कैलासाद्वृषभारूढो महेशश्च त्रिलोकधृक् । तावन्योन्यमुखं दृष्ट्वा विहस्य जगदीश्वरौ ॥ ५०
पश्यतः स्म महद्युद्धं नभस्येव गणैः कृतम् । अथ स्वीयान्गणान्विष्णुः शैवांश्च दिवि युध्यतः ५१
निवार्य तं द्विजं तार्क्ष्यमारोप्यागाच्छिवालयम् । शिवेन तद्गणैश्चापि स्वकीयैरपि माधवः ॥ ५२
इतो गच्छन्पथि श्रीमान्स्तुतस्त्रिदशवन्दितः । गत्वा विवेश तं नागं (कैलासं) महादेवपुरःसरः ॥
तस्मै द्विजाय वै तस्य दर्शयन्नमणीयताम् । अथ तस्मात्तु कैलासान्महादेवेन वन्दितः ॥ ५४
माधवः परया भक्त्या वैकुण्ठमगमत्तदा । द्विजः सोऽपि महाभागस्तीर्थस्यास्य प्रसादतः ॥ ५५
गोविन्ददर्शनं प्राप्य मुमुदे हरसंनिधौ । एतत्ते कथितं राजञ्शिवकाञ्च्यास्तु वैभवम् ॥ ५६
तीर्थसप्तकनाम्नस्तु शृणुष्व त्वं समाहितः । तीर्थमेतन्महाराज चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ५७
दर्शनात्स्पर्शनाद्ध्यानात्स्मरणादपि भूपते । वसिष्ठादिभिरेतस्मिन्महर्षिभिरनुष्ठितम् ॥ ५८
महत्तपस्तु सृष्ट्यर्थं तत्राऽऽसंस्तु क्षमा नृप । मरीचिरपि धर्मात्मा पुत्रार्थं स्नानमाचरन् ॥ ५९
अत्र लेभे महाभागः कश्यपं सुतमुत्तमम् । अत्रिरत्रापि तपसाऽतोषयद्देवपुंगवान् ॥ ६०
सोमं दुर्वाससं दत्तं तेभ्यो लेभे सुतत्रयम् । अङ्गिरा अपि धर्मात्मा तीर्थस्यास्य प्रसादतः ॥ ६१

---

१ क. ख. सा परमा पुंसां । २ ग. अत्र ।

लेभे सुतांस्तु तद्वंश्या जाता आङ्गिरसा द्विजाः। पुलहोऽपि सुतं लेभे [*दम्भोलिं गुणवत्तरम् ६२
योऽगस्त्योऽभूत्पुरा राजंस्तीर्थेऽत्रैव निमज्जनात् । पुलस्त्यस्यात्र तीर्थे वै पुत्रो लब्धस्तपस्यतः॥
कुबेरोऽभून्महाभागो यः सखाऽऽसीदुमापतेः । क्रतोरपि सुता जाता वालखिल्याः सहस्रशः६४
तीर्थस्यास्य प्रसादेन ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः । रजआदीन्सुताँल्लेभे] वसिष्ठोऽपि महातपाः ॥ ६५
सप्तैव राजशार्दूल महिमा तस्य वर्णितः । अन्यान्यपि च तीर्थानि सन्त्यनेकानि भूपते ॥ ६६
कपिलाश्रमकेदारप्रभासादीनि वै प्रभो । नियुतैरपि वर्षाणां तेषां च महिमा नृप ॥
अनन्तेनापि नो वक्तुं शक्यते किमु मादृशैः ॥ ६७

सौभरिरुवाच—

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठो नारदो मुनि(नृप)पुंगवः(वम्)। शिबिं जगाम मनसा नारायणगुणान्गृणन्॥
शिबिरौशीनरो राजा शक्रप्रस्थस्य वैभवम् । श्रुत्वा मुनिमुखाद्राजन्कृतार्थं स्वममन्यत ॥ ६९
तत्र स्नात्वा हि विधिवदिन्द्रप्रस्थे स भूपतिः । विधाय स्वक्रियाः सर्वा जगाम निजपत्तनम् ७०
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यमेतत्तव मया विभो । यमुनातीरतीर्थस्य वर्णितं जनपावनम् ॥ ७१
नास्याऽऽदरं करिष्यन्ति कलौ श्रद्धाविवर्जिताः । इन्द्रप्रस्थस्य राजेन्द्र सर्वतीर्थशिरोमणेः॥ ७२
अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्भारतस्य च । यत्फलं तन्महिम्नोऽस्य शक्रप्रस्थस्य जायते ॥ ७३
अरुणोदयवेलायां माघलक्षैकमज्जनात् । यत्फलं तन्महिम्नोऽस्य श्रवणाच्छ्रद्धया भवेत् ॥ ७४
श्रद्धयाऽस्य तु माहात्म्यं यः शृणोति महीपते । तर्पितास्तेन पितरो देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ७५
कृच्छ्रातिकृच्छ्रपाराकचान्द्रायणव्रतादिभिः । यत्फलं तन्महिम्नोऽस्य श्रद्धया श्रवणाद्भवेत्॥७६
अश्वमेधादियज्ञानां समस्तानां महीपते । यत्फलं तन्महिम्नोऽस्य श्रद्धया श्रवणाद्भवेत् ॥ ७७

सूत उवाच—

एवं युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा शौनक सौभरेः । इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं स ययौ हास्तिनं पुरम्७८
ततो विनीय सद्भ्रातॄन्दुर्योधनपुरःसरान् । इन्द्रप्रस्थमगात्पुण्यं राजसूयचिकीर्षया ॥ ७९
द्वारकायां समागम्य गोविन्दं कुलदैवतम् । राजसूयेन यज्ञेन स इयाज महीपतिः ॥ ८०
मुक्तिदं तीर्थमेतत्तु शपतोऽस्याप्य (पि) जायत(ताम्) । इति मत्वा हरिस्तत्र शिशुपालं जघान ह
शिशुपालोऽपि तस्यैव तीर्थस्य मरणाद्भुवि । सायुज्यमगमत्कृष्णे निखिलार्थप्रदायके ॥ ८२
शिशुपालो हतो यत्र विहितो यत्र च क्रतुः । गदया तत्र भीमेन कृतं कुण्डं सुविस्तरम् ॥ ८३
भीमकुण्डं तु विख्यातं जातं तद्भुवि पावनम् । कालिन्द्या दक्षिणे भागे गव्यूत्यर्धमहीतले ॥ ८४
इन्द्रप्रस्थगतायां यत्कालिन्द्यां स्नानतः फलम् । तत्फलं तत्र कुण्डे तु जायते नात्र संशयः॥८५

[+सूत उवाच]—

यस्मिन्क्षेत्रे स्थितो जन्तुस्तत्क्षेत्रमनुवासरम् । प्रदक्षिणादिभिर्धर्मैः स्वापराधान्क्षमापयेत् ॥ ८६
प्रतिसंवत्सरं चैव परिक्रामति यो नरः । क्षेत्रापराधदोषैश्च न स लिप्येत पातकैः ॥ ८७
प्रदक्षिणामकुर्वाणो क्षेत्रसिद्धिं न विन्दति । तस्मात्प्रदक्षिणा तीर्थे दातव्या च फलार्थिभिः ८८
हरेर्नामानि संजल्पन्प्रकरोति प्रदक्षिणाम् । पदे पदे स लभते कपिलादानजं फलम् ॥ ८९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. पुस्तकस्थः । + इदमधिकम् ।

१ क. ख. ज. नभसा ।

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शक्रप्रस्थप्रदक्षिणाम् । यः करोति नरो धन्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥　९०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्य इन्द्रप्रस्थगतकाशीगोकर्णशिवकाञ्चीतीर्थसप्तकभीमकुण्डमाहात्म्यवर्णनं नामाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ (२४)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२४३१

समाप्तमिदं कालिन्दीमाहात्म्यम् ।

अथ माघमाहात्म्यम् ।

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

[*(व्यास उवाच)—

ारब्धं नैमिषारण्ये सत्रं द्वादशवार्षिकम् । आजग्मुरखिलास्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥　१

सितो देवलश्चैव सुमन्तुः पौ(पै)ल एव च । सुमतिर्वामदेवश्च जाबालिः काश्यपो भृगुः ॥　२

वेतः शरभङ्गश्च सुतीक्ष्णोऽगस्त्य एव च । आपस्तम्बोऽणिमाण्डव्यः सत्यः कात्यायनस्तथा　३

थीतरोऽङ्गिराश्चैव कपिलो रैभ्य एव च । मुद्गलो गौतमश्चैव कण्वः कणोऽत्रिरेव च ॥　४

धूम्रो हारीतकः शङ्कुः पृथुर्मङ्कुश्च संकृतिः । कौण्डिन्यो निर्धु(ध्रु)वश्चैव काणादो गर्ग एव च　५

ौशिको गालवो बभ्रुः शुकः शक्तिः पराशरः । शिनिर्विभाण्डकः पङ्को बुधो बौधायनो वसुः　६

मदग्निर्भरद्वाजो धूमपो मौनभार्गवः । शौनको नारदश्चैव शतानन्दः शतातपः ॥　७

विष्णुवृद्धो विशालाक्षो जर्जरो जङ्गमो जयः । पङ्कः पाशधरः पारः पारगः पण्डितोत्तमः ॥　८

महाकायो महाग्रीवो महाबाहुर्महोदरः । उद्दालको महासेन आर्त आमलकप्रियः ॥　९

एकपादोऽर्धपादश्च ऊर्ध्वबाहुर्जलाशनः । उग्रशीलो महाशीलः पिङ्गलो मन्त्रवित्पटुः ॥　१०

ण्डिरः करुणः कालः कैवल्यश्च कलाधरः । कल्पान्तः कङ्कणः कण्डुः कठः कालाग्निरुद्रगः (कः)

ेतबाहुर्महाप्राज्ञः श्वेताश्वतरसंज्ञकः । एतैः शिष्यैः प्रशिष्यैश्च ब्रह्मिष्ठा वेदपारगाः ॥　१२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने केषुचित्पुस्तकेषु—

"ऋषय ऊचुः—

सूत सूत महाभाग त्वया लोकहितैषिणा । कथितं कार्तिकाख्यानं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

अधुना माघमाहात्म्यं वद नो लोमहर्षणम् । श्रुतेन येन लोकानां संशयः क्षीयते महान् ॥

पुरा केन महाभाग लोकेऽस्मिन्संप्रकाशितम् । माघस्नानस्य माहात्म्यं सेतिहासं तदादिश ॥

सूत उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठा यूयं कृष्णपरायणाः । यत्पृच्छथ मुदा युक्ता भक्त्या कृष्णकथा मुहुः ॥

कथयिष्यामि माघस्य माहात्म्यं पुण्यवर्धनम् । पापघ्नं सेवतां पुंसां स्नातानां चारुणोदये ॥

एकदा पार्वती विप्राः शंकरं लोकशंकरम् । पप्रच्छ विनयोपेता दृष्ट्वा तच्चरणाम्बुजम् ॥

पार्वत्युवाच—

देव देव महादेव भक्तानामभयप्रद । प्रसीद नाथ विश्वेश यत्पृच्छे तद्वदाधुना ॥

श्रुता नानाविधा धर्मास्त्वत्तः पूर्वं मया विभो । अधुना श्रोतुमिच्छामि माहात्म्यं माघजं वद ॥

तत्तु केन पुरा चीर्णं को विधिः का च देवता । तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि यतस्त्वं भक्तवत्सलः ॥

महेश्वर उवाच"—

इति ग्रन्थ उपलभ्यते ।

लोकानुग्रहकर्तारः परोपकृतिशालिनः । परप्रियरता नित्यं पञ्चयज्ञपरायणाः ॥ १३
आगत्य नैमिषारण्यमशेषगुणसंयुताः । कर्तुमारेभिरे सत्रमथ सूतः समाययौ ॥ १४
तमाश्रममनुप्राप्तं जटावल्कलधारिणम् । प्रसन्नवदनं शान्तं परमार्थविशारदम् ॥ १५
अशेषगुणसंपन्नमशेषानन्दशेवधिम् । भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् ॥ १६
रुद्राक्षमालाभरणं जटामुकुटमण्डितम् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सर्वभूतहिते रतम् ॥ १७
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् । व्यासप्रसादसंपन्नं व्यासवद्विगतस्पृहम् ॥ १८
वेदमार्गे सदानिष्ठं वेदमार्गप्रवर्तकम् । नैमिषेया महात्मानो महाभक्तिसमन्विताः ॥
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुः समन्विताः ॥ १९
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः । अपृच्छत्स तपोवृद्धिमृषिभिश्चाभिनन्दितः ॥ २०
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु । निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाद्रौमहर्षणिः ॥ २१
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च । श्रोतुकामाः कथां पुण्यामिदं वचनमब्रुवन् ॥ २२

ऋषय ऊचुः—

अष्टादश पुराणानि सेतिहासानि कृत्स्नशः । त्वत्तः श्रुतान्यशेषाणि श्रोतव्यांशो न विद्यते २३

सूत उवाच—

शृण्वन्तु मुनयः सर्वे श्रोतव्यांशं मनोगतम् । यावज्ज्ञानं प्रवक्ष्यामि युष्माकं विदुषां पुरः ॥ २४
ब्राह्मं पुराणं प्रथमं पाद्मं वैष्णवमेव च । शैवं भागवतं चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥ २५
मार्कण्डेयं तथाऽऽग्नेयं ब्रह्मवैवर्तमेव च । लैङ्गं तथैव वाराहं स्कान्दं वामनमेव च ॥ २६
कौर्मं मात्स्यं गारुडं च ब्रह्माण्डं च ततः परम् । आद्येष्वष्टादशस्वेषु पुराणेषु महत्सु च ॥ २७
द्वितीयं पाद्ममित्युक्तं पुराणं रौमहर्षणे । पञ्चपञ्चाशदित्युक्तं सहस्रं ग्रन्थसंख्यया ॥ २८
तस्मिन्पुराणे हि मया माघमासस्य वैभवः । संक्षेपाद्वोऽग्रतो विप्रा वर्णितो न तु विस्तरात् २९

ऋषय ऊचुः—

तस्मिन्पुराणे भवता माघमासस्य वैभवः । अग्रतो वर्णितोऽस्माकं तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ ३०
एतेषामत्र सर्वेषां विस्मृतप्राय एव नः । इदानीमपि नेदीयान्माघस्तस्मात्कृपानिधे ॥
तद्भूयः श्रोतुकामानामस्माकं वर्णयाग्रतः ॥ ३१

(व्यास उवाच)—

मुनीनां वचनं श्रुत्वा सूतः पौराणिकोऽब्रवीत् ॥ ३२

सूत उवाच—

साधु साधु महाप्राज्ञाः सत्प्रसङ्गः समीरितः । आलोक्य माघमासन्नमेतदर्थमिहाऽऽगतः ॥ ३३
वक्तुं वो माघमाहात्म्यमिति मत्वाऽऽगतोऽस्म्यहम् । भवद्भिश्च मुनिश्रेष्ठाः प्रश्नस्तत्सदृशः कृतः
तस्माद्भूयः प्रवक्ष्यामि मुनयः शृणुताऽऽदरात् । रोमहर्षणनाम्नश्च शिष्यतायाश्च मद्गुरोः ॥ ३५
नारायणांशतायाश्च सदृशं प्रब्रवीमि वः । श्रोतृप्ररोचनार्थाय एकत्र ज्ञापनाय च ॥ ३६
पुराणानां च बाहुल्यात्सर्वत्रोद्धृत्य सारवत् । केषु केषु पुराणेषु वर्णितं बहुधा बुधैः ॥ ३७
माघस्य महिमानं तमुद्धृत्योद्धृत्य सारवत् । दिलीपायोक्तवान्पूर्वं वसिष्ठो ब्रह्मनन्दनः ॥ ३८
तदहं भवतामग्रे समासाद्व्यासयोगतः । ब्रवीमि माघमाहात्म्यं यूयं शृण्वन्त्वनारतम् ॥ ३९

(व्यास उवाच)—
इत्यग्रतो मुनीन्द्राणामुदीर्य विनयोज्ज्वलः । वक्तुमारभते देवं नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४०
सूत उवाच—
ॐ नमोऽर्हंपदार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणे । नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च ॥
सरस्वत्यै नमो नित्यं विघ्नेशाय नमो नमः ॥ ४१
पाराशर्यं परमपुरुषं विश्ववेदैकयोनिं
विद्याधारं विमलमनसं वेदवेदान्तवेद्यम् ।
शश्वच्छान्तं शमितविषयं शुद्धबुद्धिं विशालं
वेदव्यासं विमलयशसं सर्वदाऽहं नमामि ॥ ४२
(व्यास उवाच)—
इति देवान्नमस्कृत्य मुनीन्द्रानिदमब्रवीत् ॥ ४३
सूत उवाच—
इमं प्रश्नं समुद्दिश्य दिलीपो भूभृतां वरः । पप्रच्छ स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ४४
तस्मै तेन समाख्यातं माहात्म्यं महदद्भुतम् । तदेवाहं प्रवक्ष्यामि भवतामिह विस्तरात् ॥ ४५
यथावन्माघमाहात्म्यं वक्ता श्रोता च दुर्लभः । सुलभाश्च वयं यूयं वक्तुं श्रोतुं च तत्त्वतः ॥ ४६
स माघमासोऽखिलपापशत्रुः सौभाग्यहेतुः खलु वर्ण्यतेऽद्य ।
निमज्जनाद्यत्र विभातकाले नराः सुवर्लोककुटुम्बिनः स्युः ॥ ४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये ऋषिप्रश्नो नामैकोनविंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ (१)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२४७८

अथ विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच]—
अध्वरावभृतस्नात ऋषिभिः कृतमङ्गलः । पूजितो नागरैः सर्वैर्दिलीपो भूभृदुत्तमः ॥ १
अयोध्यायां स नृपतिः प्रजासंरक्षणे रतः । काले काले प्रजां रक्षन्वसिष्ठानुमते स्थितः ॥ २
मृगयारसिको भूत्वा स्वपुरान्निर्गतो बहिः । कौतूहलसमाविष्ट आखेटव्यूहसंवृतः ॥ ३
उपानद्गूढपादश्च नीलोष्णीषो हरिच्छदः । बद्धगोधाङ्गुलित्राणो धनुष्पाणिः शरी नृपः ॥ ४
बद्धक्षुद्रासिधनुश्च तथाभूतैश्च पत्तिभिः । कंदरेषु सुरम्येषु वनेषु विपुलेषु च ॥ ५
उल्लङ्घितमहास्रोतो युवा पञ्चास्यविक्रमः । तथा क्रीडति तैः सार्धं कुंजेषु मृगयन्मृगान् ॥ ६
हन्यतां हन्यतामेष मृगो वेगात्पलायते । इति जल्पन्स्वभृत्येषु स्वयमुत्पत्य हन्ति च ॥ ७
ततस्ततः पुनर्याति क्वचित्पश्यन्वनस्थलीम् । विटपोड्डीनसंत्रस्तलीनकेकिकुलाकुलाम् ॥ ८
हरिणीगणवित्रस्तां द्रवच्छ्वापददिङ्मुखाम् । क्वचित्फेरवफेत्कारताराराववि‍भीषणाम् ॥ ९
मृगयूथैः क्वचिल्लक्ष्मीं दधानामिव दन्तिनाम् । क्वचिद्वराहदंष्ट्राग्रसमुद्धतकशेरुहाम् ॥ १०
मृगारिनखनिर्भिन्नदन्तिमौक्तिकमुद्रिताम् । शार्दूलनखनिर्भिन्नरोहिद्रक्तारुणां क्वचित् ॥ ११

१ ख. च. झ. ञ. ढ. ळ. क्वचित्कोटरसंलीनोलूकीनादविवादिनीम् । मृ° ।

पीवरस्तनभारार्तत[1]प्तकिंनरभामिनीम् । अवरोधाजिरश्रोणीं सूचयन्तीं मनः कचित् ॥ १२
कचिद्वृक्षघनच्छायां कचित्पुष्पसुगन्धिनीम् । कचिल्लतागृहद्वारां भृङ्गमालासुतोरणाम् ॥ १३
अर्धनिःसृतनिर्मोकनागभीममहद्विलाम् । विलीनाजगरैर्भीमां कचिन्निर्मुक्तसर्पिणीम् ॥ १४
कचिद्दावानलज्वालाशिखाव्याप्तमहीरुहाम् । कचित्कुंजविनिर्गच्छन्मृगव्याघ्रत्रसद्भटाम् ॥ १५
धावच्छशकवृन्देषु द्रवच्छ्वानारवाकुलाम् । विमुञ्चन्बाणनिकरं शशकेषु कचित्कचित् ॥ १६
पल्वलेषु च विश्रान्तः कचिद्याति वनान्तरम् । एवं खेलति राजेन्द्रे[2] व्याधवर्गे च वल्गति ॥ १७
तत्र कोऽपि[3] जवात्रस्तः सारङ्गो निर्गतो वनात् । पादवेगक्रमाक्रान्तदुर्गमार्गमहीतलः ॥ १८
कदाचिद्गगनारूढः कदाचिद्भूमिगो मृगः । न तदा लक्ष्यतां याति धन्विनां पृष्ठगामिनाम् ॥ १९
कचिद्दृष्टिपथं याति दर्शनागोचरः कचित् । हस्तप्राप्तिं गत इव कचिदेव तिरोहितः ॥ २०
अव्यग्रचित्तो नृपतिर्धनुष्पाणिस्तमन्वगात् । एवं नृपं तमाकर्षन्नाशापाशवशं गतम् ॥ २१
वक्रस्रोतोतिगम्भीरं कण्टकिद्रुमसंकुलम् । प्रविष्टो विषमारण्यं राजाऽसौ तत्पदानुगः ॥ २२
मायामयः स सारङ्गः प्रापयन्नृपतिं वनम् । अदर्शनं गते राजा विस्मयं परमं ययौ ॥ २३
श्रान्तो विषण्णः खिन्नश्च विस्मयोद्भ्रान्तमानसः । दूराद्दूरं ततो गत्वा देशाद्देशं च निर्जलम्[4] २४
मृगादर्शनसंरम्भात्संशुष्यद्गलकंधरः । ताम्यत्तालुमुखव्याधः श्रान्तपत्तिः स्खलद्गतिः ॥ २५
अतीत्य दीर्घमार्गान्स तृषार्तो मध्यगे रवौ । ददर्शाग्रे तु कासारं स्पर्धयन्तमपांनिधिम् ॥ २६
घनपादपतीरस्थं सुतीर्थं शीतलोदकम् । विशदं विकचाम्भोजं मधुमत्तमधुव्रतम् ॥ २७
विशालपद्मिनीपत्रच्छन्नं मरकतैरिव । स्वच्छन्दमुच्चलन्मत्स्यं स्वच्छं साधुमनो यथा ॥ २८
चलज्जलचरोद्भिन्नवीचीझंकारनादितम् । अन्तर्ग्राहगणक्रूरं खलानामिव मानसम् ॥ २९
कचिच्छैवालदुर्गम्यं कृपणस्येव मन्दिरम् । नानाविहंगं सर्वार्तिं शमयन्तं दिवानिशम् ॥ ३०
दातारमिव सर्वस्वैरापन्नार्तिहरं परम् । तर्पयन्तं हिमाम्भोमिः श्वापदान्स्वपितॄनिव ॥ ३१
हरन्तं सर्वसंतापं हिमांशुमिव चाऽऽह्लिकम् । तं दृष्ट्वाऽभूद्गतग्लानिश्चातको जलदं यथा ॥ ३२
तत्र पीतजलो राजा कृतमाध्याह्निकक्रियः । भुक्त्वाऽऽखेटकसंपन्नं सहायैः सहितो नृपः ॥ ३३
उवास सरसीतीरे रम्याश्च कथयन्कथाः । ततः शरासने बाणं कृत्वा रात्रौ स्थितस्तरौ ॥ ३४
व्याधाः[5] संधानमास्थाय रुरुधुः ककुभां पथः । एवं स्थितेषु वीरेषु वने विस्तार्य वागुराः ॥ ३५
निशान्ते[6] निर्गतं यूथं सूकराणां तटे तटे । चरित्वा सरसः कंदान्पपात व्याधसंकुले ॥ ३६
राज्ञा विद्धास्तथा क्रोडा व्याधैश्च बहवो हताः । दिक्षु सर्वासु बद्धासु वागुराभिः समन्ततः ३७
इतस्ततो भ्रमित्वाऽथ तस्थुः साध्वसमानसाः । व्याधैश्च निहताः सर्वे प्रजा इव खले नृपे ॥ ३८
क्षणेनैव वराहास्ते विद्धाः पेतुर्महीतले । वज्रभिन्नाञ्जनगिरेः शकला इव वज्रिणा ॥ ३९
तान्दृष्ट्वा तुमुलं नादं चक्रुर्व्याधाः सुदार्पिताः । व्याधाश्च शृङ्गिणस्तत्र दध्मुः शृङ्गाण्यनेकशः ४०
क्ष्वेडारवं भृशं चक्रुर्हृष्टाः सत्त्वबलोद्धताः । धावन्तः प्रमुदा युक्ता मिलिता यत्र भूमिपः ॥ ४१
तानादाय भटैर्भूपो निर्गतः सरसीतटात् । स्वपुरं गन्तुकामोऽसौ दृष्टवान्पथि तापसम् ॥ ४२

---

१ ख. च. ज. झ. ञ. ढ. र. ल. °तैसुस्निग्धमहिषीगणैः । अ° । २ र. ल. °ति । कुर्वन्कोलाहलं तत्र सा° । ३ झ. ञ. कोलाहलो जातः सा° । ४ र. ल. निर्जनम् । ५ झ. ञ. °कमांसानि स° । ६ क. ख. घ. झ. ञ. °स्तटे । व्या° । ७ र. ल. निशार्धे ।

ब्राह्मणं वृद्धहारीतं वैखानसमते स्थितम् । नियमैर्दुष्करैरुग्रैः परिक्षीणकलेवरम्¹ ॥ ४३
अस्थिशेषं महादान्तं विस्फुरत्कर्कशत्वचम् । दधानं हारिणं चर्म वसानं मृदुवल्कलम् ॥ ४४
कुर्वाणं नैगमं² जाप्यं नखलोमजटाधरम् । तं वनाश्रमिणं दृष्ट्वा मार्गे दत्त्वाससंभ्रमम् ॥ ४५
प्रणम्य शिरसा राजा कृताञ्जलिरुपस्थितः । अथ राज्ञामलंकारैर्द्विजो निश्चित्य भूमिपम् ॥
उवाच श्रेयसो हेतोः परोपकृतिकाम्यया ॥ ४६

वृद्धहारीत उवाच—

किमर्थं गम्यते राजन्काले पुण्यतमे शुभे । माघमासे विधा(हा)यैव माघस्नानं सरोवरे* ॥ ४७

सूत उवाच—

प्रत्युवाच ततो राजा नाहं जाने द्विजोत्तम । माघस्नानफलं कीदृक्तन्मे कथय विस्तरात् ॥ ४८

सूत उवाच—

इति भूपवचः श्रुत्वा प्राह वैखानसो मुनिः ॥ ४९

वृद्धहारीत उवाच—

भगवान्द्युमणिः शीघ्रमभ्युदेति तमो हरन् । स्नानकालोऽयमस्माकं न कथावसरो नृप ॥
स्नात्वा गच्छ वसिष्ठं त्वमापृच्छ स्वकुलप्रभुम् ॥ ५०

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा तापसो मौनी माघस्नानाय निर्गतः । प्रत्यावृत्य दिलीपोऽपि तत्र स्नात्वा यथाविधि॥
पुनः स्वनगरं वीरो गतोऽसौ हर्षपूरितः । स्वान्तःपुरे निवेद्याथ वानप्रस्थकथां नृपः ॥ ५२
श्वेताश्वं रथमारुह्य सुश्वेतच्छत्रचामरः । सालंकारः सुवासाश्च सुपुष्पो मन्त्रिभिः सह ॥ ५३
जयशब्दान्पुरः शृण्वन्स्तुतो मागधबन्दिभिः । वसिष्ठस्याऽऽश्रमं यात ऋषिवाक्यमनुस्मरन् ॥ ५४
नत्वा ब्रह्मऋषिं तत्र विनयाचारपूर्वकम् । दत्तासनो गृहीतार्घ्य आशीर्भिः कृतमङ्गलः ॥ ५५
सानन्दं मुनिना पृष्टः कुशलं भूपते सदा । तदोमित्यब्रवीद्राजा हर्षयन्मुनिमानसम् ॥
सोऽथ वैखानसेनोक्तं पृष्टवान्मधुराकृतिः ॥ ५६

दिलीप उवाच—

भगवंस्त्वत्प्रसादेन श्रुतो विस्तरतो मया । आचारो दण्डनीतिश्च राजधर्माश्च येऽपरे ॥ ५७
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च याः क्रियाः । दानानि तद्विधानानि यज्ञास्तद्विधयस्तथा॥ ५८
व्रतानि तत्प्रतिष्ठाश्च विष्णोराराधनं तथा । अधुना श्रोतुमिच्छामि माघस्नानस्य यत्फलम् ॥
विधेयं यद्विधानेन तन्मे ब्रह्मन्मुने वद ॥ ५९

वसिष्ठ उवाच—

सम्यगुक्तं परं श्रेयो लोकत्रयहितावहम् । निर्मलीकरणं तेन मुनिना वनवासिना ॥ ६०
अहं च ते वदाम्यद्य माघस्नानफलं शृणु । ऋतुयुक्कामिनीनां ये प्रत्यासत्तिमखण्डिताम् ॥ ६१
कामयन्ते मृगार्के ते स्रोतसि स्नान्तु सर्वदा । विना वह्निं विना यज्ञमिष्टापूर्तं विनाऽपि ये ॥ ६२
वाञ्छन्ति सद्गतिं स्नान्तु प्रातर्माघे बहिर्जले । गोभूमितिलवासांसि स्वर्णधान्यादिकानि च³ ६३

---

* र. ल. पुस्तकयोरध्यायसमाप्तिः ।

---

१ र. ल °म् । तपसा कृशदेहं तं वि° । २ र. ल. नियमं । ३ र. ल. संवृतो ।

अदत्त्वेच्छन्ति ये नाकं ते माघे स्नान्तु सर्वदा । त्रिरात्रोपोषितैः कृच्छ्रैः पराकैश्च निजां तनुम् ॥
अशोष्येच्छन्ति ये नाकं ते माघे स्नान्तु सर्वदा । नीरान्नं चैव वैशाखे तपः पूजा च कार्तिके६५
जपहोमौ तथा दानं त्रयं माघे विशिष्यते । सानुबन्धः सुपर्याप्तो धराधीशो भवेद्ध्रुवम् ॥ ६६
कैवल्योत्पादिकी बुद्धिः पर्यायेण भवेत्पुनः । यदग्नौ वरिवस्या सा विहिता दिव्यलोचनैः ६७
तदन्ते यत्तपो दानं माघे मासि नृपोत्तम । संपदे च प्रजायै च रतये हूतयेऽपि वा ॥ ६८
कायशुद्धिः प्रीतिभूमिश्चतुर्धा स्नानजं फलम् । निरन्ना ह्यदितिः सस्नौ माघान्द्वादश मानसे ॥६९
इन्द्रादीन्द्वादशाऽऽदित्याँल्लेभे त्रैलोक्यविश्रुतान् । सुभगा रोहिणी माघाद्दयाशीला ह्यरुन्धती७०
शची च रूपसंपन्ना प्रासादे सप्तभूमिके । विमलीकृतशोभाढ्ये नर्तकीललिताजिरे ॥ ७१
द्विपकर्णमरुच्छन्ने रूपवत्स्त्रीजनाकुले । गीतवादित्रनिर्घोषे मङ्गलाचारशोभिते ॥ ७२
वेदध्वनिपवित्रे च विद्वद्भिरलंकृते । द्विजार्चनरते रम्ये सदाऽतिथिनिषेविते ॥ ७३
मुदितास्ते वसन्तीह यैः स्नातं मकरे रवौ । यैर्दत्तं बहुधा माघे मुरारिश्च परिष्टुतः ॥ ७४
इष्टवस्तुपरित्यागान्नियमस्य च पालनात् । धर्ममूलं सदा माघोऽधर्ममूलं निकृन्तति ॥ ७५
काममूलफलद्वारो निष्कामो मोक्षदः सदा । ये लोका दानशीलानां ये लोका विपिनौकसाम् ॥
लोका येऽतिथिभक्तानां ते माघस्नायिनां सदा । देवलोकान्निवर्तन्ते पुण्यैरन्यैः परंतप ॥ ७७
कदाचिन्न निवर्तन्ते माघस्नानरता नराः । नातः परतरं किंचित्पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७८
नातः परतरं किंचित्तपो नातः परं महत् । एतदेव परं पथ्यं सद्यो दुरितनाशनम् ॥
विद्याधराय संगीतं भृगुणा मणिपर्वते ॥ ७९

यो माघमास्युषसि सूर्यकरातिताम्रे
स्नानं सदा चरति बाह्यनदीतटाके ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान्पितृमातृवंशे
स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे माघस्नानमाहिमवर्णनं नाम विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ (२)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२५५८

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

ब्रह्मन्कदा भृगुर्विप्रो निजगाद महीधरे । तस्मै धर्मोपदेशं तत्कथ्यतां मे कुतूहलात् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच—

द्वादशाब्दं पुरा राजन्न ववर्ष बलाहकः । तेनोद्विग्नाः प्रजाः सर्वा गताः क्षीणा दिशो दश ॥ २
खिलीभूते तदा मध्ये हिमवत्सह्ययोर्नृप । स्वाहास्वधावषट्कारवेदाध्ययनवर्जिते ॥ ३
सोपप्लवे तदा लोके लुप्तधर्मे च निष्प्रजे । फलमूलान्नपानीयशून्ये वै भूतले तदा ॥ ४
नानाविधतरुच्छन्नरम्यरेवातटाश्रमात् । सह शिष्यैर्विनिष्क्रम्य हिमाद्रिं संश्रितो भृगुः ॥ ५
तत्र तिष्ठति कैलासगिरेः पश्चिमतो गिरिः । मणिकूट इति ख्यातो हेमरत्नशिलोच्चयः ॥ ६

अधोर्ध्वस्फटिकश्वेतो मध्ये नीलशिलो गिरिः । भूतिभिः सर्वतः शुभ्रो नीलकण्ठ इवाऽऽबभौ ७
इन्द्रनीलशिलाढ्यस्तु हेमरेखान्तरान्तरः । स्फुरद्विद्युल्लतः कृष्णजीमूत इव राजते ॥ ८
मूर्ध्नि नीलशिलः शैलः सौधकाञ्चनमेखलः । नारायण इवाऽऽभाति परिपीताम्बराश्रितः ॥ ९
आमेखलसुनीलाभो मध्ये मध्ये सितोपलः । सतारकमिव व्योम रराज स महीधरः ॥ १०
रत्नोपलस्फुरद्दीप्तिदीप्तदिव्यौषधीधरः । +बहुद्योतकरो भाति द्वितीय इव चन्द्रमाः ॥ ११
अधित्यकासु संगीतैः किंनरीणां सकीचकैः । युक्तो रम्भापताकाभिरुत्सवीव सदाऽचलः ॥१२
हरितोपलवैदूर्यपद्मरागसिताश्मनाम्(भिः) । इन्द्राश्ममण्डलैः सोऽथ इन्द्रचापैरिवाऽऽवृतः ॥ १३
सर्वधातुमयैर्हैमैर्नानारत्नप्रभासितैः । सोऽग्निज्वालैरिवोच्चैः सञ्शृङ्गैः सर्वत्र वेष्टितः ॥ १४
तस्याऽऽगत्य नितम्बेषु शिलासु मसृणासु च । विद्याधर्यः प्रसेवन्ते स्वपतीन्कामविक्लवाः ॥ १५
निरुद्धान्तर्मरुन्मार्गा जितक्लेशा विरागिणः । ध्यायन्त्यहर्निशं ब्रह्म ह्यस्य सानुगुहासु च ॥ १६
साक्षसूत्रकराः सिद्धा अर्धोन्मीलितलोचनाः । आराधयन्ति भूतेशं सुन्दरीषु दरीषु च ॥ १७
मन्दारकुसुमामोदसुरभीकृतदिङ्मुखः । पतन्निर्झरिणीवारिझंकारमुखरः सदा ॥ १८
उपत्यकासु खेलद्भिर्वनाश्वैः कलभैर्गजैः । कस्तूरीमृगयूथैश्च चारुचित्रमृगैस्तथा ॥ १९
विलसंश्चमरीवृन्दैर्विचित्रैः श्वापदैस्तथा । नदत्पारावतैः श्वेतैश्चकोरैः कलकोकिलैः ॥ २०
राजहंसैर्मयूरैश्च सदा रम्यः स पर्वतः । सेव्यमानः सदा देवैर्गुह्यकैरप्सरोगणैः ॥ २१

दिलीप उवाच—

सर्वाश्चर्यमयः शैलः सर्वसिद्धसमाश्रयः । भगवन्कियदुच्छ्रायः कियदायामविस्तरः ॥ २२

वसिष्ठ उवाच—

षट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायो मस्तके दशयोजनः । आयामविस्तराभ्यां स मूले षोडशयोजनः ॥ २३
हरिचन्दनमन्दारचूतराजिविराजितः । देवदारुद्रुमाकीर्णः सरलार्जुनशोभितः ॥ २४
कालागरुलवङ्गैलानिकुंजैश्च लतागृहैः । विराजते गिरिश्रेष्ठः सदापुष्पः सदाफलः ॥ २५
तं दृष्ट्वा पर्वतश्रेष्ठं रम्यं दुर्भिक्षपीडितः । भृगुश्चकार तत्रैव वसतिं हृष्टमानसः ॥ २६
तस्मिन्मनोहरे शैले वनेषूपवनेषु च । चिरकालं वसंस्तेपे तपः सुचरितो भृगुः ॥ २७
एवं तिष्ठति राजेन्द्र द्विजे स्वाश्रमवासिनि । अवतीर्याऽऽगतौ शैलात्सुविद्याधरदंपती ॥ २८
समागम्य मुनिं नत्वा स्थितौ तावतिदुःखितौ । तथाविधौ च तौ दृष्ट्वा मञ्जुवाक्यं द्विजोऽब्रवीत्

भृगुरुवाच—

वद विद्याधर प्रीत्या युवां किमतिदुःखितौ ॥ ३०

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वा तस्य मुनेर्वाक्यं प्राह विद्याधरो द्विजम् ॥ ३१

विद्याधर उवाच—

श्रूयतां तद्द्विजश्रेष्ठ मम दुःखस्य कारणम् । सुकृतस्य फलं प्राप्य प्राप्तवांस्त्रिदशालयम् ॥ ३२
लब्ध्वाऽपि देवतादेहं दिव्ययोषित्सुखं तथा । दिव्यसौख्यानुभूतिं च मुखं व्याघ्रस्य मेऽभवत्

+ बहुदीपकृतालोक इवाहो निशि भासितः, इति क्वचित्पाठः ।

---

१ क. ख. च. ज. झ. ढ. तदा ।

न जाने कर्मणः कस्य विपाकः समुपस्थितः । इति संस्मृत्य संस्मृत्य न लेभे शर्म मे मनः ॥ ३४
अन्यच्च श्रूयतां विप्र येन मे व्याकुलं मनः । जायेयं मम कल्याणी मञ्जुवाणी सुरूपिणी ॥ ३५
नृत्यगीतकलाभिज्ञा सर्वसद्गुणशालिनी । यस्मिन्काले कुमारीयं तदैवाबलयाऽनया ॥ ३६
विपञ्चीं परिवादिन्या तन्त्रीभिः सप्तभिर्भृशम् । वीणावादरसाभिज्ञस्तोषितो नारदो मुनिः ॥३७
मुग्धभावेऽपि गायन्त्या त्वनया रक्तवर्णया । विचित्रस्वरगानज्ञो देवराजोऽपि तोषितः ॥ ३८
अस्याः कौतुकभिन्नाङ्ग्या वादयन्त्या विपञ्चिकाम् । नानावक्रगतिस्निग्धं तं श्रुत्वा पञ्चमं ध्वनिम्
तुतोषोद्भिन्नरोमाञ्चो धुन्वन्मौलिं महेश्वरः । शीलौदार्यगुणग्रामरूपयौवनसंपदा ॥ ४०
नानया सदृशी नाके काचिदस्ति नितम्बिनी । क्वेयं देवमुखी रामा क्वाहं व्याघ्रमुखः पुमान् ॥
इति ब्राह्मण संचिन्त्य दह्यामि त्द्धृदये सदा ॥ ४१

वसिष्ठ उवाच—

इति विद्याधरप्रोक्तं श्रुत्वा चेक्ष्वाकुनन्दन । त्रिकालज्ञो भृगुः प्राह प्रहसन्दिव्यलोचनः ॥ ४२

भृगुरुवाच—

शृणु विद्याधरश्रेष्ठ पूर्वजन्मनि यत्कृतम् । क्रिया हि विहिताऽल्पाऽपि विपाके दारुणा भवेत् ४३
उपोष्यैकादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया । द्वादश्यां प्राग्भवे देहे तेन व्याघ्रमुखो भवान् ४४
उपोष्यैकादशीं पुण्यां द्वादश्यां तैलसेवनात् । [+एकादश्यामुपोष्याथ भाविकर्मप्रचोदितः ॥ ४५
अल्पद्वादशीवेलायां कृत्वा पारणमादितः । कुशास्त्रज्ञानसंपन्नस्त्रयोदश्यां सुरेश्वर ॥ ४६
कालातिक्रममापन्नः कृतवांस्तैलसेवनम् । मुखमात्रं व्याघ्रमुखो नोचेद्व्याघ्रो भविष्यति ॥ ४७
उपोष्यैकादशीं माघे द्वादश्यां तैलसेवनात्] । कुरूपं प्राप्तवान्देहं पुरा[१] शैलः पुरूरवाः ॥ ४८
दृष्ट्वाऽऽत्मनः कुकायं स तेन दुःखेन दुःखितः । गिरिराजं समागत्य देवतासरसस्तटे ॥ ४९
स्थित्वा स परमप्रीतः शुचिः स्नातः कुशासने । नवनीलघनश्यामं नलिनायतलोचनम् ॥ ५०
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरावृतम् । कौस्तुभेन विराजन्तं वनमालाधरं हरिम् ॥ ५१
चिन्तयन्हृदये राजा निगृहीताखिलेन्द्रियः । निरुद्धान्तर्मरुन्मार्गो नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥ ५२
कुण्डलीमुखमुल्लास्य सुषुम्नानाडिगोऽभवत् । मासमात्रं निराहारस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ५३
अल्पेन तपसा तुष्टः सप्तजन्मकृतार्चनम् । संस्मरंस्तस्य भूपस्य तदा प्रादुरभूत्स्वयम् ॥ ५४
माघस्य शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां मकरे रवौ । शङ्खाद्भिरभिषिच्याथ मुदा तं चक्रवर्तिनम् ॥ ५५
वासुदेवो ददौ तस्मै स्मारयंस्तैलसेवनम् । अतीव सुन्दरं रूपं कमनीयं मनोहरम् ॥ ५६
येन तं चकमे देवी उर्वशी देवनायिका । इत्थं लब्धवरो भूत्वा कृतकृत्यः पुरं गतः ॥ ५७
इति कर्मगतिं ज्ञात्वा किं विद्याधर खिद्यसे । भवान्परिजिहीर्षुश्चेदाननस्य विरूपताम् ॥ ५८
शीघ्रं मद्वचनादेव प्राचीनाघविनाशनम् । माघमासे कुरु स्नानं मणिकूटनदीजले ॥ ५९
ऋषिसिद्धसुरैर्जुष्टे कथयिष्यामि तद्विधिम् । तव भाग्यवशान्माघो निकटे पञ्चमे दिने ॥ ६०
पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः । मासमेकं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचर ॥ ६१
त्रिकालमर्चयन्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः । माघस्यैकादशी शुक्ला यदा विद्याधरोत्तम ॥ ६२

+धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु नास्त्यसंबद्धश्च ।

१ झ. म. °प्राया वा° । २ क. देविकास° ।

तदा निर्दग्धपापं त्वां द्वादश्यां पुण्यवासरे । अभिषिच्य शिवैस्तोयैर्मन्त्रपूतैरहं सुर ॥ ६३
कामवक्त्रोपमं वक्त्रं करिष्यामि तवानघ । देवतावदनो भूत्वा त्वं विद्याधरसत्तम ॥ ६४
अनया वरवर्णिन्या साकं क्रीड यथासुखम् । ज्ञातमाघप्रभावस्त्वं माघस्नानं सदा कुरु ॥
[*यथा मनोरथावाप्तिर्जायते तव सर्वदा] ॥ ६५

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा भृगुणा तस्मै धर्मज्ञेन महात्मना । विद्याधराय राजेन्द्र पुनर्गाथा उदाहृताः ॥ ६६

भृगुरुवाच—

माघस्नानैर्विपन्नाशो माघस्नानैरघक्षयः । सर्वव्रताधिको माघः सर्वदानफलप्रदः ॥ ६७
माघो गर्जति यज्ञेभ्यो माघो योगाच्च गर्जति । तीव्राच्च तपसो माघो भो विद्याधर गर्जति ॥ ६८
पुष्करे च कुरुक्षेत्रे ब्रह्मावर्ते पृथूदके । अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥ ६९
यत्फलं दशभिर्वर्षैः प्राप्यते नियमैर्नरैः । तत्फलं प्राप्यते माघे त्र्यहस्नानान्न संशयः ॥ ७०
स्वर्गभोगे चिरं वासो येषां मनसि वर्तते । यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे ॥ ७१
आयुरारोग्यसंपत्तौ रूपे सुभगता गुणे । येषां मनोरथस्तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे ॥ ७२
ये तु बिभ्यति नरकाद्दारिद्र्याद्धेत्रमन्ति ये । सर्वथा तैः प्रयत्नेन स्नातव्यं मृगभास्करे ॥ ७३
दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपङ्कप्रक्षालनाय वै । माघस्नानान्न चान्योऽस्ति ह्युपायः सुरसत्तम ॥ ७४
श्रद्धाहीनानि कर्माणि कृतान्यल्पफलानि वै । फलं ददाति संपूर्णं माघस्नानं यथाविधि ॥ ७५
अकामो वा सकामो वा यत्र क्वापि बहिर्जले । इहामुत्र च दुःखानि माघस्नायी न पश्यति ॥ ७६
पक्षद्वये यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते तथा । पातकं क्षीयते माघे पुण्यराशिर्विवर्धते ॥ ७७
यथाऽब्धौ खलु जायन्ते रत्नानि विविधानि च । आयुर्वित्तं कलत्रादिसंपदो माघतस्तथा ॥ ७८
कामधेनुर्यथा कामं चिन्तामणिश्च चिन्तितम् । माघस्नानं ददातीह तद्वत्सर्वमनोरथान् ॥ ७९
कृते तपः परं ज्ञानं त्रेतायां यजनं तथा । द्वापरे च कलौ दानं माघः सर्वयुगेषु च ॥ ८०
सर्वेषां सर्ववर्णानामाश्रमाणां च भूपते (सर्वदा) । माघस्नानं हि धर्मस्य धाराभिः खलु वर्षति ॥

वसिष्ठ उवाच—

इति वाक्यं भृगोः श्रुत्वा तस्मिन्नेवाऽऽश्रमे सुरः । सहैव भृगुणा माघे गिरिनिर्झरिणीह्रदे ॥ ८२
यथोक्तविधिना स्नानमकरोद्भार्यया सह । भृगोरनुग्रहात्सोऽथ संप्राप्य मनसेप्सितम् ॥ ८३
देवतावदनो भूत्वा मुमुदे मणिपर्वते । आजगाम भृगुर्विन्ध्यं तमनुग्राह्य हर्षितः ॥ ८४

मणिमयगिरिसिन्धौ स्नानमात्रेण माघे
मदनवदनतुल्यस्तत्र विद्याधरोऽभूत् ।
क्षपितनियमदेहो विन्ध्यपादावतीर्णो
भृगुरपि सह शिष्यैराजगामाथ रेवाम् ॥ ८५

---

* इदमर्धं र. ल. पुस्तकस्थम् ।

---

१ ङ. म. 'त्र्यं मकरे रवौ । आ' ।

अखिलभुवनसारं माघमाहात्म्यमेत-
द्विजवरभृगुणोक्तं भूप विद्याधराय ।
विविधफलविचित्रं यः शृणोतीह नित्यं
रुचिरसकलकामान्देववत्प्राप्नुयात्सः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे माघस्नानमहिमवर्णनं नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ (३)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२६४४

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

---

*वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि प्रभावं माघमासजम् । यमाकर्ण्य नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १
पुरा रथंतरे कल्पे वर्तमाने कृते युगे । कुत्सो नाम मुनिः श्रीमान्ब्रह्मसूनुरकल्मषः ॥ २
स कर्दमसुतां सुभ्रूमुपयेमे विधानतः । तस्यां तस्य च पुत्रोऽभूद्वत्सो वंशविवर्धनः ॥ ३
पञ्चमाब्दे पिता तस्य मन्त्रं स उपदिष्टवान् । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ४
वसन्भृगुकुले नित्यमग्निकार्यं च संध्ययोः । कुर्वंस्त्रिषवणं स्नानं भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ॥ ५
कृष्णाजिनधरो नित्यं नित्यं स्वाध्यायतत्परः । केशान्तमन्वहं धत्ते पालाशं दण्डमव्रणम् ॥ ६
कटीतटलसन्मौञ्जिः कमण्डलुधरः सदा । शुभ्रकौपीनवाञ्शुद्धः शुभ्रयज्ञोपवीतवान् ॥ ७
समिद्भस्मलसन्मूर्धा सर्वेषां नयनप्रियः । नमस्करोत्यहरहर्मातरं पितरं गुरुम् ॥ ८
आचार्यमन्यान्वृद्धांश्च यतीन्द्रान्ब्रह्मवादिनः । ब्रह्मयज्ञरतो धीमान्नित्यानुष्ठानतत्परः ॥ ९
पवित्रपाणिः कुरुते देवर्षिपितृतर्पणम् । पुष्पचन्दनगन्धादि कदाचिदपि न स्पृशेत् ॥ १०
मौनभुङ्मधुपिण्याकलवणक्षारवर्जितः । पादुकावाहनारोहदर्पणालोकवर्जितः ॥ ११
दन्तधावनताम्बूलशिरोवेष्टनवर्जितः । नीलं रक्तं तथा वस्त्रं पीतं खट्वां च भूषणम् ॥ १२
अन्यानि यान्यनर्हाणि ब्रह्मचर्याश्रमस्य च । सदाचाररतः शान्तस्तानि सर्वाणि नास्पृशत् १३
ईदृशाचारसंपन्नो विशेषाद्ब्रह्मचार्यसौ । मज्जनं कुरुते भक्त्या मकरस्थे दिवाकरे ॥ १४
माघे मासि विशेषेण देहशुद्धिं करोत्यलम् । विचेयतारके काले नित्यस्नानं समाचरेत् ॥ १५
पुनरर्धोदिते सूर्ये माघस्नानं समाचरेत् । चान्द्रायणादिभिः कृच्छ्रैः स वत्सः प्रथमाश्रमी ॥ १६
चित्तशुद्धिं परां प्राप्य मकरादित्यमज्जनात् । अस्यां पश्चिमवाहिन्यां कावेर्यां दुर्लभं नृणाम् ॥
मज्जनं मकरादित्येऽहो लब्धं भाग्यवानहम् ॥ १७

समुद्रगानां सकलापगानां प्रत्यक्प्रवाहं च उदक्प्रवाहम् ।
प्रयागतीर्थादधिकं वदन्ति मयाऽद्य लब्धं कृतपूर्वपुण्यैः ॥ १८

कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मीति हृष्टधीः । तत्र त्रिषवणस्नानं कुरुते सह्यजाजले ॥ १९
तेन माघत्रयं स्नातं कावेरीपश्चिमौघसि+ । तेन पुण्येन शुद्धात्मा निर्ममो निःस्पृहो नृप ॥ २०

---

* इत आरभ्य केषुचित्पुस्तकेषु विंशतिरध्याया न सन्ति । + ओघपर्यायोऽयमोघःशब्दः ।

मातापितृभ्यां गुरुणा विसृष्टस्तपसे ययौ । एकयोजनमात्रेण कावेर्यामुत्तरे तटे ॥ २१
नारायणगिरावेष नाम्नैवाघौघनाशने । तुङ्गैः शृङ्गैर्दिवस्पृग्भिः सानुभिश्च विराजिते ॥ २२
द्रुमैः शैलनिभैश्चापि शोभिते शुभदर्शने । मृगव्याघ्रमहाव्यालद्विजयक्षनिषेविते ॥ २३
बहुपुष्पलताभिश्च सम्यक्प्रच्छन्नभूतले । सुखवातानुचरिते शीतलोदतटाङ्किते ॥ २४
भ्रमरैर्गायमानैश्च पिबद्भिः पुष्पजं मधु । शैलकंदरनिष्क्रान्तैः कोकिलैर्मधुरस्वरैः ॥ २५
सुस्वरं गायमानैश्च गन्धर्वैश्च निषेविते । नृत्यद्भिश्च महाबर्हैर्मयूरैरुपशोभिते ॥ २६
किंनरेन्द्रैश्च गायद्भिः शोभिते धृतकुण्डलैः । अश्वत्थवृक्षबिल्वैश्च शोभिते बहुशाखिभिः ॥ २७
तिलकैः पुष्पितैश्चापि कृतमालैश्च पुष्पितैः । अशोकैर्नक्तमालैश्च चन्दनैश्चम्पकैस्तथा ॥ २८
खर्जूरैः पुष्पितैश्चापि भ्राजद्भिश्च महीरुहैः । पुंनागनालिकेराम्रपनसार्जुनपाटलैः ॥ २९
कपित्थतिन्तिणीनिम्बलिकुचासितदाडिमैः । शोभमाने गिरौ तस्मिन्नानाश्चर्यसमाकुले ॥ ३०

तस्मिन्सरोऽस्ति कलिकल्मषहारिवारि
कल्याणतीर्थमिति काङ्क्षितसिद्धिदायि ।
कल्लोललोलकमलान्तिकसंनिविष्ट-
हंसावलीभिरनिशं परिशोभमानम् ॥ ३१

निमज्ज्य तस्मिन्नपि माघमेकं तत्पश्चिमे रोधसि संनिविष्टः ।
चक्रे तपो निश्चलगात्रयष्टिर्निर्वातनिष्कम्प इव प्रदीपः ॥ ३२

विस्मृत्य विषयान्बाह्यान्स्थितः पाषाणकाष्ठवत् । अन्तर्यच्च बहिर्यच्च ऊर्ध्वं यच्चाप्यधश्च यत् ॥ ३३
तिष्ठामि व्याप्य तत्सर्वमहमेवेत्यचिन्तयत् । पिपासया समागत्य मृगास्तस्य जलाशये ॥ ३४
कण्डूयन्ते स्वशृङ्गेण काष्ठबुद्ध्या दिने दिने । [+ततो विष्णुरमेयात्मा जगन्मूर्तिर्जनार्दनः ॥ ३५
हृदयस्थो यथाऽस्यैव तथैवाग्रे स्थितोऽभवत्] । एवं शतयुगं राजंस्तप्यतस्तप उत्तमम् ॥
व्यतीयाय ततः प्रीतो हरिरस्य पुरोऽभवत् ॥ ३६

श्रीहरिरुवाच—

मृगशृङ्ग महाप्राज्ञ तव प्रीतोऽस्म्यहं हरिः ॥ ३७

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा ब्रह्मरन्ध्रे तं पस्पर्श पुरुषोत्तमः ॥ ३८

अथ प्रबुद्धो विरतः समाधिना विलोकयामास पुरःस्थितं हरिम् ।
सहस्रसूर्यप्रतिमेन राजता महाभिषेकाभरणेन भास्वरम् ॥ ३९

ससंभ्रमस्ततो नत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ४०

मृगशृङ्ग उवाच—

नारायणाय नलिनायतलोचनाय नाथाय पत्ररथनायकवाहनाय ।
नालीकसद्मरमणीयभुजान्तराय नव्याम्बुदाभरुचिराय नमः परस्मै ॥ ४१

ॐ नमो वासुदेवाय लोकानुग्रहकारिणे । धर्मस्य स्थापनार्थाय यथेच्छवपुषे नमः ॥ ४२
सृष्टिस्थित्यनुसंहारान्मनसा कुर्वते नमः । संहृत्य सकलाँल्लोकाञ्शायिने वटपल्लवे ॥ ४३

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिक इति भाति ।

सदानन्दाय शान्ताय चित्स्वरूपाय विष्णवे । स्वेच्छाधीनचरित्राय निरीशायेश्वराय च ॥ ४४
मुक्तिप्रदायिने सद्यो मुमुक्षूणां महात्मनाम् । वसते भक्तचित्तेषु हृदये योगिनामपि ॥ ४५
चराचरमिदं कृत्स्नं तेजसा व्याप्य तिष्ठते । विश्वाधिकाय महतो महतेऽणोरणीयसे ॥ ४६
स्तूयमानाय दान्ताय वाक्यैरुपनिषद्भवैः । अपारघोरसंसारसागरोत्तारहेतवे ॥ ४७
नमस्ते लोकनाथाय लोकातीताय ते नमः । नमः परमकल्याणनिधये परमात्मने ॥ ४८
अच्युतायाप्रमेयाय निर्गुणाय नमो नमः । नमः सहस्रशिरसे नमः सततभास्वते ॥ ४९
नमः कमलनेत्राय नमोऽनन्ताय विष्णवे । नमस्त्रिमूर्तये धात्रे नमस्त्रियुगशक्तये ॥ ५०
नमः समस्तसुहृदे नमः सततजिष्णवे । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणे लोकधारिणे ॥ ५१
स्फुरत्किरीटकेयूरमुकुटाङ्गदधारिणे । निर्द्वंद्वाय निरीहाय निर्विकाराय वै नमः ॥ ५२
पाहि मां पुण्डरीकाक्ष शरण्य शरणागतम् । त्वमेव सर्वभूतानामाश्रयः परमा गतिः ॥ ५३
त्वयि स्थितं यथा चित्तं न मे चञ्चलतां व्रजेत् । तथा प्रसीद देवेश शरण्यं त्वाऽऽगतोऽस्म्यहम्
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ५४

वसिष्ठ उवाच—

इति स्तुत्वा हृषीकेशं नमस्कृत्य पुनः पुनः । आनन्दबाष्पनयनः पुलकाङ्कितविग्रहः ॥
शिरस्यञ्जलिमास्थाय तूष्णीं तत्पुरतः स्थितः ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे
द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ (४)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२६९९

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

मृगशृङ्गानया स्तुत्या परा प्रीतिरजायत । माघमासे सरस्यस्मिन्यत्त्वया स्नापितेन च ॥ १
तपसा च प्रहृष्टोऽस्मि श्रान्तोऽसि नितरां मुने । यज्ञैः सदक्षिणैर्दानैरन्यैश्च नियमैर्यमैः ॥
अहं तथा न तुष्यामि यथा माघनिमज्जनात् ॥ २

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा तं ततः प्राह मोक्षेच्छुं मुदिताननम् ॥ ३

श्रीहरिरुवाच—

वरं च वरयात्र त्वं पश्चाद्दास्यामि वाञ्छितम् । मृगशृङ्ग मम प्रीत्यै मदाज्ञां परिपालय ॥ ४
ब्रह्मचर्येण ऋषयो यथा तुष्टास्तवाधुना । यज्ञेन देवाः संतोष्याः प्रजया पितरः पुनः ॥ ५
सर्वथा मम तुष्ट्यर्थं करणीयमिदं त्वया । भाविजन्मनि विप्रस्त्वं जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ ६
ब्रह्मसूनुर्महाज्ञानी ऋभुनामा भविष्यसि । वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं निदाघायोपदिश्य च ॥
पुनस्त्वं परमं धाम समेष्यसि न संशयः ॥ ७

वसिष्ठ उवाच—

इति विष्णोर्वचः श्रुत्वा मृगशृङ्गो महामतिः । पुनरन्यं वरं वव्रे देवदेवं घृणानिधिम् ॥ ८

---

१ ठ. महामुनिः ।

मृगशृङ्ग उवाच—

देवदेव जगन्नाथ सर्वदेवनमस्कृत । अत्र संनिहितो नित्यं सर्वेषां सर्वकामदः ॥ ९

सर्वदा सर्वजन्तूनां सर्वसंपत्प्रदो भव । इममेकं वरं देहि यद्यनुग्रहभागहम् ॥ १०

प्रसीद पुण्डरीकाक्ष प्रणतार्तिहराच्युत । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणागतवत्सल ॥ ११

वसिष्ठ उवाच—

इति ब्रुवाणमाहेदं कृपया गरुडध्वजः ॥ १२

श्रीविष्णुरुवाच—

तथाऽस्तु मृगशृङ्गात्र सर्वदा निवसाम्यहम् । येऽर्चयन्ति नरास्तेषां करस्थाः सर्वसंपदः ॥ १३

विशेषेण सरस्यस्मिन्मकरस्थे दिवाकरे । निमज्ज्य निखिलैः पापैः प्रमुक्ता यान्तु मत्पदम् ॥ १४

व्यतीपातेऽयने वाऽपि संक्रमे विषुवेऽपि वा । पूर्णिमायाममायां च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ १५

स्नात्वा दत्त्वा यथाशक्ति मम लोके महीयते । त्वयोक्तमेतत्स्तोत्रं मे पठित्वा चाग्रतः स्थितः १६

वसिष्ठ उवाच—

दृढव्रतं महात्मानं ज्ञाननिर्धूतकल्मषम् । ऋषिपुत्रमुवाचेदं भगवान्भूतभावनः ॥ १७

एवं ब्रुवति गोविन्दे प्रणम्य स पुनर्द्विजः । अपृच्छत्पुनरप्येकं भक्तवश्यं हरिं तदा ॥ १८

मृगशृङ्ग उवाच—

कुत्ससूनुरहं वत्सः कथं मे मृगशृङ्गता । एतदाचक्ष्व देवेश त्वद्भक्तस्य कृपानिधे ॥ १९

श्रीभगवानुवाच—

कल्याणसरसस्तीरे त्वय्यत्र तपसि स्थिते । मृगाः पिबन्ति पानीयं प्रतिवासरमत्र वै ॥ २०

अकण्डूयन्त शृङ्गेण शरीरं तव निर्भयाः । तेन त्वां मृगशृङ्गाख्यं वदन्ति परमर्षयः ॥

अद्यप्रभृति लोकोऽयं मृगशृङ्गेति वक्ष्यति ॥ २१

वसिष्ठ उवाच—

इति व्याहृत्य सर्वेशः सर्वेषां सर्वदो नृणाम् । नारायणगिरौ तस्मिन्हरिरद्यापि (न्स्थितोऽद्यापि च) दृश्यते ॥ २२

अथ स मृगविषाणस्तत्र संपूज्य देवं निरगमदथ तस्मात्तन्निदेशेन शैलात् ॥

जगदुपकृतिहेतोर्गृह्यधर्मे धृतात्मा कमलनयनमाद्यं भावयन्नन्तरन्तः ॥ २३

मौञ्जिकृष्णमृगचर्मदण्डधृक्पाणिपल्लवलसत्कमण्डलुः ।

जन्मभूमिमविशज्जितेन्द्रियो भोजराजपुटभेदनं निजम् ॥ २४

मृगशृङ्गमुनिर्यावदायाति निजमन्दिरम् । तत्पूर्वमेव तन्नाम प्रथितं भुवि केवलम् ॥ २५

प्रणामं विदधे सम्यग्जनन्यै भुवि दण्डवत् । पित्रे च विधिवन्नत्वा स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ २६

गाढमालिङ्गितो मूर्ध्नि समाघ्रातो मुहुर्मुहुः । हर्षादश्रुपरीताभ्यां पितृभ्यामभिनन्दितः ॥ २७

गुरुं तमभिवाद्याथ पुनः स्वाध्यायतत्परः । पितुर्मातुर्गुरोर्नित्यं शुश्रूषणपरायणः ॥ २८

अधीताखिलवेदोऽयं गुरुणाऽनुमतस्ततः । व्रतस्नानं तदोत्सर्गं समाप्य विधिपूर्वकम् ॥

अवोचत्पितरं कुत्सं मृगशृङ्गो महामनाः ॥ २९

मृगशृङ्ग उवाच—

सुतस्य संभवे क्लेशं सहेते पितरौ च यम् । शक्यं वर्षशतेनापि नो कर्तुं तस्य निष्कृतिम् ॥ ३०

अतस्तयोः प्रियं कुर्याद्गुरोरपि च सर्वदा । त्रिषु तेषु सुतुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ ३१
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । तानतिक्रम्य यत्कुर्यात्तन्न सिध्येत्कदाचन ॥ ३२
त्रीनेवैतान्समाराध्य त्रींल्लोकान्स जयेत्सुधीः । एतदेव नृणां प्रोक्तं पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ ३३
यदेतेषां हि संतोष उपधर्मोऽन्य उच्यते । अधीत्य वेदान्वेदौ वा वेदं वा क्रमतः पितुः ॥ ३४
अप्रस्खलद्ब्रह्मचर्यो गृहाश्रममथाऽऽश्रयेत् । गृहाश्रमात्परो नास्ति यदि पत्नी वशं गता ॥ ३५
आनुकूल्यं हि दंपत्योस्त्रिवर्गोदयहेतवे । अनुकूलं कलत्रं चेत्त्रिदिवेन हि किं ततः ॥ ३६
प्रतिकूलं कलत्रं चेन्नरकेण हि किं ततः । गृहाश्रमः सुखार्थाय भार्यामूलं हि तत्सुखम् ॥ ३७
स्वभार्यायां विनीतायां त्रिवर्गोऽपि भवेद्ध्रुवम् । जलूकयोपमीयन्ते प्रमदा मन्दबुद्धिभिः ॥ ३८
मृगीदृशां जलूकानां विचारान्महदन्तरम् । जलूका केवलं रक्तं गृह्णाति पुनरङ्गना ॥ ३९
गृह्णाति सर्वमप्युग्रा चित्तं वित्तं सुखं बलम् । दक्षा प्रजावती साध्वी प्रियवाक्च वशंवदा ॥ ४०
गुणैरमीभिः संयुक्ता सा श्रीः स्त्रीरूपधारिणी । उद्वहेत ततो भार्यां सवर्णां साधुलक्षणाम् ॥ ४१
जनकस्यासगोत्रा या मातुर्याऽप्यसपिण्डका । दारकर्मणि योग्या सा द्विजानां धर्मवृद्धये ॥ ४२
स्त्रीसंबन्धेऽप्यपस्मारि क्षयि श्वित्रि कुलं त्यजेत् । अभिशस्तिसमायुक्तां तथा कन्याप्रसूं त्यजेत् ॥
रोगहीनां भ्रातृमतीं स्वस्मात्किंचिल्लघीयसीम् । उद्वहेत द्विजो भार्यां सौम्यास्यां मृदुभाषिणीम्
न पर्वतर्क्षवृक्षाह्वां न नदीसर्पनामिकाम् । न पक्षिभिः(क्ष्यभि) प्रेष्यनाम्नीं सौम्याख्यामुद्वहेत्सुधीः
न चातिरिक्तहीनाङ्गीं नातिदीर्घां न वा कृशाम् । नालोमिकां नातिलोमां नास्निग्धस्थूलमूर्धजाम्
मोहात्समुपयच्छेत कुलहीनां न कन्यकाम् । हीनोपयमनाद्याति संतानस्यापि हीनताम् ॥ ४७
लक्षणानि परीक्ष्यैवं ततः कन्यां समुद्वहेत् । सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुः प्रवर्धयेत् ॥ ४८
इति प्राह मनुः पूर्वमगस्त्योऽपि तथाऽब्रवीत् । अन्ये च ऋषयः सर्वेऽप्येवमाहुस्त्वमप्युत ॥
ईदृशी कुत्र भार्या मे लभ्यते जनकाधुना ॥ ४९

वसिष्ठ उवाच—

मृगशृङ्गस्य तद्वाक्यं मधुरं वेदसंमितम् । श्रुत्वा कुत्सः प्रहृष्टात्मा पुनः पुत्रमभाषत ॥ ५०

कुत्स उवाच—

मा विचारं कुरुष्वात्र मृगशृङ्ग महामते । ईदृशाचारयुक्तस्य तवाप्राप्यं न विद्यते ॥ ५१
अनाचारवतां नृणामालस्योपहतात्मनाम् । अमाघस्नायिनां नृणां तादृशा दुर्लभाः स्त्रियः ॥ ५२
अकृतातिथिपूजानामनेकादश्युपोषिणाम् । अमहादेवभक्तानां तादृशा दुर्लभाः स्त्रियः ॥ ५३
अमातापितृभक्तानामगुरुप्रीतिकारिणाम् । अगोशुश्रूषकाणां च अब्राह्मणहितैषिणाम् ॥ ५४
अदैवपितृकार्याणामदत्त्वा भुञ्जतामपि । अदानधर्मशीलानामहुत्वा चान्नमश्नताम् ॥ ५५
अगोपीचन्दनाङ्कानाममौलितुलसीभृताम् । अकावेरीजलार्द्राणाममाघव्रतचारिणाम् ॥
अमाघमहिमज्ञानां तादृशा दुर्लभाः स्त्रियः ॥ ५६

ददाति विद्याममलां च कीर्तिमारोग्यमायुर्धनमक्षयं च ।
समस्तपापक्षयमिन्द्रलोकं किं किं न दद्यात्सुत माघमासः ॥ ५७

---

१ ङ. °वात्र समा° ।

सौभाग्यमाचारमपत्यवृद्धिं सत्संगतिं सत्यमुदारभावम् ।
ख्यातिं च शौर्यं च बलं ददाति किं किं न दद्यात्सुत माघमासः ॥ ५८

माघस्नानेन सुप्रीतो माधवस्ते मनोरथम् । पूरयिष्यति पुण्यात्मन्पुण्डरीकायतेक्षणः ॥ ५९

वसिष्ठ उवाच—

इति पितृवचनं निशम्य सत्यं मुदितमना मृगशृङ्गनामधेयः ।
पुनरपि पितरं प्रणम्य मूर्ध्ना हृदि हरिमेव दिवानिशं निदध्यौ ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे
त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ (५)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२७५९

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

अथ भोजपुरे तस्मिन्नुचथ्यो मुनिपुंगवः । सुवृत्ता नाम तस्याऽऽसीत्कन्या कमललोचना ॥ १
सा माघमासे कन्याभिः सखीभिः सह मज्जति । प्रातरेव समुत्थाय कावेर्याः पश्चिमौवसि ॥ २
सह्यपादोद्भवे देवि श्रीरङ्गोत्सङ्गगामिनि । श्रीकावेरि नमस्तुभ्यं मम पापं विनाशय ॥ ३
मरुद्वृधे महाभागे माघमासि निमज्जताम् । महापापहरे मातर्मङ्गलानि प्रयच्छ मे ॥ ४
रतिं देहि धनं देहि सुतं देहि मनोरथान् । पातिव्रत्यं तथा देहि मह्यं पश्चिमवाहिनि ॥ ५
इत्थं मन्त्रं समुच्चार्य नमस्कृत्य कवेरजाम् । विवस्वत्युदिते किंचित्सुवृत्ता स्नाति नित्यशः ॥ ६
इत्थमब्दत्रयं माघे स्नानमेषा चकार वै । अस्याश्चरित्रं नित्यं च कौशलं गृहकर्मणि ॥ ७
दृष्ट्वा पिता प्रहृष्टात्मा कस्मै देयेत्यचिन्तयत् । अथ सूनोर्विवाहार्थं वत्सस्य ब्रह्मचारिणः ॥
उचथ्यस्य सुतामैच्छत्कुत्सो वर्तुं वराननाम् ॥ ८

उत्कृष्टरूपामुरुलक्षणाढ्यामुपाधिशून्यामुभयत्र शुद्धाम् ।
उचथ्यकन्यामुपमानहीनामुद्वोढुमेनां चकमे स वत्सः ॥ ९

कदाचित्तु सुवृत्ता सा सखीभिस्तिसृभिः सह । माघस्नानाय कावेरीकूलमापारुणोदये ॥ १०
तदा वनद्विपः कश्चिद्वासिताभिर्मदोद्धतः । उत्तस्थौ बृंहितं कुर्वञ्शुण्डाफूत्कारभीषणः ॥ ११
तं दृष्ट्वा भयवित्रस्ताः सुवृत्ताद्याः सुलोचनाः । दुद्रुवुर्दूरमध्वानं गजोऽप्यनुययौ च ताः ॥ १२
कन्यास्तिस्रस्तु(श्चतस्रो) वेगेन निश्वासोच्छ्वासपीडिताः । तृणच्छन्ने महाकूपे न्यपतञ्जलवर्जिते ॥
निपत्य विह्वलाः सद्यो गतप्राणास्तदाऽभवन् । अनागतासु तास्वेवं देशकालेषु तासु च(?)॥ १४
मातरः पितरस्तासां विचिन्वन्तोऽथ बभ्रमुः । वनाद्वनं परिभ्राम्य गुल्माद्गुल्मं व्यलोकयन् ॥ १५
क्वचित्क्वचित्परिभ्रष्टवस्त्राण्याभरणानि च । दृष्ट्वा तदनुसारेण गच्छन्तो दीनचेतसः ॥ १६
पातालसंनिभं कूपं ददृशुर्दृगगोचरम् । गतासूनपि ता वीक्ष्य कन्याः कमललोचनाः ॥
चक्रुर्दुःस्वरं घोरं कुररय इव दुःखिताः ॥ १७

विमले कमले सुवृत्तके सुरसे*त्यादिभिरेव नामभिः ।
उपगुह्य मुहुर्मुहुर्विषण्णा विलपन्ति स्म तदीयमातरः ॥ १८

---

* संधिरार्षः ।

मृगभास्करमासि नित्यशः प्रतिबुद्धाभिरतीव कौतुकात् ।
भवतीभिरियं मरुद्वृधा फलमुद्दिश्य किमेतदर्थिता ॥ १९
भवने बहुशाकसंयुतं परिपक्वं कमनीयमोदनम् ।
पितरः क्षुधिताः समासते द्रुतमुत्तिष्ठत भोक्तुमात्मजाः ॥ २०
अघरोगविपद्भयादयो न भवन्तीति विपश्चितो विदुः ।
मृगभास्करमासि मज्जतां विपरीते हि विधौ किमुत्तरम् ॥ २१
चरणं पुरतः प्रसार्य नो मुहुराह्वानकृतोऽवमत्य च ।
भवतीभिरुपेक्षितं कृतं न हि पश्याम विरोधकारणम् ॥ २२

उचथ्य उवाच—

मृगशृङ्गमुनिस्तपोनिधिः परिणेतुं भवतीमयाचत ।
शुभमस्तु तथाऽस्त्विवतीरितं पुनरस्मै कथयामि किं त्वहम् ॥ २३

वसिष्ठ उवाच—

इति कन्याजनित्रीषु क्रोशन्तीष्वतिदारुणम् । मृगशृङ्गमुनिः श्रीमानागतस्तपसां निधिः ॥ २४
विलोक्य तासां दुःखं च कन्यास्ता विवशास्तथा । दुःखितानपि तद्बन्धून्मनस्येकमचिन्तयत् ॥ २५
तच्चिन्तयित्वा तानाह द्युतिमान्धृतिमान्वशी । उत्थापयिष्ये वः कन्या दिनैः कतिपयैरिति ॥ २६
शनैराश्वासिता नार्यो निवार्याऽऽह च रोदनम् । यावदुज्जीवयिष्यामि कन्याः कमललोचनाः ॥
तावदासां मनोज्ञानि पाल्यन्तां च वपूंषि वै ॥ २७

वसिष्ठ उवाच—

इत्युदीर्य मुनिः श्रेष्ठः कावेरीमेत्य पावनीम् । कण्ठदघ्ने जले तिष्ठन्नादित्यमवलोकयन् ॥ २८
ऊर्ध्ववक्त्रोर्ध्वबाहुः सन्मृत्युं तुष्टाव नित्यशः । तं हन्तुमेकदा विप्रं जलमध्यात्स कुंजरः ॥ २९
हस्तमुद्धृत्य वेगेन मुनेरन्तिकमाययौ । विलोक्य तस्य संरम्भं करिणो मुनिपुंगवः ॥ ३०
न चचाल जलात्सोऽथ चित्रार्पित इव द्विजः । गतमन्युः क्षणादेव शान्तोऽभूत्स गजेश्वरः ॥ ३१
शुण्डाग्रेण गृहीत्वा तं स्वमूर्ध्नि स्थाप्य संस्थितः । तस्य भावं मुनिर्ज्ञात्वा जपं तावत्समाप्य च ॥
सुखासीनो गजस्कन्धे संतोषं परमं ययौ । एतत्सन्तः प्रशंसन्ति गजस्कन्धाधिरोहणम् ॥ ३३
तस्माच्छोभनमेवैतदिति मत्वा कृपानिधिः । एनमुत्तारयिष्यामि तिर्यक्त्वं दुःखितं चिरात् ॥ ३४
इति निश्चित्य मनसा विचार्य सुचिरं मुनिः । माघाष्टदिनजं पुण्यं तुभ्यं दत्तमिति द्विजः ॥ ३५
आदाय पाणिना शीघ्रं तोयं तन्मूर्ध्नि दत्तवान् । जानन्निव करीन्द्रोऽसौ तदा पापविवर्जितः ३६
प्रलयाम्बुदनिर्घोषसदृशं बृंहितं व्यधात् । तेनापि संतुष्टमना मृगशृङ्गः स्वपाणिना ॥ ३७
पस्पर्श सान्द्रकृपया वीक्ष्य दृष्ट्या गजेश्वरम् । मुनिपाणितलस्पर्शाद्गजरूपं विहाय सः ॥ ३८
विस्मितेन मुनीन्द्रेण ददृशे दिवि देववत् । प्रभामण्डलमध्यस्थस्तेजोनिधिरकल्मषः ॥
निजरूपं समासाद्य प्रणम्य मुनिमब्रवीत् ॥ ३९

दिव्यदेहुवाच—

कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं मुनीश्वर । यत्त्वया तारितः पापात्तिर्यक्त्वाच्च विगर्हितात् ४०
मम वृत्तमशेषेण प्रवक्ष्यामि कृपानिधे । शृणुष्व मुनिशार्दूल सर्वभूतहिते रत ॥ ४१
नैषधे नगरे पूर्वं विश्वगुप्त इति श्रुतः । वैश्यः परमधर्मात्मा निजधर्मपरायणः ॥ ४२

तस्य सूनुरहं नाम्ना धर्मगुप्त इति श्रुतः । स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनम् ॥ ४३
गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कृतं हि द्विजपुंगव । कामदम्भविनिर्मुक्तः सत्यवागनसूयकः ॥ ४४
स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः । वीतरागभयक्रोधो लोभमत्सरवर्जितः ॥ ४५
दाता यज्वा देवभक्तो गोब्राह्मणहिते रतः । त्रिवर्गसेवी सततं वणिक्कर्मण्यवञ्चकः ॥ ४६
धनं ददामि विप्राणां यज्ञकालेऽप्ययाचितः । पितृकार्ये च तत्काले सर्वदेवार्चनं तथा ॥ ४७
गन्धद्रव्याण्यनेकानि विक्रीणामि पशून्बहून् । पयोदधीनि तक्राणि गोमयानि तृणानि च ॥४८
काष्ठानि फलमूलानि लवणं जातिपिप्पलीः । धान्यानि शाकमूलानि वस्त्राणि विविधानि च ४९
धातूनिक्षुविकारांश्च विक्रीणामि रसान्बहून् । यद्ददामि न तन्न्यूनं यद्गृह्णामि न चाधिकम् ॥५०
विक्रीणामि रसांश्चाहमघवर्जममायया । क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताद्धनं बहु ॥ ५१
यः करोति जनान्साधून्वणिक्कर्मणि वञ्चितान् । स याति नरकं घोरं धनं च परिहीयते ॥ ५२
सर्वेषामपि देवानां ब्राह्मणानां गवां तथा । करोमि नित्यं शुश्रूषां पाखण्डानामुपेक्षकः ॥ ५३
अद्रोहेणैव भूतानां कर्मणा मनसा गिरा । या वृत्तिः परमो धर्मस्तेन जीवामि भूसुर ॥ ५४
एवं धर्मेण मार्गेण कोटिनिष्कमुपार्जितम् । आत्मजस्त्वेव मे एक आसीत्सर्वगुणोत्तरः ॥ ५५
द्विधा विभज्य तत्सर्वमर्धं पुत्राय चादिशम् । मदीयं भागमादाय तटाकं कारितं मया ॥ ५६
उद्यानं च मयाऽकारि नानावृक्षसमाकुलम् । देवालयं मयाऽकारि नानामण्डपसंकुलम् ॥ ५७
मरुभूमिषु मार्गेषु प्रपाकूपा मया कृताः । विश्राममण्डपं चापि मार्गे मार्गे कृतं मया ॥ ५८
कन्यादानं च गोदानं भूमिदानं मया कृतम् । तिलतण्डुलगोधूममुद्गदानान्यकारिषम्+ ॥ ५९
माषव्रीहितिलाज्यादिदानं दत्तं मया बहु । अधुना किं बहूक्तेन त्वं शृणुष्व विधेर्बलम् ॥ ६०
हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणाऽपि सुरैरपि । ललाटलिखिता लेखा परिमार्ष्टुं न शक्यते ॥ ६१
भवितव्यं भवत्येव नारिकेलफलाम्बुवत् । गन्तव्यं गच्छति यथा गजभुक्तकपित्थवत् ॥ ६२
अथ कापालिकः कश्चिद्रसवादी कुतूहलात् । यत्किंचिन्मे प्रदर्श्यैवं वञ्चयामास मायया ॥ ६३
तद्दृष्ट्वा मत्प्रयो जातो मम तस्मिन्महीसुर । रसवादापदेशेन धनं सर्वं लयं गतम् ॥ ६४
इत्थं प्रतारितस्तेन तद्भ्रान्त्या भ्रामितश्चिरम् । तन्निमित्ते धनं दत्त्वा दरिद्रो ह्यभवं ततः ॥ ६५
जराजर्जरसर्वाङ्गो व्याधिभिः परिपीडितः । यत्किंचिदपि वै कर्तुं न शक्यं द्विजसत्तम ॥ ६६
संप्राप्ते माघमासे तु महानद्यामिनोदये । स्नातं मया दशादिनं वार्धक्यात्पुनरक्षमः ॥ ६७
तस्मिन्नेव काले तु पुत्रो देशान्तरं गतः । अश्वा मृताः कृषिर्नष्टा पुत्रो वेश्यापतिस्त्वभूत् ॥६८
वेश्याव्याजेन राज्ञा च देशान्निर्वासिता वयम् । तथाऽपि वृद्धो धर्मात्मा पुण्यवानिति बान्धवाः
दिशन्ति धर्मानुद्दिश्य यत्किंचिद्धान्यमोदनम् । स्वधर्मविक्रयं कृत्वा कुटुम्बभरणं कृतम् ॥ ७०
यानि यानि मया पूर्वं दानानि विविधा(हिता)नि च । तानि तान्यपि सर्वाणि विक्रीतानि मुनीश्वर
कुटुम्बभरणार्थाय माघस्नानफलं विना । जिह्वाचापल्यवशतस्त्वेकदा परवेश्मनि ॥ ७२
भुक्तवानागलं मृष्टमजीर्णमभवत्ततः । अतिसारस्ततो जातस्तेनाहं मरणं गतः ॥ ७३
तेन माघप्रभावेन देवेन्द्रस्यैव संनिधौ । तत्र मन्वन्तरं स्थित्वा तत्पुण्यान्ते गजोऽभवम् ॥ ७४
ये धर्मविक्रयं कुर्युस्ते भवन्ति मतङ्गजाः । इदानीमपि विप्रेन्द्र त्वयाऽहं तारितोऽभवम् ॥ ७५

+ आर्षत्वादिट् ।

पुण्यदानं कृतं मह्यं त्वया स्वर्गोपलब्धये । कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि मुनीश्वर ॥
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥ ७६

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा स ययौ स्वर्गं सत्सङ्गः सद्गतिप्रदः ॥ ७७

महानुभावो मृगशृङ्गनामा मतङ्गजत्वात्परिमोच्य वैश्यम् ।
स्वयं पुनस्तद्गलदम्रतोये तुष्टाव तिष्ठन्दिननाथसूनुम् ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे गजमोक्षो नाम चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ (६)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२८३७

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मृगशृङ्ग उवाच—

ॐ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ १
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥ २
दंष्ट्राकरालवक्त्राय भृकुटीक्रूरचक्षुषे । ऊर्ध्वरोम्णे महारोम्णे प्रलम्बोष्ठाय ते नमः ॥ ३
अनेकबाहवे तुभ्यं नमोऽनन्तनखाय च । अञ्जनाद्रिसमच्छायविग्रहायोग्ररूपिणे ॥ ४
नमो भीषणवेषाय पापिनां भयदायिने । तर्जते कालदण्डेन सर्वायुधधराय च ॥ ५
महामहिषवाहाय दीप्ताग्निसमचक्षुषे । महते मेरुरूपाय रक्तमाल्याम्बराय च ॥ ६
प्रलयाम्बुदघोषाय प्रलयानिलरंहसे । पिबते सागरमपि ग्रसते चाखिलं जगत् ॥ ७
अश्नते पर्वतानास्यादग्निमुद्गिरते नमः । मृत्युना कालरूपेण घोरेणानलवर्चसा ॥ ८
व्याधिभिर्बहुभिः पार्श्वे सेव्यमानाय ते नमः । सहितायोग्रया मार्या महामार्याऽतिघोरया ॥ ९
ईदृशाकाररूपाय पापिष्ठानां नमो नमः । प्रफुल्लपङ्कजाकारप्रसन्नवदनाय च ॥ १०
कारुण्यपूर्णनेत्राय पितृरूपाय ते नमः । महामृदुलकेशाय भ्रूरेखाञ्चितचक्षुषे ॥ ११
मनोज्ञश्मश्रुवक्त्राय पक्वबिम्बोष्ठशोभिने । द्विभुजाय प्रसन्नाय जाम्बूनदवपुष्मते ॥ १२
सर्वाभरणयुक्ताय रत्नपीठस्थिताय च । श्वेतमाल्याम्बराढ्याय श्वेतच्छत्रोपशोभिने ॥ १३
लसच्चामरहस्ताभ्यामुभाभ्यामुभयोरपि । पार्श्वयोर्दिव्यनारीभ्यां वीज्यमानाय ते नमः ॥ १४
रत्नग्रैवेयरम्याय रत्नकुण्डलशोभिने । रत्नकेयूरहाराय नानारत्नकिरीटिने ॥ १५
कूलंकषकृपादृष्ट्या पश्यते मित्ररूपिणे । सर्वसंपत्समृद्धाय सौभाग्यनिलयाय च ॥ १६
सभासद्भिरुपास्याय धर्माधर्मविचक्षणैः । धर्मेण शुभ्ररूपेण सत्येन शुभलक्ष्मणा ॥ १७
शमेन शशिवर्णेन दमेन क्षीरतेजसा । आचारेण विशुद्धेन वर्णाश्रमभवेन च ॥ १८
सेविताय महापार्श्वे संयमन्याः सभान्तरे । साधूनां स्निह्यते शश्वत्प्राणानर्पयते गिरा ॥ १९
वाचा तोषयते साधून्सर्वस्वं ददते गुणैः । सदासंतुष्टरूपाय सज्जनानां नमो नमः ॥ २०

नमः कृतान्ताय कृपाकराय कृतक्रियाणां कृतिनां हिताय ।
सत्सङ्गिने संयमनीश्वराय धर्मात्मने धर्मकृतां प्रियाय ॥ २१

घण्टारवध्वनितदिङ्मुखतुङ्गशृङ्गफूत्कारभीषणमहामहिषस्थिताय ।
नाराचशक्तिमुसलासिगदात्रिशूलपाशाङ्कुशैर्विलसदष्टमहाभुजाय ॥ २२
सद्भिश्चतुर्दशभिरेव शुभाशुभानि सम्यग्विचारयति शास्ति च साक्षिभिर्यः ।
तस्मै नमः सकललोकशमाय शान्तरूपाय दक्षिणदिशापतये यमाय ॥ २३
भव्याय भानुतनयाय भयापहाय नेत्रप्रियाय नियमस्थितमानवानाम् ।
सावर्णिमन्दमनुमातृसपत्नजाय वैवस्वताय वरदाय नमः शुचीनाम् ॥ २४
बद्ध्वा दृढं निजभटैर्निहितान्पुरस्ताद्घोरेष्वनेकनरकेषु निपात्य पापान् ।
छिन्धीति भिन्धि दह शोषय पेषयेति तुभ्यं नमः कथयते यमुनाग्रजाय ॥ २५
रक्तान्तवृत्तनयनाय वृकोदराय भीतिप्रदाय भृकुटीकुटिलाननाय ।
नीलाय निष्ठुरभटैर्नियमैर्विहीनान्संतर्जते सततमस्तु नमोऽन्तकाय ॥ २६
दूरे विलोक्य निजकर्मरतान्विमाने प्रत्युद्गताय रचिताञ्जलिबन्धनाय ।
संज्ञासुताय सरसीरुहलोचनाय तुभ्यं नमो विहितपञ्चमहाक्रतूनाम् ॥ २७
विश्वाधिकाय विमलाय विचक्षणाय विश्वंभराय विधिविष्णुशिवप्रियाय ।
सत्साक्षिणे सदसदाचरणेऽखिलानां शश्वन्नमः सकललोकपरायणाय ॥ २८

वसिष्ठ उवाच—

इति स्तुत्वा नमस्कारमकरोद्दण्डवद्भुवि । दक्षिणाशापतिं ध्यायन्दाक्षिण्यकरुणालयम् ॥ २९
ततः प्रसन्नो भगवान्यमो वैवस्वतोऽन्तकः । प्रादुरासीन्महातेजाः प्रसन्नवदनाम्बुजः ॥ ३०
श्वेतमाल्याम्बरधरो नानाभरणभूषितः । महाबाहुर्विशालाक्षो महालावण्यशोभितः ॥ ३१
संतोषोत्फुल्लनयनैः प्रसन्नाननपङ्कजैः । मृदुवाक्यैः सुवेशैश्च सर्वाभरणभूषितैः ॥ ३२
समस्तायुधसंपन्नैः[1] सुगुणैर्विनयोज्ज्वलैः । सेव्यमानः सदापार्श्वसिंहस्कन्धैः स्वकिंकरैः ॥ ३३
सदस्यैरपि मध्यस्थैर्धर्मिष्ठैः सूक्ष्मदर्शिभिः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्महाक्रतुषु दीक्षितैः ॥ ३४
किरीटहारकेयूरमणिकुण्डलिभिर्नृप । परितः सेवितोदारैर्मुनेस्तस्य पुरोऽभवत् ॥
[*मुनिमुत्थाप्य बाहुभ्यां समालिङ्ग्येदमब्रवीत् ॥ ३५

यम उवाच—

स्तवेनानेन संतुष्टो वरदोऽहमिहाऽऽगतः] । वृणीष्व मत्तोऽभिमतं वरमिष्टं ददामि ते ॥ ३६

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वा वचनं तस्य समुत्थाय मुनीश्वरः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनस्तं समालोक्य विस्मितः ॥ ३७
कृतान्तमासाद्य कृती कृतार्थः कृताञ्जलिः कृत्यमुवाच तासाम् ।
प्राणप्रदानं कुरु कन्यकानां पुनः पुनस्त्वामिदमेव याचे ॥ ३८

वसिष्ठ उवाच—

तद्वाक्यमाकर्ण्य स धर्मराजः स्वकिंकरान्पार्श्वगतानुवाच ।
कन्याश्चतस्रः सहसाऽऽनयध्वमुद्यानमध्ये कदलीवनस्थाः ॥ ३९

+ संधिरार्षः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. पुस्तकस्थः ।

१ ठ. °न्नैः सगुणै° ।

वसिष्ठ उवाच—

तथेति गत्वा कदलीवनस्थाः कन्याः समानीय ददुर्जवेन ।
संप्रेषयामास यमोऽपि शीघ्रमदृश्यरूपेण स विप्रकन्याः ॥ ४०
यथा सुप्तोत्थिताः पूर्वं तथा कूपात्समुत्थिताः । जहर्षुस्तज्जनन्योऽथ बाला दृष्ट्वा सचेतनाः॥४१
परिधाय निजं वासः पूर्ववद्विजकन्यकाः । आहूय जननीं बालाः स्वकीयं विविशुर्गृहम् ॥ ४२
प्राणापहारी भगवान्प्रसन्नः प्रोवाच वाक्यं मृगशृङ्गमेनम् ।
वृणीष्व भूयोऽपि वरं ददामि स्तोत्रेण संतुष्टमवेहि मां त्वम् ॥ ४३

मृगशृङ्ग उवाच—

मया कृतं स्तोत्रमिदं त्वदीयं यः कोऽपि भक्त्या शृणुयात्पठेद्वा ।
तस्यापमृत्युर्भविता न पीडा पापी न भूयात्स भवेच्चिरायुः ॥ ४४

यम उवाच—

तथाऽस्तु विप्रोत्तम कुत्सपुत्र शृणुष्व भूयोऽपि रहस्यमेकम् ।
अवाच्यमेतद्भुवि नास्तिकानां वाच्यं प्रयत्नादिदमास्तिकानाम् ॥ ४५
चतुर्दशीमङ्गलवारयोगे यः कृष्णपक्षे तिलतर्पणं च ।
कृत्वा तदानीं स्तवमेवमुक्त्वा लभेत कामानखिलान्स मर्त्यः ॥ ४६

वसिष्ठ उवाच—

इत्थं वरं विप्रवराय दत्त्वा सार्धं गणैरन्तरधत्त देवः ।
विप्रोऽपि लब्ध्वा वरमर्कपुत्रात्स्वमाश्रमं हृष्टमनाः प्रपेदे ॥ ४७
यमस्तुतिमिमां पठेदनुदिनं हि यो मानवो
न तस्य यमयातना भवति च प्रसन्नो यमः ।
कदाचिदपि मृत्युनाऽप्यभिभवो न तत्संतता-
विहैव च परत्र च श्रियमुपैति न व्याधयः ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे धर्मराजस्तोत्राख्यानं नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ (७)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२८८५

अथ षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

समागतास्तु ताः कन्या यमलोकादनिन्दिताः । स्वमातृभ्यः स्वबन्धुभ्यस्तत्र वृत्तान्तमब्रुवन् ॥१
पापिनां यातनाश्चापि सुकृतीनां गतिं तथा । तन्निशम्य जनाः सर्वे भीता विस्मितमानसाः ॥२
अन्येद्युरपि ता बालाः प्रातरुत्थाय सत्वराः । माघस्नानं यथापूर्वं कर्तुं प्रापुर्मरुद्वृधाम् ॥ ३

दिलीप उवाच—

समागतास्तु ताः कन्या यमलोकादनिन्दिताः । स्वमातृभ्यः स्वबन्धुभ्यस्तत्र वृत्तान्तमब्रुवन्॥ ४
पापिनां यातनाश्चापि सुकृतीनां गतिं तथा । विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि पुण्यपापशुभाशुभान् ॥ ५

वसिष्ठ उवाच—

स्वमातृभ्यः स्वबन्धुभ्यः कन्याभिर्यदुदीरितम् । तथैव ते प्रवक्ष्यामि पुण्यपापशुभाशुभान् ॥ ६

कन्या ऊचुः—

गन्तव्यो यमलोको हि प्राणिभिश्च चतुर्विधैः । संत्रासजननो घोरो विवशैः सर्वदैव हि ॥ ७
गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । स्त्रीपुंनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्वजन्तुभिः ॥ ८
शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्यते । चित्रगुप्तादिभिः सद्भिर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः ॥ ९
न तत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमालयम् । अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यमविचारतः १०
अत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यमनिकेतनम् ११
माघमासे तु संप्राप्ते ये स्नानमरुणोदये । कुर्वन्ति हरिगोविन्दमाधवेति नरोत्तमाः ॥ १२
ते यान्ति सुखमार्गेण यमलोकं सुखावहम् । किंचिदभ्युदिते सूर्ये स्नाता ये बदरीफलम् ॥ १३
माघमासे प्रयच्छन्ति ते यान्ति मुदिता नराः । माघे प्रशस्तं कदलीफलदानं हि तत्प्रदाः ॥१४
खादन्तः सत्फलं हृष्टाः प्रयान्ति यममन्दिरम् । तिलान्ददाति यो माघे स्नानं कृत्वाऽरुणोदये१५
सुखेन सुप्रसन्नात्मा सोऽपि याति यमालयम् । माघे मास्युषसि स्नात्वा दद्यादामलकं तु यः१६
प्रयाति सोऽर्कतेजस्वी वैवस्वतनिकेतनम् । पादुकां पादरक्षां च यो ददाति द्विजन्मनाम् ॥ १७
स वराश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन गच्छन्ति पथा साभ्रेण देहिनः ॥ १८
दिव्याम्बरधरास्तत्र यान्ति वस्त्रप्रदायिनः । शिविकावाहदानेन सद्रथेन सुखं व्रजेत् ॥ १९
शय्यासनप्रदानेन सुखं यान्ति सविश्रमाः । आरामकर्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् ॥ २०
यान्ति पुष्पकयानेन पुष्पारामप्रदायिनः । देवायतनकर्तारो यतिनामाश्रमस्य च ॥ २१
अनाथमण्डपानां च क्रीडन्तो मन्दिरोत्तमे । पथि विश्रम्य विश्रम्य प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २२
देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः । पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन पथा सुखम् ॥ २३
द्योतयन्तो दिशः सर्वा यान्ति दीपप्रदायिनः । प्रतिश्रयप्रदाता च सुखं याति गृही सुखम् ॥२४
सर्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नपानीयदातारस्ते तृप्ता यान्ति सत्पथा ॥ २५
आर्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः । विश्राम्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २६
पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् । पादाभ्यङ्गं तु यो दद्यान्माघमासे द्विजन्मनाम् ॥ २७
मनोज्ञतुरगारूढः सुखं याति यमालयम् । हेमरत्नप्रदानेन विमानेनैव गच्छति ॥ २८
रूप्यानड्वाह(डुत्प्र)दानेन रथयानेन गच्छति । सर्वकामसमृद्धात्मा भूमिदानेन गच्छति ॥ २९
अन्नपानप्रदानेन पिबन्खादन्स गच्छति । ताम्बूलं ये प्रयच्छन्ति माघमासे विशेषतः ॥ ३०
शोभितेन पथा यान्ति सुगन्धवदनाश्च ते । प्रातर्माघे नरः स्नात्वा घृतदानं करोति यः ॥ ३१
ज्योतिर्मयेन यानेन वैवस्वतपुरं व्रजेत् । कूष्माण्डं यो द्विजेन्द्राय माघे स्नात्वा समर्पयेत् ॥ ३२
हिमशुभ्रविमानेन स सुखं याति तृप्तिमान् । तण्डुलाढकदानेन यमलोकं सुखं व्रजेत् ॥ ३३
ओषध्यः फलपाकान्ता माघमासे फलन्ति याः । तासां दानेन सर्वासां सर्वभोगसमन्वितः॥३४
खादन्भुञ्जन्यथाकाममन्तकालयमश्नुते । इत्यादिदाननिरतैर्माघस्नानपरैः सदा ॥ ३५
नानादानरतैश्चैव नानाव्रतपरायणैः । वैवस्वतस्य नगरी परिपूर्णा समन्ततः ॥ ३६
विशेषेण विराजन्ते माघस्नानपरायणाः । विशेषाद्धर्मराजेन पूजितास्तत्र भोगिनः ॥ ३७

विशेषेण विराजन्ते माघस्नानरतात्मनाम् । विमानान्यपि चित्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३८
एवं सुकृतिभिः पूर्णा राजधानी यमस्य सा । एतान्सुकृतिनो दृष्ट्वा विमानस्थानिनात्मजः ॥ ३९
प्रत्युद्ययौ गणैः सार्धं समुत्थाय निजासनात् । कृताञ्जलिपुटस्तेषां सपर्यामकरोद्यमः ॥ ४०
स्वागतासनदानेन पादार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनो हितकारिणः ॥ ४१
येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् ॥ ४२
स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्वकामसमन्वितम् । इति तेनाभ्यनुज्ञाताः स्वर्गलोकं प्रयान्ति ते ॥ ४३
ये तु प्रयागे मज्जन्ति माघमेकं नरोत्तमाः । ते ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ऋजुमार्गेण शोभनम् ॥ ४४
माघमास्युषसि स्नात्वा परिपावनमूर्तयः । विष्णुधर्मरताः शान्ता विषयेषु पराङ्मुखाः ॥ ४५
ते विष्णुलोकं गच्छन्ति ऋजुमार्गेण शोभनम् । किंचिदभ्युदिते सूर्ये माघमासे निमज्ज्य च ॥ ४६
शिवधर्मरताः शिष्टाः शतरुद्रीयजापकाः । ते शंभुलोकं गच्छन्ति ऋजुमार्गेण शोभनम् ॥ ४७
अन्ये सुकृतिनः सर्वे विमानेन यमान्तिकम् । गत्वा तेनाभ्यनुज्ञाता गच्छन्ति त्रिदिवं ततः ॥ ४८
अन्ये सुकृतिनः सन्ति विमानस्थाः सहस्रशः । संयमन्याः प्रदेशे तु तान्न त्विद्योऽत्र वर्णितुम् ४९
उद्यानमध्ये कदलीवनमध्ये स्थिता वयम् । एतान्सुकृतिनो दृष्ट्वा वयं धन्या हि मातरः ॥ ५०
नेत्रसाफल्यमस्माकं जन्मसाफल्यमप्यभूत् । एतान्सुकृतिनो दृष्ट्वा वयं धन्या हि बान्धवाः ॥ ५१
माघस्नानप्रभावेन वयं तत्र निरामयाः । एतान्सुकृतिनो दृष्ट्वा वयं धन्याः स्म हे जनाः ॥ ५२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे संयमनीवर्णनं नाम षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ (८)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२९३७

अथ सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

कन्या ऊचुः—

तत्र ये पापकर्माणस्तेषां दुःखं ब्रवामहे । मातरो बान्धवाः सर्वे शृणुध्वं धैर्यमास्थिताः ॥ १
तत्र ये क्रूरकर्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् ॥ २
षडशीतिसहस्राणि योजनानि समन्ततः । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपमवस्थितम् ॥ ३
समीपमिव चाऽऽभाति नराणां पुण्यकर्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् ॥ ४
तीव्रकण्टकयुक्तेन शर्करानिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीव्रैः पाषाणैर्निचितेन च ॥ ५
क्वचित्पङ्केन महता अङ्कुरैश्चैव घातकैः । लोहसूचिनिभैर्दर्भैः संछन्नेन तथा क्वचित् ॥ ६
तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्वृक्षसंकुलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः ॥ ७
क्वचिद्विषमगर्तैश्च क्वचिल्लोष्टैश्च पिच्छिलैः । सुतप्तवालुकाभिश्च पथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः ॥ ८
अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वनशतैरपि । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् ॥ ९
अयःशृङ्गाटकैस्तप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च ॥ १०
क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकर्णान्तप्रवेशया । क्वचिदुष्णाम्बुना व्याप्तं क्वचित्कारीषवह्निना ॥ ११
सिंहैर्मृगैश्च शार्दूलैर्दंशग्रीवैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलूकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः ॥ १२
मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित्सर्पैर्विषोल्बणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः ॥ १३

पन्थानमालिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः । महाशृङ्गैश्च महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैश्च खादनैः ॥ १४
डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति च १५
महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण पीड्यमाना व्रजन्ति च ॥ १६
महता पांसुवर्षेण पूर्यमाणा रुदन्ति च । महामेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः ॥ १७
निशितायुधवर्षेण च्छिद्यमानाश्च सर्वशः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना व्रजन्ति च ॥ १८
महता शीतमरुता रूक्षेण परुषेण च । समन्तात्ताड्यमानाश्च शुष्यन्ति च रुदन्ति च ॥ १९
इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः ॥ २०
अविमिश्रेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्वदुःखाश्रयेण च ॥ २१
नीयन्ते देहिनः सर्वे विमूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् ॥ २२
एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्माणि रुदन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ २३
प्रेतभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः । कृशाङ्गा भयभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना ॥ २४
बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः । आकृष्यन्ते घृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः ॥ २५
उरस्यधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशेन बद्ध्वैव ह्याकृष्यन्ते सुदुर्जनाः ॥ २६
ललाटे चाङ्कुशेनान्ये शाताः क्लिश्यन्ति देहिनः । उत्तानकण्टकपथा क्वचिदङ्गारवर्त्मना ॥ २७
पश्चाद्बाहुनिबद्धाश्च जठरेण प्रपीडिताः । आबद्धाः शृङ्खलाभिश्च हस्तयोश्च सुकीलिताः ॥ २८
ग्रीवापाशैः कृष्यमाणाः प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वायां रज्जुमाबध्य कृष्यन्ते दुर्जना नराः
कट्यामप्यर्धचन्द्रेण क्षिप्यमाणा इतस्ततः । शिश्नं सवृषणं बद्ध्वा नीयन्तेऽन्ये हि रज्जुना ॥३०
नासां निबध्य रज्ज्वा च कृष्यन्ते च तथाऽपरे । भिन्नाः कपोलयो रज्ज्वा कृष्यन्तेऽन्ये तथोष्ठयोः ॥ ३१
विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तशृङ्खलया नराः । कृष्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिबुकेऽपरे ॥ ३२
छिन्नपादाग्रहस्ताश्च भिन्नकण्ठोष्ठतालुकाः । संछिन्नवृषणाश्चान्ये छिन्नसर्वाङ्गसंधयः ॥ ३३
प्रभिद्यमानाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ते क्रन्दमाना निराश्रयाः ॥ ३४
मुद्गरैर्लोहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । क्रकचैर्विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः ॥ ३५
भिन्दिपालैश्च भिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । सक्षताः क्रिमिदष्टाश्च नीयन्ते विवशा नराः ३६
याचमानाश्च सलिलमन्नं चापि बुभुक्षिताः । छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्ताश्चानलं पुनः ॥ ३७
दानहीनाः प्रयान्त्येवं पाथेयरहिते पथि । *सत्या गृहीतपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् ॥ ३८
एवं पथाऽतिकष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं यदा । आज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेद्यन्ते यमाग्रतः ॥ ३९
ततस्ते पापकर्माणस्तं पश्यन्ति भयानकम् । पापावष्टब्धनयना विपरीतात्मबुद्धयः ॥ ४०
दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरत्साधरोत्तरम् ॥ ४१
अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयोपमम् । सर्वायुधोद्यतकरं ब्रह्मदण्डेन तर्जकम् ॥ ४२
महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोत्थितम् ॥ ४३
प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् । ग्रसन्तमिव त्रैलोक्यमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ ४४
मृत्युं चैव समीपस्थं कालानलसमप्रभम् । कालं चानलसंकाशं कृतान्तं च भयानकम् ॥ ४५

---

* इदमर्धं नातीव संगतम् ।

मरीचोग्रा महामारी कालरात्रिश्च दारुणा । विविधा व्याधयः कष्टा नानारूपभयानकाः ॥ ४६
शक्तिशूलाङ्कुशधराः पाशचक्रासिधारिणः । वज्रदण्डधरा रौद्राः क्रूरबाणधनुर्धराः ॥ ४७
असंख्याता महावीराः क्रूराश्चाञ्जनसंनिभाः । सर्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः ॥ ४८
अनेन परिवारेण संवृतं घोरदर्शनम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तं च भीषणम् ॥ ४९
निर्भर्त्सयति चात्यन्तं यमस्तान्पापकारिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान्धर्मवाक्यैः प्रबोधयन् ॥ ५०
भो भो दुष्कृतकर्माणः परद्रव्यापहारकाः । गर्विता रूपगर्वेण परदाराभिमर्शकाः ॥ ५१
यत्स्वयं क्रियते कर्म तद्भुङ्क्ते च स्वयं नरः । तदा किमात्मभोगार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ॥ ५२
इदानीं किं प्रतप्यध्वं दह्यमानाः स्वकर्मभिः । भुञ्जध्वं तानि कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित्
एते च पृथिवीपालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञाबलगर्वितैः ॥ ५४
भो भो नृपा दुराचाराः प्रजाविध्वंसकारिणः । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ॥
राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । यद्दण्डिताः फलं तस्य भुञ्जध्वमधुना नृपाः ॥ ५६
क तद्राज्यं कलत्रं च यदर्थमशुभं कृतम् । ततः सर्वं परित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः ॥ ५७
तद्बलं नात्र पश्यामो येन विध्वंसिताः प्रजाः । यमदूतैर्भज्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् ॥ ५८
एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालब्धा यमेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः ५९
इति धर्मं समुद्दिश्य नृपाणां धर्मराट्पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६०

यम उवाच—

भो भोश्चण्ड महाचण्ड गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निषु ॥ ६१

कन्या ऊचुः—

ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान्संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वाऽतिवेगेन प्रक्षिप्योर्ध्वं प्रगृह्य च ॥ ६२
सर्वे प्राणेन महता सुप्रतप्तशिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् ॥ ६३
ततश्च रक्तस्रोतांसि स्रवन्ते जर्जरीकृताः । निःसंज्ञश्च तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते ॥ ६४
ततश्च वायुना स्पृष्टः शनैरुच्छ्वसते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे ॥ ६५
अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः । सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः ॥ ६६
घोराख्या प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधः स्थिता । अतिघोरा महाघोरा घोररूपा च पञ्चमी ६७
षष्ठी तरलताराख्या सप्तमी च भयानका । अष्टमी कालरात्रिश्च नवमी च भयोत्कटा ॥ ६८
दशमी तदधश्चण्डा महाचण्डा ततोऽप्यधः । चण्डकोलाहला चान्या प्रचण्डा नरनायिका ॥ ६९
कराला विकराला च वज्रा *विंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्तुला ७०
सप्तभौमाऽष्टभौमा च दीप्ता मायेति चाष्टमी । इत्येता नामतः प्रोक्ताः क्रमाद्विंशतिकोटयः ॥ ७१
अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनाप्रदाः ॥ ७२

[+कन्या ऊचुः]—

प्रत्येकं सर्वकोटीनां पञ्च पञ्चैव नायकाः । नामानि नायकानां वै प्रत्येकं च निबोधत ॥ ७३
रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ते यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति च ॥ ७४
तमः शीतस्तथा चोष्णः पञ्चाऽऽद्यनायकाः स्मृताः । सुघोरः सुतमस्तीक्ष्णः पद्मः संजीवनः शठः

* अत्र किंचित्त्रुटितं संख्यापूर्त्यभावात् । + इदमधिकम् ।

महामायोऽतिलोमश्च सुभीमश्च कटंकटः । तीव्रवेगः करालश्च विकरालः प्रकम्पनः ॥ ७६
महापद्मः सुचक्रश्च कालसूत्रः प्रतर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रदीपकः ॥ ७७
कुम्भीपाकः सुपाकश्च कूपश्चातीव दारुणः । अङ्गारराशिर्भवनो असृक्पूयह्रदस्तथा ॥ ७८
विरामयस्तुण्डशकुनिर्महासंवर्तकः क्रतुः । तप्तजतुः पङ्कलेपः पूतिर्मांसो द्रवत्त्रपुः ॥ ७९
उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः । दुरिष्टः सुमहानादः प्रभावः सुप्रभावनः ॥८०
ऋक्षो मेषो वृषः शल्यः सिंहव्याघ्रमृगाननाः । सूकरश्वानमहिषवृकमेषवराननाः ॥ ८१
ग्राहकुम्भीरनक्राख्याः सर्पः कूर्मश्च वायसः । गृध्रोलूकजलूकाश्च शार्दूलकपिकर्कटाः ॥ ८२
गण्डश्च पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिकः । कणधूमस्तुषाग्निश्च क्रिमीणां निचयस्तथा ॥ ८३
अमेयश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिरान्नः श्वभोजनः । लालाभक्षात्मभक्षौ च सर्वभक्षः सुदारुणः ॥ ८४
संकटः सुविलासश्च सुकटः संकटः कटः । पुरीषश्च कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी ॥ ८५
सुतप्तलोहशङ्कुश्चाप्ययःशङ्कुः प्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडकः ॥ ८६
नीलातसीक्षुयन्त्राणि कूटश्चांशप्रमर्दनः । महाचूर्णी सुचूर्णी च तप्तलोहमयी शिला ॥ ८७
पर्वतः क्षुरधारादस्तथा च मलपर्वतः । मूत्रविष्ठान्धकूपश्च पूयकूपश्च शातनः ॥ ८८
मुसलोलूखलो यन्त्रशिलाशकटलाङ्गलः । तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डपम् ॥ ८९
संमोहनोऽतिभङ्गश्च तप्तशूलमयो गुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं शमलं तथा ॥ ९०
हालाहलो विरूपश्च भीमरूपश्च भीमगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिरन्तिमः ॥ ९१
अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः पञ्चकाः स्मृताः । कोटीनामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्चैव नायकाः ॥ ९२
रौरवाद्याश्च वीच्यन्ता नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् ॥ ९३
एषु पापाः प्रमुच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रक्षयात्क्रमम् ॥ ९४
आ मलप्रक्षयाद्यद्वद्ध्मायन्तेऽग्नौ हि धातवः । तद्वत्पापक्षयात्पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निना ॥ ९५
एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति* देहिनः ॥ ९६
स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ॥ ९७
निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः । संक्लिष्टाः पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु ९८
मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानवाः ॥ ९९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे यमलोकवर्णनं नाम सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ (९)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३०३६

अथाष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

कन्यका ऊचुः—

एतावन्मात्रमस्माभिर्दृष्टमेतद्यमालये । यातना नारका घोराः पापिनश्चैव मातरः ॥ १
अश्रुतान्यप्रदृष्टानि शतशोऽथ सहस्रशः । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्सर्वमस्माभिर्नैव शक्यते ॥ २

---

* पदव्यत्यय आर्षः । एवमुत्तरत्रापि ।

---

१ ठ. प्रतर्दनः । २ ठ. कुतुः । ३ ठ. भीषणः ।

मातर ऊचुः—

अलमेतावताऽस्माकं श्रुत्वा नरकयातनाः । सीदन्ति सर्वगात्राणि हृदि भीतिः प्रवर्तते ॥ ३

स्मारं स्मारं मनोऽस्माकं मुहुर्माद्यति मुह्यति । अन्तर्भयातिरेकेण रोमकण्टकिता वयम् ॥ ४

श्रुत्वा यमपुराध्वानं प्राणाः कण्ठगता हि नः ॥ ५

वसिष्ठ उवाच—

अन्तस्तापाकुलाः शश्वदुद्विग्नमनसोऽपतन् । पतितास्ताः समाश्वास्य कन्या वचनमब्रुवन् ॥ ६

कन्या ऊचुः—

देशेऽस्मिन्भारते पुण्ये जन्म लब्धं सुदुर्लभम् । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि मातरः ॥ ७

कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् । माघस्नानैकनिष्ठानां न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ ८

अत्रैव परमा मुक्तिर्भुक्तयश्चापि पुष्कलाः । कर्मभूमिरियं प्रोक्ता ततोऽन्या भोगभूमयः ॥ ९

तपस्तप्यन्ति यतयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ १०

अत्रैव माघस्नानं च धन्याः कुर्वन्ति केचन । ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वं मारुतं(?) तथा ॥ ११

लभन्तेऽत्र तपः कृत्वा नराः कर्मानुरूपतः । सर्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः ॥ १२

यतः स्वर्गश्च मोक्षश्च धर्मः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन्भारते पुण्ये प्राप्य मानुष्यमध्रुवम् ॥ १३

यः कुर्यान्नाऽऽत्मनः श्रेयस्तेनाऽऽत्मा खलु वञ्चितः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं यः प्राप्यातीव दुर्लभम् ॥ १४

न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्यस्तस्मादचेतनः । अतः कालान्तराद्याति मानुष्यमतिदुर्लभम्॥ १५

तत्समाप्य तथा कुर्यान्न गच्छेन्नरकं यथा । कदा भारतमभ्येत्य माघमासे बहिर्जले ॥

उषःकाले निमज्जाम इति वाञ्छन्ति निर्जराः ॥ १६

गायन्ति देवाः किल गायकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ १७

जानाम नैतत्क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्या(प्स्या)म धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीणाः ॥ १८

तस्मान्मा भैष्ट मा भैष्ट कुरुध्वं धर्ममादरात् । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमाध्वनि ॥ १९

अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहिते पथि । इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात्पापं विवर्जयेत् ॥ २०

पुण्येन याति देवत्वमधर्मान्नरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं हरिम् ॥ २१

तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य सदनं नराः । नारायणं परं देवं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ २२

यजध्वं बान्धवा यूयं विमुक्तिं यदि वाञ्छथ । भावनामयमेतद्वो जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३

विद्युद्विलोलं विज्ञाय तं यजध्वं जनार्दनम् । मा कृणुध्वमहंकारं विद्युल्लेखाश्रयो(समं) वृथा ॥२४

शरीरं मृत्युसंयुक्तं जीवितं चापि चञ्चलम् । राजादिभिर्धनं बाध्यं संपदः क्षणभङ्गुराः ॥ २५

मातरः किं न जानीध्वमायुषोऽर्धं तु निद्रया । हृतं च भोजनाद्यैश्च कियदायुः समाहृतम् ॥ २६

कियदायुर्बलवता वृद्धत्वं च कियत्स्मृतम् । कियद्विषयभोगैश्च कियद्धर्मान्करिष्यथ ॥ २७

बालभावे च वार्धक्ये न लभेताच्युतार्चनम् । वयसीहैव धर्मं च कुरुध्वमनहंकृताः ॥ २८

मा विनश्यथ संसारगर्ते मग्ना भयंकरे । वपुर्विनाशनिलयमापदां परमं पदम् ॥ २९

शरीरं रोगनिलयं मलाद्यैरपि दूषितम् । किमर्थं शाश्वतधिया पापं कुरुत मातरः ॥ ३०
असारभूते संसारे नानादुःखसमन्विते । विश्वासो नोपगन्तव्यो निश्चयं नाशमेष्यथ ॥ ३१
शृणुध्वं बान्धवाः सर्वे सत्यमस्माभिरुच्यते । कायः संनिहितापायः पूज्य एव जनार्दनः ॥ ३२
यजध्वं सततं विष्णुं मानुष्यमतिदुर्लभम् । कोटिजन्मसहस्रेषु स्थावरादिषु बान्धवाः ॥ ३३
संभ्रान्तस्य तु मानुष्यं कथंचित्परिलभ्यते । तत्रापि देवताबुद्धिर्दानबुद्धिश्च मातरः ॥ ३४
योगबुद्धिस्तथा चैव दुर्लभाश्चैव मातरः । दुर्लभं मानुषं प्राप्य यो हरिं नार्चयेत्सकृत् ॥ ३५
आत्मानमात्मना हन्ति कोऽन्यस्तस्मादचेतनः । दम्भाचारं परित्यज्य यजध्वं चक्रपाणिनम् ३६
भूयो भूयो हितं ब्रूमो भुजमुद्धृत्य भक्तितः। विष्णुः सर्वात्मना पूज्यस्त्याज्याऽसूया तथा नृभिः
अनाराध्य जगन्नाथं सर्वधातारमच्युतम् । संसारसागरे मग्नाः कथं पारं गमिष्यथ ॥ ३८

[+कन्या ऊचुः]—

बहुनाऽत्र किमुक्तेन मातरः श्रूयतामिदम् । किं वेदैः किं तपोभिर्वा किं यज्ञैरुक्तदक्षिणैः ॥ ३९
अहन्यहनि गोविन्दं तन्मयत्वेन शृण्वताम् । किं पुत्रदारैः किं कृत्यैः किं गृहक्षेत्रबान्धवैः ॥ ४०
अहन्यहनि गोविन्दकीर्तनं परिशृण्वताम् । तस्माद्यूयं भयं त्यक्त्वा कुरुध्वं केशवार्चनम् ॥ ४१
पिबध्वममलं शुद्धं शालग्रामशिलाजलम् । कुरुध्वमुपवासं च वासरेषु मधुद्रुहः ॥ ४२
स्नानं कुरुध्वमनिशं मकरस्थे दिवाकरे । कुरुध्वं भर्तृसेवां च भीतिस्त्याज्या सुदूरतः ॥ ४३
एकादशी तिथिः पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी । पक्षे पक्षे समायाति किं नु वो नरकाद्भयम् ॥ ४४
पुण्यदायी पुनर्माघो बहिस्तोये निमज्जनात् । वर्षे वर्षे समायाति किं नु वो नरकाद्भयम् ॥ ४५

वसिष्ठ उवाच—

एतावदुक्त्वा मातॄणां कन्यास्ताः पुनरेव हि । माघस्नानोपवासादिधर्मदानानि चक्रिरे ॥ ४६
एतावदूचुर्मातॄणां कन्याः कमललोचनाः । यमलोकस्य माहात्म्यं तन्मया वर्णितं तव ॥ ४७

माघमासकृतमज्जनो नरः पारिजातकुसुमैरलंकृतः ।
अप्सरःकुचतटीनिपीडितः क्रीडति त्रिदशनन्दने वने ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे धर्मप्रशंसाकथनं नामाष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ (१०)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३०८४

अथैकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य तत् । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपमवस्थितम् ॥ १
तत्रैताभिः कतिदिनैर्गतमागतमप्यथ । शरीरमासां कन्यानामतिष्ठत्कथमव्रणम् ॥ २
भगवन्मुनिशार्दूल वद निःसंशयं मम ॥ ३

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि गुह्यमेतन्महामते । आमण्डलं कृतयुगे शरीरं नावसीदति ॥ ४
पादोनमण्डलं त्रेतायुगे तिष्ठति तद्वपुः । अर्धमण्डलपर्यन्तं तिष्ठति द्वापरे युगे ॥ ५

+ इदमधिकम् ।

कलौ शरीरं मर्त्यानां तिष्ठत्यापादमण्डलम् । चतुर्गुणा कृते बुद्धिस्त्रेतायां त्रिगुणा स्मृता ॥ ६
द्वापरे द्विगुणा चैव कलावेकगुणा स्मृता । द्वादशाहात्परं मर्त्या गच्छन्ति यमसादनम् ॥ ७
इतीरितं तु यत्सद्भिः पापिनामेव तन्नृप । इदं च शृणु राजेन्द्र गुह्याद्गुह्यं ब्रवीमि ते ॥ ८
यथा यमभटाः शीघ्रं गच्छन्त्यायान्ति वायुवत् । ईश्वरानुग्रहादेवं गच्छन्त्यायान्ति केचन ॥ ९
यमस्यानुग्रहादेताः कन्या यमनिकेतनम् । नरकान्यातनास्तत्र दृष्ट्वा च पुनरागताः ॥ १०
मासमासां शरीराणि रक्षितानि स्वमातृभिः । तदा कृतयुगस्तस्माच्छरीराणि स्थिराणि च॥११
दोषोऽलंकरणात्पूर्वं प्रेतस्य हि न विद्यते । प्रेतालंकरणादूर्ध्वं शवस्पृष्टिर्विधीयते ॥ १२
माघस्नानोपवासादिमहापुण्यकृतो नराः । एवं गच्छन्ति चाऽऽयान्ति पुण्यं सर्वत्र कारणम्॥१३
पुष्करो नाम विप्रेन्द्रः पुरा गत्वा यमालयम् । +उत्थापयित्वा नरकान्नराान्नारकिनो बहून् ॥१४
आगत्य पुनरत्रैव स्वगृहे पूर्ववत्स्थितः । त्रेतायुगे कदाचित्तु रामे राज्यं प्रशासति ॥ १५
द्विजस्य कस्यचित्पुत्रो मृतो गत्वा यमालयम् । पुनर्जिजीव पृथुकः किमेतन्न श्रुतं त्वया ॥ १६
देवकीतनयः कृष्णो गुरोः सांदीपनेः सुतम् । ग्राहग्रस्तं चिराद्गृह्य पुनः स गुरवे ददौ ॥ १७
एवमन्ये जनाः केचिद्यमलोकात्समागताः । संशयोऽत्र न कर्तव्यः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥१८

दिलीप उवाच—

पुष्करो नाम विप्रेन्द्रः कुत्रत्यः कथमागतः । उत्तारिताः कथं तेन नरकेभ्योऽपि पापिनः ॥ १९
रामराज्ये द्विजसुतः किं मृतः कथमागतः । भगवान्देवकीपुत्रो गुरोः सांदीपनेः सुतम् ॥ २०
गीर्णं ग्राहोदरे बालमानयामास वै कथम् । [*विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि वसिष्ठारुन्धतीपते ॥ २१
एतत्प्रश्नत्रयं सम्यग्ब्रूहि मे ब्रह्मनन्दन] ॥ २२

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि पुष्करस्य महात्मनः । चरितं सर्वपापघ्नं शृणोत्ववहितो भवान् ॥ २३
नन्दिग्रामे वसन्धीमान्पुष्करो नाम वै द्विजः । निजानुष्ठानकृद्धीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥ २४
माघस्नानरतो नित्यं नित्यं स्वाध्यायतत्परः । विष्णोराराधनं काले स कुर्वन्नान्यमानसः ॥ २५
आस्ते तत्र महायोगी सकुटुम्बोऽग्निहोत्रकृत् । अप्रमेय हरे विष्णो कृष्ण दामोदराच्युत ॥ २६
गोविन्दानन्त देवेशेत्याहासौ केवलं नृप । देवताराधनं त्यक्त्वा तस्य विप्रस्य नित्यशः । २७
नान्येषु रमते चित्तं स्वप्नेष्वपि महामते । अथ वैवस्वतो राजा प्राह दूतान्भयंकरान् ॥ २८
गत्वैनं पुष्करं विप्रं नन्दिग्रामनिवासिनम् । समानयध्वमित्याह तेऽपि ग(श्रु)त्वा भुवं गत- २९
प्रगृह्य तमजानन्तो यमलोकं गता नृप । तमायान्तं यमो दृष्ट्वा पुष्करं भीतमानसः ॥ ३०
प्रत्युत्थायाऽऽसनं गृह्य प्रवेश्य स्वासने मुनिम् । भर्त्सयामास दूतांश्च भवद्भिः किमनुष्ठितम्॥ ३१
तत्रान्यः पुष्करो नाम तं प्रत्युक्तं मया भटाः । किमयं सर्वधर्मज्ञो विष्णुभक्तो विशेषतः ॥ ३२
माघस्नानरतो नित्यमुपवासपरायणः । मत्समीपमिहाऽऽनीतो भवद्भिः पापचेतनैः ॥ ३३

वसिष्ठ उवाच—

तानेवं भर्त्सयित्वाऽथ प्रेतराजस्तमब्रवीत् ॥

यम उवाच—

पुत्रदारादयः सर्वे रुदन्ति भृशमाकुलाः । गच्छ त्वमपि सोऽप्याह पुष्करस्तं वृकोदरम् ॥ ३५

+ ल्यबभाव आर्षः । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. पुस्तकस्थः ।

पुष्कर उवाच—

भगवन्नरकान्सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि तानहम् । पापिनो येऽपि पच्यन्ते यातनादेहमास्थिताः ॥ ३६

वसिष्ठ उवाच—

ततो वैवस्वतस्तस्मै पुष्कराय महात्मने । नरकान्दर्शयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३७

रौरवं रौद्रमत्यर्थं महारौरवमेव च । श्वभोजनं विशसनं क्षारकर्दममेव च ॥ ३८

असिपत्रवनं घोरं तप्तकुम्भं भयानकम् । क्रिमिशं क्रिमिभक्षं च तथा वैतरणीं नदीम् ॥ ३९

करम्भवालुकं चैव लालाभक्षमवीचित(क)म् । सूकरं रोधनं चैव तप्तवालुकमेव च ॥ ४०

एतेषु नरकेष्वेव पच्यन्ते पापिनोऽनिशम् । तत्र तान्पतितान्दृष्ट्वा पीड्यमानान्स नारकान् ॥ ४१

शूलोपरि गतान्व्याघ्रैर्भक्ष्यमाणान्सुदुःखितान् । करम्भवालुके तप्तान्क्रिमिभिर्भक्षितानपि ॥ ४२

तप्तकुम्भे निपतितान्क्रिमिभिस्तु प्रपीडितान् । असिपत्रवने छन्नान्क्रकचैर्दारितानपि ॥ ४३

कुठारैः पात्यमानांश्च संक्लिन्नान्क्षारकर्दमे । सूच्या निपात्यमानांश्च तथा शिशिरपीडितान् ॥ ४४

एतानन्यांश्च तत्रस्थान्नारकान्यातनागतान् । दृष्ट्वाऽतिदुःखितो भूत्वा पुष्करस्तानुवाच ह ॥ ४५

पुष्कर उवाच—

किं न तत्र कृतं पुण्यं भवद्भिः पूर्वजन्मनि । तेनात्र यातनासंस्था दुःखिता नित्यमास्थिताः ॥ ४६

नारका ऊचुः—

नास्माभिः सुकृतं किंचित्कृतं तत्र महीतले । तेनात्र यातनासंस्था दह्यामो दुःखिता भृशम् ॥ ४७

परदारेषु निरताः परद्रव्यापहारिणः । परहिंसारता नित्यं दह्यामस्तेन वै वयम् ॥ ४८

परीवादाः *कृतास्माभिः परेषां नापराधिनाम् । निन्दिताश्च तथा विप्रा दह्यामस्तेन वै वयम् ॥

तत्रा(थाऽ)र्थहेतोरस्माभिः कृतमध्यापनं द्विज । तथैवाध्ययनं तेन दह्यामो नरके वयम् ॥ ५०

भृत्यवर्गेष्वभुक्तेषु भुक्तमस्माभिरादरात् । अन्नमग्रे तथा मृष्टं तेन दह्यामहे वयम् ॥ ५१

माघे सर्वेषु मज्जत्सु न वयं कृतमज्जनाः । किंचिदभ्युदिते सूर्ये दह्यामस्तेन वै वयम् ॥ ५२

+पृथक्पाकरता नित्यं नित्यं चाहुतवह्नयः । अस्नानभोजिनो जाता दह्यामो नरके वयम् ॥ ५३

गोकुलस्य तृषार्तस्य धावतो जलसंमुखम् । विघ्न आचरितो नित्यं दह्यामस्तेन वै वयम् ॥ ५४

ग्रासमदत्त्वा तु तत्क्षीरादानतत्पराः । जाताः स्वपोषणरता दह्यामस्तेन वै वयम् ॥ ५५

नेष्वभिरतं नित्यमर्थिभ्यो धार्मिकं मति । विघ्न आचरितस्तेन नूनं दह्यामहे वयम् ॥ ५६

ततो द्वारा व्रतभ्रष्टाः परान्नरुचयस्तथा । पर्वस्वपि रताः स्त्रीषु तेन दह्यामहे वयम् ॥ ५७

भवित णेभ्यः प्रतिश्रुत्य न दत्तं लोभकारणात् । अस्माभिस्तेन दोषेण दह्यामोऽत्र भृशं द्विज ॥ ५८

नेक्षेपहारिणो जातास्तथा मित्रद्रुहो वयम् । कूटसाक्षि गतास्तेन दह्यामोऽत्र वयं द्विज ॥ ५९

तत्र किं बहुनोक्तेन यच्चास्माभिरनुष्ठितम् । पातकं द्विजवर्येह दह्यामस्तेन वै वयम् ॥ ६०

पुष्कर उवाच—

ग नार्चितो देवो भवद्भिः किं जनार्दनः । तत्तेनात्रेदृशीं प्राप्ता दशां यूयं भयानकाम् ॥ ६१

समस्तलोकनाथो यैरर्चितः पुरुषोत्तमः । तेषां मुक्तिरपीह स्यात्किमु पापक्षयो नृणाम् ॥ ६२

प्रणतिर्न कृता प्रायो भवद्भिः पुरुषोत्तमे । तेन यूयमिदं प्राप्ता नरकं भृशदारुणम् ॥ ६३

---

* संशिरार्थः । + अयं श्लोकश्छपुस्तकस्थः । * अयं श्लोकश्छपुस्तकस्थः ।

किमत्र हाहाकारेण युष्माकमधुना हरिम् । स्मरताहर्निशं विष्णुमशेषदुरितापहम् ॥ ६४
अहमप्यत्र नामानि कीर्तयामि जगत्पतेः । तानि वः श्रेयसे नित्यं भविष्यन्ति न संशयः ॥ ६५

नारका ऊचुः—

आत्मपापेन तप्तानामस्माकमकृतात्मनाम् । तवाङ्गस्पर्शसंभूतो वायुराह्लादयत्यलम् ॥ ६६
अत्र संस्थीयतां ब्रह्मन्क्षणमप्यद्य नः सुखम् । यथा भवति धर्मात्मन्दुःखाभिहतचेतसाम् ॥ ६७
दर्शनेनापि ते ब्रह्मन्संजाता तुष्टिरद्य नः । अहो दया तव ब्रह्मन्पापेष्वपि हि जायते ॥ ६८

यम उवाच—

गच्छ पुष्कर धर्मज्ञ दृष्टाश्च नरकास्त्वया । रोरूयते हि ते भार्या दुःखशोकपरिप्लुता ॥ ६९

पुष्कर उवाच—

कथं गच्छामि भगवन्गते वा तत्र किं सुखम् । शृण्वतः शृणु वाचोऽत्र नारकाणामहर्निशम् ॥ ७०
किंकरैर्हन्यमानानां पततामग्निसंचये । रक्ष मां रक्ष रक्षेति केषांचिच्छ्रूयते ध्वनिः ॥ ७१
यथा समस्तभूतात्मा विष्णुः सर्वेश्वरो हरिः । आराध्यते मया नित्यं तेन मुञ्चन्तु नारकाः ॥ ७२
यथा सर्वगतो विष्णुः सर्वं विष्णौ प्रतिष्ठितम् । तथा तेनाद्य सत्येन सद्यो मुच्यन्तु नारकाः ॥ ७३
कृष्णाच्युत जगन्नाथ हरे विष्णो जनार्दन । पाहि सर्वानिमानत्र नरके यातनागतान् ॥ ७४

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वा नामानि तत्रस्थास्तेनोक्तानि हरेर्नृप । नारका नरकान्मुक्तास्तत्क्षणादेव पार्थिव ॥ ७५
ऊचुश्च पुष्करं प्रीत्या यतो मुक्तास्ततो वयम् । तस्मात्ते कीर्तिरतुला लोके विस्तारमृच्छतु ॥ ७६
यमोऽपि विस्मयाविष्टः पुष्करं प्राप्य पार्थिव । वरेण च्छन्दयामास जीवितेशः प्रहृष्टधीः ॥ ७७

यम उवाच—

मेदिनीं प्राप्य धर्मात्मंस्तिष्ठ तत्रापि सर्वदा । न विद्यते भयं मत्तः सुहृदामपि ते द्विज ॥ ७८
माहात्म्यं तव योऽप्यत्र नित्यं स्मरति मानवः । अपमृत्युभयं तस्य मत्प्रसादान्न जायते ॥ ७९

वसिष्ठ उवाच—

उक्तो वैवस्वतेनैवं पुष्करो भुवमेत्य सः । समास्ते पूर्ववत्स्वस्थः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ८०
एतन्मयोपदिष्टं ते पुष्करस्य महात्मनः । माहात्म्यं संश्रुतं यैस्तु सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ८१
मुक्तिश्च नरकाद्विष्णोर्नामसंकीर्तनादिह । यथा हि जायते विद्वंस्तथोक्ता च तवानघ ॥ ८२

स्वल्पाऽपि नामस्मृतिरादिपुंसः क्षयं करोत्याहितपापराशेः ।
प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र दृष्टं संकीर्तिते नाम्नि जनार्दनस्य ॥ ८३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे पुष्कराख्यानं नामैकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ (११)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३१६७

अथ त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

शृणु द्विजकुमारस्य रामराष्ट्रे निवासिनः । पुनरागमनं तस्य यमलोकाद्ब्रवीमि ते ॥ १

अयोध्या नाम नगरी सर्वलक्षणसंयुता । त्रिषु लोकेषु विख्याता सूर्यान्वयविवर्धिनी ॥ २
आसीत्तस्यां नरवरो रामो वै भ्रातृभिः सह । प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ ३
ततः कतिपयाहेषु गतेषु जरठो द्विजः । शवं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ ४
रुदन्बहुविधं वाचा स्नेहाक्षरसमन्वितम् । असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ५

वृद्धब्राह्मण उवाच—

किं नु मे दुष्कृतं कर्म पूर्वदेहान्तरे कृतम् । यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ६
अप्राप्तयौवनं बाल पञ्चवर्षसमन्वितम् । अकाले कालमापन्नो दुःखाय मम नन्दनः ॥ ७
न स्मराम्युक्तमनृतं न च हिंसां स्मराम्यहम् । सर्वेषां प्राणिनां पापं न कदाचन विद्यते ॥ ८
केन मे दुष्कृतेनाद्य बाल एव ममाऽऽत्मजः । अकृत्वा पितृकार्याणि नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ९
रामस्य दुष्कृतं किंस्विन्महदस्ति न संशयः । राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ॥ १०
भ्रातृभिः सहितो राजा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ ११
असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः । सुव्यक्तं राजदोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥ १२

वसिष्ठ उवाच—

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्निन्दमानो मुहुर्मुहुः । राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमभिगूहति ॥ १३
तथा तु कारणं तस्य द्विजस्य परिदेविते । शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
सुदुःखेनातिसंतप्तो मन्त्रिणः स समाह्वयत् । ततो नृप मया सार्धमष्टौ विप्राः प्रवेशिताः ॥ १५
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः[1] । कात्यायनोऽथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥ १६
एते द्विजर्षभाः सर्वं आसनेषूपवेशिताः । तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥
राघवः सर्वमाचष्ट द्विजोऽयमुपरोदिति ॥ १७

वसिष्ठ उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां संनिधौ नृपम् ॥ १८

नारद उवाच—

शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तोऽयं बालसंक्षयः । श्रुत्वा कर्तव्यतां राम कुरुष्व रघुनन्दन ॥ १९
पुरा कृतयुगे राम ब्राह्मणा वै तपस्विनः । अब्राह्मणस्ततो राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ २०
त्रेतायुगेऽत्यवर्तन्त ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामितरे जनाः ॥ २१
ततो द्वापरसंक्रान्ते तपो वैश्यान्समाविशत् । युगेषु त्रिषु विप्रेन्द्रा धर्मं चक्रुर्नृपोत्तम ॥ २२
भविता शूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे । न शूद्रो लभते धर्ममुग्रं तप्त्वा नरर्षभ ॥ २३
एको विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः । शूद्रस्तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २४
यो ह्यधर्ममकार्यं वै विषये पार्थिवस्य हि । करोति नृपशार्दूल पुरे वा दुर्मतिर्नृप ॥ २५
क्षिप्रं स नरकं याति स च राजा न संशयः । स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ॥ २६
दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर । एवं ते धर्मवृद्धिश्च नृणां चाऽऽयुर्विवर्धनम् ॥ २७
भविष्यति नरव्याघ्र बालश्चायं स जीवति ॥ २८

---

[1] ठ. कश्यपः ।

वसिष्ठ उवाच—

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तथा । महर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ २९

श्रीराम उवाच—

गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय लक्ष्मण । बालस्य च शरीरं तु तैलद्रोण्यां निधापय ॥
यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३०

वसिष्ठ उवाच—

एवं संदिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ३१
आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य तत् । अभिवाद्य महर्षीस्तान्विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ३२
धनुर्गृहीत्वा तूणीं च खड्गं च रुचिरप्रभम् । प्रायात्प्रतीचीं विमलां विचिन्वंश्च समन्ततः ॥ ३३
उत्तरामगमद्धीमान्दिशं हिमवता वृताम् । अपश्यमानस्तत्रापि न स्वल्पमपि दुष्कृतम् ॥ ३४
पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः । प्रविशुद्धसमाचारामादर्शमिव निर्मलाम् ॥ ३५
दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः । स शैलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ ३६
तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमाँल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ ३७
राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् । उवाच च नृपो वाक्यं धन्यस्त्वमिति सुव्रत ॥ ३८
ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः । वैश्यो वा यदि वा शूद्रः सत्यमेतद्ब्रवीहि मे॥
कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ ४०

वसिष्ठ उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अवाक्शिरास्तथाभूतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४१

तपस्व्युवाच—

शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ शम्बूकं नाम नामतः । देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ ४

वसिष्ठ उवाच—

भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं स रुचिरप्रभम् । विकृष्य [*कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४
तस्मिञ्शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । साधु साध्विति] काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः॥४५
सुप्रीताश्चाभवन्देवा रामं सत्यपराक्रमम् । सुरकार्यमिदं राम सुकृतं ते महामते ॥ ४५
गृहाण त्वं वरं राम यत्त्वमिच्छस्यरिंदम । देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षपुरोगमान् ॥ ४६

श्रीराम उवाच—

यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु । दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ ४७

वसिष्ठ उवाच—

राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः । प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ४८

देवा ऊचुः—

यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः । तस्मिन्मुहूर्ते विप्रोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ ४९
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधयामो नरर्षभ ॥ ५०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा प्रययुर्देवा रामोऽपि स्वपुरं ययौ । दृष्ट्वा द्विजसुतं तत्र लभ्यमाणं निरामयम् ॥ ५१
प्रहर्षमतुलं लेभे सानुजो राघवस्तदा । संहृष्टाः सर्वशो विप्राः प्रशशंसुश्च राघवम् ॥ ५२

विप्रा ऊचुः—

अहो धन्योऽसि राजेन्द्र यत्ते धर्ममतिर्दृढा । धर्मे धीर्दुर्लभा नृणां विशेषेण महीभृताम् ॥ ५३
[*क्षत्रियो यः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै । स लोके लभते कीर्तिं नरः प्रेत्य च सद्गतिम्]॥
ब्रह्मण्यः शास्त्रविज्ज्ञानी शूरश्च त्वं रघूद्वह । अप्रमत्तः सदा दक्षः पृथिवीं परिपालय ॥ ५५

वसिष्ठ उवाच—

एवं संवर्धितो विप्रै रामो राज्यमपालयत् । ब्राह्मणस्तेन शिशुना प्रहृष्टः स्वगृहं ययौ ॥ ५६
गतासोर्द्विजपुत्रस्य पुनरागमनं मया । उक्तं शृणुष्व कृष्णस्य गुरुपुत्रसमागमम् ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे द्विजपुत्राख्यानं नाम त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ (१२)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३२२४

अथैकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

अवन्तीपुरमित्यस्ति द्विजवृन्दसमाकुलम् । नदीनदसमायुक्तं नानावृक्षोपशोभितम् ॥ १
योजनायामविस्तारं धनधान्यसमाकुलम् । वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्महद्भिश्च विराजितम् ॥ २
तस्मिन्नेव पुरे रम्ये सांदीपनिरिति श्रुतः । प्रख्यातगुणसंपन्नः स्वाश्रमाचारतत्परः ॥ ३
लक्षणसंपन्नो वेदवेदाङ्गपारगः । सत्यवागनसूयश्च शौचादिगुणसंयुतः ॥ ४
ताशी मितदृष्टिश्च मितवाग्योगतत्परः । जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तपोदानदयापरः ॥ ५
देवद्विजगुरूणां च पूजकश्च दृढव्रतः । स्थिरबुद्धिः स्थिरारम्भः क्षान्तः शान्तः प्रसन्नधीः ॥ ६
कुमारस्तस्य मतिमांश्चन्द्रबिम्बसमद्युतिः । लालितो ववृधे मात्रा पितुरानन्दवर्धनः ॥ ७
कृतोपनयनः सोऽथ विद्या जग्राह बालकः । कदाचिन्माघमासे तु प्रभाते पूर्णिमातिथौ ॥ ८
स ब्रह्मचारिभिः सार्धं प्रभासे स्नातुमभ्यगात् । तत्राऽऽचम्य विधानेन जलमध्ये स्थितोऽजपत्
कृष्णाच्युत निमज्जामि प्रभासेऽस्मिञ्शुभोदके । अनेन माघस्नानेन सुप्रीतो मां समुद्धर ॥ १०
इत्युदीर्य जले मग्नः सवयोभिः सहैव तु । तीरमारुरुहुः स्नात्वा सर्वे ते विप्रबालकाः ॥ ११
सांदीपनिकुमारोऽयं न कदाचित्समुत्थितः । सुहृदोऽस्य समागत्य तस्य पित्रोर्न्यवेदयन् ॥ १२

बाला ऊचुः—

कृष्णाच्युत निमज्जामि प्रभासेऽस्मिञ्शुभोदके । अनेन माघस्नानेन सुप्रीतो मां समुद्धर ॥ १३
इत्युक्त्वाऽथ सुतो मग्नो जले न पुनरुत्थितः ॥ १४

वसिष्ठ उवाच—

इत्याकर्णितमात्रेण तन्माता न्यपतद्भुवि । शनैराश्वासिता तस्य माता बन्धुभिरुद्धृता ॥ १५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

पुनः प्रभासमुद्दिश्य पर्यधावत दुःखिता । मुहुरुत्पतते साध्वी मुहुः पतति विह्वला ॥ १६
मुहुरालीयते शोकान्मुहुः क्रोशति रोदिति । सा तीव्रशोकसंतप्ता विललापाऽऽकुलेन्द्रिया ॥ १७
सांदीपनिस्तु भगवानन्तः शोकं निगृह्य च । तस्य मित्राणि चाऽऽहूय शुश्राव च पुनः पुनः १८

सांदीपनिरुवाच—

कथं कथं च तेनोक्तः पठ्यतां पठ्यतामिति ॥ १९

बाला ऊचुः—

कृष्णाच्युत निमज्जामि प्रभासेऽस्मिञ्शुभोदके । अनेन माघस्नानेन सुप्रीतो मां समुद्धर ॥
(इत्युक्त्वाऽथ सुतो मग्नो जले न पुनरुत्थितः) ॥ २०

वसिष्ठ उवाच—

पठ्यते(ठितं) तत्पठञ्शश्वत्स्वस्थचित्तोऽभवन्मुनिः ॥ २१

सांदीपनिरुवाच—

श्लोकार्थो न वृथा भूयात्कृष्ण एव स रक्षति ॥ २२

वसिष्ठ उवाच—

इति भार्यां समाश्वास्य सुखेन न्यवसच्चिरम् । अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् ॥ २३
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् । तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गाश्च रुक्ममाल्याः स्वलंकृताः २४
अलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः । याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ॥ २५
ताश्चाप्यदादनुस्मृत्य कंसे च विनिपातिते । ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ॥ २६
गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रीव्रतमास्थितौ । प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ ॥ २७
नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ वरेङ्गितौ । अथो गुरु[*कुलावासमिच्छन्तावभिजग्मतुः ॥ २८
काश्यं सांदीपनिं नाम्ना ह्यवन्तीपुरवासिनम् । तमेवाऽऽसाद्य तौ दान्तौ गुरु]वृत्तिमनिन्दिताम्॥
ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवाऽऽदृतौ । ततो द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ॥ ३०
प्रोवाच निखिलान्वेदान्साङ्गोपनिषदो गुरुः । सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मन्यायपथस्तथा ॥ ३१
तथा चाऽऽन्वीक्षिकीं विद्यां दण्डनीतिं च षड्विधाम् । सर्वं तदमरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ॥ ३२
सर्वं निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप । अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयुतौ तावतीः कलाः ॥
गुरुदक्षिणयाऽऽचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥ ३३

द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं समीक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिम् ।
संमन्त्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयांबभूव ह ॥ ३४
तथेत्यथाऽऽरुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरन्तविक्रमौ ।
वेलामुपव्रज्य निषेदतुः क्षणं सिन्धुर्विदित्वाऽर्हणमाहरत्तयोः ॥ ३५

तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयताम् । योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ॥ ३६

वसिष्ठ उवाच—

तावाह वरुणो(ण)देवो विनयावनतः स्थितः । न चाहार्षमहं देव दैत्यः पञ्चजनो महान् ॥ ३७
अन्तर्जलेचरः कृष्ण शङ्खरूपधरोऽसुरः । जलमाविश्य तं हत्वा गृह्यतामित्युवाच सः ॥ ३८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

ततः स जलमाविश्य हत्वा तं जलवासिनम् । विदार्य हृदयं तस्य नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥ ३९
तदङ्गप्रभवं शङ्खमादाय रथमागमत् । ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ॥ ४०
गत्वा जनार्दनः शङ्खं प्रदध्मौ सहलायुधः । शङ्खनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ॥ ४१
तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितः । उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयम् ॥ ४२

यम उवाच—

लीलामनुष्ययोः कृष्ण युवयोः करवाणि किम् ॥ ४३

श्रीभगवानुवाच—

गुरुपुत्रमिहाऽऽनीतं निजकर्मनिबन्धनम् । आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४४

वसिष्ठ उवाच—

तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूद्वहौ । दत्त्वा स्वगुरवे भूयो गृह्णीष्वेति तमूचतुः ॥ ४५

गुरुरुवाच—

सम्यक्संपादितो वत्सौ भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः । को नु युष्मद्विधगुरोः कामो नामावशिष्यते ॥
गच्छन्तं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ॥ ४६

वसिष्ठ उवाच—

गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा । आयतौ स्वपुरं यातौ पर्जन्यनिनदेन वै ॥ ४७
समनन्दन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ । अपश्यन्तो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ४८

इत्थं परासुः सलिले प्रभासे निमज्ज्य पर्वण्यपि माघमासे ।
कृष्णप्रभावात्पुनराजगाम सांदीपनेस्तस्य मुनेः कुमारः ॥ ४९

अन्येऽपि पुनरायाता यमलोकादनेकशः । देवतानुग्रहं प्राप्य मया वक्तुं न शक्यते ॥ ५०

दिलीप उवाच—

सम्यगुक्तमहो चित्रमेतत्प्रश्नत्रयं मुने । चरितं पुष्करस्याद्य प्रभावो रामकृष्णयोः ॥ ५१

सूर्यान्वयानामवनीपतीनां कोटीररत्नाश्रितपादुकाय ।
इक्ष्वाकुगोत्रैकहिते रताय नमो वसिष्ठाय मुनीश्वराय ॥ ५२

सूत उवाच—

इति कृत्वा नमस्कारं गुरवे नृपपुंगवः । उपर्युपरि माघस्य माहात्म्यश्रवणोत्सुकः ॥ ५३
दिलीपो नृपतिः श्रीमाञ्श्रेयसे यतमानसः । पुनः पप्रच्छ धर्मात्मा वसिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ५४

दिलीप उवाच—

मृगविषाणमुनेश्चरितं मुने कथय लोकहिताय महात्मनः ।
स्पर्शभाषणदर्शनसंश्रयादखिलपापभिदः खलु तादृशः ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे सांदीपनिकुमाराख्यानं नामैकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ (१३)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३२७९

———

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

कृतगुरुकुलवासो ब्रह्मचारी यथावभि(द्वलि)तमखिलवेदाँल्लँक्षणान्तानधीत्य ।
अथ निजगुरुणोक्तां दक्षिणां च प्रदाय कृतविधिरमलात्मा तेन मुक्तो गृहाय ॥ १
उचथ्य ऐच्छत्स्वसुतां प्रदातुं वत्साय तां कुत्ससुताय तस्मै ।
उद्वोढुमैच्छन्मृगशृङ्गनामा मुनीश्वरः प्राङ्मनसा वृतां ताम् ॥ २
प्रदातुकामः कन्यां तामुचथ्यः समलंकृताम् । आहूय चक्रे विप्रेन्द्रानङ्कुरार्पणमादरात् ॥ ३
कुत्सः पुत्रविवाहार्थमानयामास वै मुनीन् । आजग्मुरखिलास्तत्र ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४
जैमिनिर्जमदग्निश्च कपिलः पैल एव च । सुमतिर्वामदेवश्च जाबालिः काश्यपो भृगुः ॥ ५
पर्वतः शरभङ्गश्च सुतीक्ष्णोऽगस्त्य एव च । आपस्तम्बोऽणिमाण्डव्यः सत्यः कात्यायनस्तथा ६
अङ्गिराः कौशिकोऽप्यत्रिर्हारीतो रैभ्य आरुणिः । मुद्गलो गौतमः कण्वो व्यासोऽपि कवषो गुरुः
काणश्च शौनको दाल्भ्यो वैद उद्दालकः शठः । एते चान्ये च बहवो विवाहार्थं समागताः ॥८
कुत्सः परमधर्मात्मा मधुपर्कपुरःसरम् । सम्यगभ्यर्चयामास भक्ष्यभोज्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ ९
शुभे मुहूर्ते सुदिने सुलग्ने मनोज्ञलाजाज्यकुशैः समिद्भिः ।
हुत्वाऽग्निमग्रे महतामृषीणां चक्रे विवाहं विधिवत्स वत्सः ॥ १०
दृष्ट्वोचथ्यस्य कन्यायाः पाणिग्रहणमङ्गलम् । सुवृत्तायास्ततः सख्यस्तिस्रोऽप्यत्र समाययुः ॥
कमला विमला चैव सुरसेति सुमध्यमाः ॥ ११

कन्या ऊचुः—

अस्माकं पाणिमद्यैव गृह्णीष्व द्विजपुंगव । यदि पाणिं न गृह्णासि शापोऽत्र भविता तव ॥ १२

वसिष्ठ उवाच—

इति तासां वचः श्रुत्वा वत्सश्चिरमचिन्तयत् । एककाले समुद्वोढुं युक्तं वाऽयुक्तमेव वा ॥ १३
इति चिन्तापरे तस्मिन्मृगशृङ्गे महात्मनि । ऋषीणां महतां मध्ये वेदव्यासस्तमब्रवीत् ॥ १४

व्यास उवाच—

गृह्णीष्व पाणिमासां च न दोषस्तत्र विद्यते । संदेहं मा कुरुष्वात्र कृतपूर्वस्त्वयं विधिः ॥ १५
पुरा नृपस्य मांधातुः पञ्चाशत्संख्यकन्यकाः । एकस्मिन्नेव दिवस उपयेमे च सौभरिः ॥
पुनर्दक्षसुताश्चैव सोमोऽप्युदवहत्किल ॥ १६

वसिष्ठ उवाच—

इति व्यासवचः श्रुत्वा तत्र तासामपि द्विजः । क्रमेण पाणिं जग्राह कृत्वा होमं विधानतः ॥१७
ब्राह्मो विवाह उत्कृष्टो विप्राणामिति हि श्रुतिः । तस्माद्ब्राह्मविवाहेन चतस्रोऽप्यग्रहीन्मुनिः १८
इत्थं विवाहे विहिते मुनीन्द्रः संभावयामास ऋषीनशेषान् ।
मुनीश्वरास्ते विहिताशिषस्तमामन्त्र्य जग्मुर्निजपर्णशालाः ॥ १९

दिलीप उवाच—

चतुर्णामपि वर्णानां विवाहाः कति वा स्मृताः । आचक्ष्व यदि गुह्यं मे वसिष्ठारुन्धतीपते ॥२०

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि विवाहान्क्रमशस्तव । विवाहा ब्राह्मदैवार्षाः प्राजापत्यासुरौ तथा ॥ २१
गान्धर्वो राक्षसश्चापि पैशाचोऽष्टम उच्यते । ब्राह्मो वै वरमाहूय यत्र कन्या स्वलंकृता ॥ २२
दीयते तत्सुतः पूयात्पुरुषानेकविंशतिम् । यज्ञार्थमृत्विजे दैवस्तज्जः पाति चतुर्दश ॥ २३
वरादादाय गोद्वंद्वमार्षस्तज्जः पुनाति षट् । सहोभौ चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने ॥ २४
तत्र या दीयते कन्या तज्जो वंशान्पुनाति षट् । चत्वार एते विप्राणां धर्म्याः पाणिग्रहाः स्मृताः
आसुरः क्रयणाद्द्रव्यैर्गान्धर्वोऽन्योन्यमैत्रतः । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो निन्दितः सताम् ॥ २६
छलेन कन्याहरणात्पैशाचो गर्हितोऽष्टमः । प्रायः क्षत्रविशामुक्ता गान्धर्वासुरराक्षसाः ॥ २७
अष्टमश्चैष पापिष्ठः पापिष्ठानां हि संभवेत् । सवर्णया कुशो ग्राह्यो धार्यः क्षत्रियया शरः ॥ २८
प्रतोदो वैश्यया धार्यो वासोन्तः पज्जया तथा । असवर्णास्वेष विधिः स्मृत उत्कृष्टवेदनैः॥ २९
सवर्णाभिस्तु सर्वाभिः पाणिग्राह्यस्त्वयं विधिः । धर्म्यैर्विवाहैर्जायन्ते धर्म्या एव शतायुषः॥ ३०
अधर्मैर्धर्मरहिता मन्दभाग्यधनायुषः । तस्माद्ब्राह्मो विवाहस्तु ब्राह्मणानां विशिष्यते ॥
प्राजापत्यो विवाहो हि स तु सौभरिणा कृतः ॥ ३१

दिलीप उवाच—

किमर्थमुपयेमे स सौभरिर्भगवानृषिः । पञ्चाशत्कन्यकाः पूर्वमेतद्विस्तरतो वद ॥ ३२

वसिष्ठ उवाच—

काम्पिल्यनगरे पूर्वं सौभरिर्नामतो द्विजः । सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञः सर्वभूतदयापरः ॥ ३३
योगाभ्यासपरो नित्यं विषयेषु पराङ्मुखः । आदौ चान्द्रायणं चक्रे पुनर्मासोपवासकृत् ॥ ३४
शीर्णपर्णाशनः पश्चान्निराहारस्ततः पुनः । अन्तर्जले पुनः स्थित्वा द्वादशाब्दमतप्यत ॥ ३५
तस्मिन्सरोवरे रम्ये ह्यगाधे निर्मलाम्भसि । मत्स्यः साममदो नाम्ना मत्स्ययूथसमावृतः ॥ ३६
सर्वेषामेव मत्स्यानामग्रणीरञ्चिताकृतिः । शरवेगगतिश्चञ्चत्केसरो नयनप्रियः ॥ ३७
पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिश्च भार्याभिर्मित्रबान्धवैः । भ्रातृभिः पितृभिः सार्धमितश्चेतश्च धावति ॥ ३८
तं दृष्ट्वा चिन्तयामास मत्स्येन्द्रं सौभरिर्मुनिः । अनेकदुहितृदौहित्रसंतत्या परिवारितः ॥ ३९
अतीव रममाणोऽसावुत्पादयति नः स्पृहाम् । भार्यादुहितृदौहित्रपुत्रपौत्रैश्च नप्तृभिः ॥ ४०
विहराम वयं चैवमिति कृत्वा मतिं मुनिः । उत्थितः सलिलात्तस्मान्मुनिर्विकटवेषभृत् ॥ ४१
निवेष्टुकामः कन्यार्थं मांधातारमुपागमत् । ऋषेरभ्यागमं श्रुत्वा समुत्थायाऽऽसनान्नृपः ॥ ४२
अर्घ्यादिभिः समभ्यर्च्य कल्पयामास चाऽऽसनम् । आसने सम्यगासीनो नृपं सौभरिरब्रवीत्॥

सौभरिरुवाच—

निवेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र कन्याः प्रयच्छ मे मा प्रणयं ह्यभाङ्क्षीः ।
न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः काकुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति ॥
शतार्धकन्यास्तव सन्ति सौम्यास्तासां ममैकां नृपते प्रयच्छ ॥ ४४

वसिष्ठ उवाच—

इति श्रुत्वा ऋषेर्वाक्यं मांधाता मनुनन्दनः । जर्जरीकृतसर्वाङ्गं विलोक्य विकटाकृतिम् ॥ ४५
प्रत्यादेशभयात्तस्माच्छापभीत्या च पार्थिवः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच विनयानतः ॥ ४६

मांधातोवाच—

शृणुष्व मुनिशार्दूल क्षत्रियाणां कुलस्थितिम् । कन्यादृष्टिप्रियो यस्तु कुलीनो रूपवान्युवा ॥ ४७
सर्वलक्षणसंपन्नस्तस्मै कन्या प्रदीयते । क्षत्रियाणामियं रीतिः काचिदासीन्मुनीश्वर ॥
भगवन्मुनिशार्दूल किं कुर्मः पुनरुच्यताम् ॥ ४८

वसिष्ठ उवाच—

आकर्ण्य राज्ञो वचनमिति प्रत्याह सौभरिः ॥ ४९

सौभरिरुवाच—

यद्येवं क्षत्रिया(य)रीतिर्नृप धन्या वयं पुनः । तस्माद्वर्षवरं राजन्नाहूयान्तःपुरस्थितम् ॥ ५०
मां प्रदर्शय कन्यानां यदि तासां रुचिर्भवेत् । तदा दिश सुता राजन्नोचेद्यास्ये यथागतम् ॥५१

वसिष्ठ उवाच—

मुनेस्तद्वाक्यमाकर्ण्य तथाऽस्त्विति नृपोत्तमः । आदिदेश तमाहूय सद्यो वर्षवरं तदा ॥ ५२
अन्तःपुरं विशन्नेव भगवान्मुनिसत्तमः । देवगन्धर्वसिद्धेभ्योऽप्यतिरूपधरोऽभवत् ॥ ५३
अन्तर्वर्षवरो विप्रं निनाय नृपशासनात् । तासां प्रदर्शयामास मुनीन्द्रं मदनोपमम् ॥ ५४
भवतीनां पिता प्राह इमं या वृणुते पतिम् । अस्मै तां प्रददामीति ता इति प्राह कञ्चुकी ॥५५
श्रुत्वा कञ्चुकिनो वाक्यं तं च दृष्ट्वा मनोहरम् । सानुरागास्ततः कन्याः परिवार्य तमब्रुवन्॥५६
अहं भार्याऽस्म्यहं भार्याऽस्म्यहं भार्येति ता मिथः । इति कन्याः समावव्रुर्वाशिता इव वारणम्
मांधाता नृपतिर्दृष्ट्वा कुमारीणां मनोरथम् । दिदेश सकला एव तस्मै सौभरये तदा ॥ ५८
कृत्वा विवाहं विधिवद्विधिज्ञः स महामुनिः । आदाय राजकन्यास्ता जगाम स्वं निवेशनम् ५९
सोऽथ सोपानसंयुक्तं वल्लभीमण्डपान्वितम् । स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं चन्द्रशालाविराजितम् ॥६०
दासीदाससमायुक्तं हेमप्राकारसंवृतम् । विचित्रद्वारकक्ष्याढ्यं रत्नवातायनोज्ज्वलम् ॥ ६१
रत्नतोरणसौवर्णपताकाभिः समुज्ज्वलम् । मनोहरं महाशालं महानसविराजितम् ॥ ६२
[*पृथक्पृथगसंबाधहर्म्यप्रासादसंकुलम् । धनधान्यसमृद्धं च सर्वोपकरणान्वितम् ॥ ६३
कारयामास सर्वासां प्रत्येकं भवनोत्तमम् । विश्वकर्माणमाहूय सौभरिः शिल्पिनां वरम् ॥ ६४
गृहेषु तेषु ताः कन्या व्यादिष्टाः परमर्षिणा । सुखमूषुः सुरस्त्रीवत्सर्वसंपत्समन्विताः ॥ ६५
एकदा दुहितृस्नेहसमाकृष्टमना नृपः । सौभरेस्तस्य जामातुराश्रमं प्रापदश्रमः ॥ ६६
सौवर्णशालां स्फुरदंशुजालां प्रासादमालां बहुहेमशालाम् ।
आलोलमालां विमलां विलोक्य नृपोऽभवद्विस्मृतचित्तवृत्तिः] ॥ ६७
अथैकभवनं राजा प्रविश्यापश्यदात्मजाम् । सा संभ्रमेण पितरं समालिङ्ग्य ननाम ह ॥ ६८
सस्नेहं तामुवाचेति सुखेन स्थीयते किमु । उत स्निह्यति ते भर्ता किं मां स्मरसि मातरम् ॥
इति पृष्टा सुता तेन पितरं पुनरब्रवीत् ॥ ६९

सुतोवाच—

मिष्टान्नं मृदुशय्या च वस्त्राण्याभरणानि च । तिलाज्यधान्यलवणदधिक्षीरमधूनि च ॥ ७०
धनानि गन्धद्रव्याणि फलमूलानि चेन्धनम् । रसायनानि सर्वाणि भोज्यानि विविधानि च ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. पुस्तकस्थः ।

सर्वाश्च संपदः सन्ति मद्गार्हस्थ्यसमं न हि । इदमेकं महद्दुःखं शृणु वक्ष्यामि ते पितः ॥ ७२
मय्येव स्नेहवान्भर्ता विहायान्याः सहोदराः । अत्रैव नियतं भुङ्क्ते शेतेऽत्रैव निशासु च ॥
इदमेकं हि दुःखं मे नान्यत्किंचन विद्यते ॥ ७३

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्तो नृपतिः पुत्र्या द्वितीयं भवनं गतः । एवं तयाऽपि कथितस्तृतीयं भवनं गतः ॥ ७४
एवं समस्तभवनं [सं]प्राप्य [च] महीपतिः । सुताभिस्ताभिरित्युक्तः संतोषं परमं ययौ ॥ ७५
आश्चर्यमेतदालोक्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः । उवाच सौभरिं राजा दृष्टोऽद्य महिमा तव ॥ ७६
अदृष्टपूर्वः कुत्रापि तव भावोऽयमद्भुतः । इति संतोष्य विप्रेन्द्रं जगाम स्वपुरं नृपः ॥ ७७
अथ कालेन ताः कन्याः प्रत्येकं तनयत्रयम् । लेभिरे मुनिशार्दूलाज्ज्वलत्पावकतेजसः ॥ ७८
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च नप्तारो बहवोऽभवन् । एवं सहस्रसंतानः सौभरिर्नृपसत्तम ॥ ७९
संसारसौख्यभुक्तस्थौ चिरकालं निजाश्रमे । एवं द्वादश माघा वै जले मग्नेन तिष्ठता ॥ ८०
कृ(नी)ताः सौभरिणा राजन्नेवं स्यान्माघवैभवः । एवं व्याजेन सिध्यन्ति माघाः पुण्यवतां नृणाम् ॥ ८१
सौभरेरिदमाख्यानं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । तेषां न संततिच्छेदो भविता नात्र संशयः ८२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे सौभर्युपाख्यानं नाम द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ (१४)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३३६१

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

विवाहं विधिवत्कृत्वा मृगशृङ्गो मुनीश्वरः । गार्हस्थ्यं सम्यगकरोद्वेदोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १
तस्य गार्हस्थ्यसदृशं न भूतं न भविष्यति । सुवृत्ता कमला चैव विमला सुरसा तथा ॥ २
पातिव्रत्यरता नित्यं पतिशुश्रूषणे रताः । तथैव तस्य भार्याणां पातिव्रत्यसमं न हि ॥
एवं ताभिः स धर्मात्मा सम्यग्धर्मं चचार ह ॥ ३

दिलीप उवाच—

पतिव्रतालक्षणं च गृहस्थाश्रमलक्षणम् । अहं वेदितुमिच्छामि सम्यगेतद्द्वयं वद ॥ ४

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि गृहस्थाश्रमलक्षणम् । सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ॥ ५
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् । कायक्लेशं तदुद्भूतं चिन्तयेन्मनसेश्वरम् ॥ ६
नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः । दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च विसर्जयेत् ॥ ७
दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । [+कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः] ॥ ८
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥ ९
तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र पुरीषं नावलोकयेत् । गृहीतशिश्नश्चोत्थाय शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०

+ इदमर्धं ठ. पुस्तकस्थम् ।

आहृत्य मृत्तिकां कूलाद्गन्धलेपानुकर्षणम् । तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ॥ ११
रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत् ॥ १२
एका लिङ्गे गुदे पञ्च तथा वामकरे दश । उभयोः सप्त दद्याच्च पादयोः पञ्च पञ्च मृत् ॥ १३
कृत्वा तु शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निबद्धशिख(खा)कच्छस्तु कुर्यादाचमनद्वयम्॥
अन्तर्जानु शुचौ देशे उदक्प्राङ्मुख एव वा । सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ॥ १५
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् । उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं समाहरेत् ॥ १६
आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ १७
इमं मन्त्रं समुच्चार्य दन्तधावनमाचरेत् । कण्टकक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ॥ १८
कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्थूलं पूर्वार्धकृतकूर्चकम् । शुचि द्वादशगण्डूषैर्निषिद्धं भानुवासरे ॥ १९
आचम्य प्रयतः सम्यक्प्रातःस्नानं समाचरेत् । स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ २०
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च । उत्तरीयं सदा धार्यं ब्राह्मणेन विजानता ॥ २१
आचम्य भस्मना धार्यं त्रिपुण्ड्रं गोपिचन्दनम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं यथापूर्वमनुष्ठानं तथाऽऽचरेत् ॥ २२
प्राणायामं ततः कृत्वा संध्यावन्दनमाचरेत् । आपो हिष्ठेति तृचेन मार्जनं तु कुशोदकैः ॥ २३
प्रणवेन समायुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे । सूर्यश्चेति च मन्त्रेण मन्त्रितं प्राशयेज्जलम् ॥ २४
कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वमथ तत्क्षिपेत् २५
पूर्वां संध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥ २६
सावित्रैरनघैर्मन्त्रैरुपस्थाय कृताञ्जलिः । आत्म(गुरु)पादौ तथा भूमिं संध्याकालेऽभिवादयेत् २७
यस्तु संध्यामुपासीत श्रद्धया विधिवद्द्विजः । न तस्य किंचिदप्राप्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २८
संध्याकालावसाने तु होमं कुर्यादतन्द्रितः । दिनं शून्यं न कुर्वीत यत्किंचिद्दानमाचरेत् ॥ २९
दिवसस्याऽऽदिमे भागे कृत्यमेतदुदीरितम् । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ ३०
समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः । तृतीये तु पुनर्भागे न्यायाद्यत्किंचिदर्जयेत् ॥ ३१
अक्लेशेन शरीरस्य यदृच्छालाभमर्जयेत् । षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ ३२
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । चतुर्थे च तथा भागे पुनः स्नानं समाचरेत् ॥ ३३
दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संगताभ्यां कृताञ्जलिः । स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्॥ ३४
ऋक्सामाथर्ववेदोक्ताञ्जपेन्मन्त्रान्यजूंषि च । जपित्वैवं ततः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ ३५
उपवीती निवीती च प्राचीनावीतवांस्तथा । तत्तत्तीर्थेन सर्वेषां भूतानां जलदो भवेत् ॥ ३६
आपो हिष्ठेति मन्त्रेण संप्रोक्ष्य निजमूर्धनि । आपः पुनन्तु मन्त्रेण मन्त्रितं प्राशयेज्जलम् ॥ ३७
कराभ्यां तोयमादाय सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् । अर्घ्यमेकं रवेर्दत्त्वा सावित्रीं च जपेत्ततः॥ ३८
सावित्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम् । प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वोपविश्य च ॥ ३९
जलदेवान्नमस्कृत्य गृहं गत्वा समाहितः । कुर्वीत देवपूजां च जपयज्ञादनन्तरम् ॥ ४०
आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम् । ब्राह्मणः पञ्च देवांश्च पञ्चयज्ञप(पूजयेत्तत्प)रायणः
ततः पञ्च महायज्ञान्कुर्याद्भूतबलिं पुनः । काकश्वानबलिं चैव दद्यान्मन्त्रं समुच्चरन् ॥ ४२

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचा उरगाः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मयाऽत्र दत्तम् ॥ ४३

इत्युक्त्वा सर्वभूतेभ्यो बलिं दद्यात्पुनः पृथक् । तत आचम्य विधिवच्छ्रद्धया प्रीतमानसः॥ ४४

द्वारावलोकनं कुर्यादतिथिग्रहणाय च । गोदोहकर्ममात्रं तु भाग्यात्प्राप्तोऽतिथिर्यदि ॥ ४५
देववत्पूजयेद्भक्त्या यथाशक्त्यन्नपानतः । भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ४६
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुतात् । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥ ४७
तयोरन्नमदत्त्वैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ॥ ४८
तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ॥ ४९
गोप्रदानसमं पुण्यमित्याह भगवान्यमः । माता पिता गुरुर्बन्धुर्गर्भिणीवृद्धबालकाः ॥ ५०
अतिथिष्वागतेष्वेषु भुक्तवत्सु ततो गृही । उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ॥ ५१
पश्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ॥ ५२
नैकवासास्तथाऽश्नीयाद्भिन्नपात्रेषु मानवः । एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ॥ ५३
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् । दर्व्या देयं घृतान्नं च समस्तव्यञ्जनानि च ५४
भोजनात्किंचिदन्नाग्र्यं धर्मराजाय वै बलिम् । दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय भूतेभ्य इदमुच्चरेत् ॥ ५५
यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । भूतानां तृप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥ ५६
स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवाः । जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन न दंशयेत् ॥ ५७
अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तौ ततः परम् ॥ ५८
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनम् । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ ५९
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशच्च गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ६०
नाद्याच्छास्त्रविरुद्धं तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः । अभोज्यं प्राहुराहारं शुष्कं पर्युषितं तथा ॥ ६१
भुक्त्वाऽऽचम्य यथोक्तेन विधानेन समाहितः । शोधयेन्मुखहस्तौ च मृद्भिर्घर्षणेन च ॥ ६२
आचम्य च ततः कुर्याद्दन्तान्तरविशोधनम् । आचम्य पात्रमुत्सार्य किंचिदार्द्रेण पाणिना ॥ ६३
मुखात्प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च । शुद्धप्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ॥ ६४
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः । भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥ ६५
भुक्तोपविष्टो विश्रान्तो ब्रह्म किंचिद्विचारयेत् । सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना ॥ ६६
इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा हि बहिःसंध्या ततः पुनः ॥ ६७
सूर्येऽस्तशिखरं प्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः । बहिःसंध्यामुपासीत कुशपाणिः समाहितः ॥ ६८
सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य मन्त्रेणाब्दैवतेन तु ॥ ६९
सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् । प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तु वाग्यतः सुसमाहितः ॥ ७०
प्रणवव्याहृतियुक्तां गायत्रीं तु जपेत्ततः । अक्षसूत्रं समादाय सम्यगातारकोदयात् ॥ ७१
वारुणीभिस्तदादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक्पृथक् ॥ ७२
उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्निमश्नि+यात्ततः । भृत्यैः परिवृतो भूत्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥
सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च । अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥ ७४
अतिथिं चाऽऽगतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्गृही । कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ॥ ७५
गच्छेच्छय्यां ततो मृद्वीमुपधानसमन्विताम् । स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः ७६
प्रवासे पश्चिमशिरा न कदाचिदुदक्शिराः । रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ॥ ७७

+ छन्दोनुरोधाद्ध्रस्वत्वम् ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि । अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महाबलः ॥ ७८
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः । माङ्गल्यपूर्णकुम्भं च शिरस्थाने निधाय च ॥ ७९
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः । ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ ८०
पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्व्रतो रतिकाम्यया । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वै नयेत् ॥ ८१
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते । एतत्सर्वमशेषेण कृत्यजातं दिने दिने ॥
कर्तव्यं गृहिणा सम्यग्गृहस्थाश्रमलक्षणम् ॥ ८२
अशेषवेदोदितसच्चरित्रमेतद्गृहस्थाश्रमलक्षणं ते ।
उक्तं समासेन च लक्षणेन पतिव्रतानां शृणु लक्षणानि ॥ ८३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवाद आह्निकाख्यानं नाम त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ (१५)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः — ४३४४४

अथ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि सतीनां व्रतमुत्तमम् । कुरूपो वा कुवृत्तो वा सुस्वभावोऽथ वै पतिः ॥ १
रोगान्वितः पिशाचो वा क्रोधनो वाऽपि मद्यपः । वृद्धो वाऽथ विदग्धो वा मूकोऽन्धो बधिरोऽपि वा ॥ २
रौद्रो वाऽथ दरिद्रो वा कदर्यः कुत्सितोऽपि वा । कातरः कितवो वाऽपि ललनालम्पटोऽपि वा
सततं देववत्पूज्यः साध्व्या वाक्कायकर्मभिः । न जातु विषमं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ ४
बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता । न स्वतन्त्रेण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ ५
अहंकारं विहायाथ कामक्रोधौ च सर्वदा । मनसो रञ्जनं पत्युः कार्यमन्यस्य वर्जनम् ॥ ६
सकामं वीक्षिताऽप्यन्यैः प्रियैर्वाक्यैः प्रलोभिता । स्पृष्टा वा जनसंमर्दे न विकारमुपैति या ॥ ७
पुरुषं सेवते नान्यं मनोवाक्कायकर्मभिः । लोभिताऽपि परेणार्थैः सा सती लोकभूषणम् ॥ ८
दौत्येन प्रार्थिता वाऽपि बलेन विधृताऽपि वा । वस्त्राद्यैर्वासिता वाऽपि नैवान्यं भजते सती ॥ ९
वीक्षिता वीक्षते नान्यैर्हसिता न हसत्यपि । भाषिता भाषते नैव सा साध्वी साधुलक्षणा ॥ १०
रूपयौवनसंपन्ना गीतकृत्येऽपि कोविदा । स्वानुरूपं नरं दृष्ट्वा न याति विकृतिं सती ॥ ११
सुरूपं तरुणं रम्यं कामिनीनां च वल्लभम् । या नेच्छति परं कान्तं विज्ञेया सा महासती ॥ १२
देवो मनुष्यो गन्धर्वः सतीनां नापरः प्रियः । अप्रियं नैव कर्तव्यं पत्युः पत्न्या कदाचन ॥ १३
भुङ्क्ते भुक्तेऽथ या पत्यौ दुःखिते दुःखिता च या । मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥
सुप्ते पत्यौ च या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यति । प्रविशेच्चैव या वह्निं याते भर्तरि पञ्चताम् ॥ १५
नान्यं कामयते चित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता । भक्तिं श्वशुरयोः कुर्यात्पत्युश्चापि विशेषतः ॥ १६
धर्मकार्येऽनुकूलत्वमर्थकार्येऽपि संयमम् । प्रागल्भ्यं ग्राम्यकार्येषु शुचित्वं निजविग्रहे ॥ १७
मङ्गलं संमतं पत्युः सततं प्रियभाषणम् । भाव्यं मङ्गलकारिण्या गृहमण्डनशीलया ॥ १८
गृहोपस्करसंस्कारसज्जया प्रतिवासरे । क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा गृहं भर्तारमागतम् ॥ १९

प्रत्युत्थायाभिनन्देत चाऽऽसनेनोदकेन च । प्रसन्नभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ॥ २०
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना । गुरूणां पुत्रमित्राणां बन्धूनां कर्मकारिणाम् ॥ २१
आश्रितानां च भृत्यानां दासीदासजनेषु च । अतिथ्यभ्यागतानां च भिक्षुकाणां च लिङ्गिनाम्
आसने भोजने दाने संमाने प्रियभाषणे । तत्तद्गुणानुसारेण प्राप्ते काले यथोचितम् ॥ २३
दक्षया सर्वदा भाव्यं भार्यया गृहमुख्यया । गृहव्ययाय यद्द्रव्यं दिशेत्पत्न्याः करे पतिः ॥२४
निर्वर्त्य गृहकार्यं सा किंचिद्बुद्ध्याऽवशेषयेत् । त्यागार्थमर्पिते द्रव्ये लोभात्किंचिन्न धारयेत्२५
भर्तुराज्ञां विना नैव स्वबन्धुभ्यो दिशेद्धनम् । अन्यालापमसंतोषं परव्यापारसंकथाः ॥ २६
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जयेत् । यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ॥२७
यच्च भर्ता न चाश्नाति सर्वं तद्वर्जयेत्सती । तैलाभ्यङ्गं तथा स्नानं शरीरोद्वर्तनक्रियाम् ॥ २८
मार्जनं चैव दन्तानामलकानां च वर्तनम् । भोजनं चाऽऽसनं निद्रां परिधानं च वाससाम् २९
[*प्रारम्भं मण्डनानां च न कुर्यात्प्रोषिते प्रिये । त्रेताप्रभृति नारीणां मासि मास्यार्तवं नृप] ॥
प्रथमेऽहनि चाण्डाली यथा वर्ज्या तथाऽङ्गना । द्वितीयेऽहनि विप्रा हि (भूपाल) यथा वै ब्रह्मघातिनी
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति । स्नानं शौचं तथा गानं रोदनं हसनं तथा ॥ ३२
यानमभ्यञ्जनं नारी द्यूतं चैवानुलेपनम् । दिवा स्वप्नं विशेषेण तथा वै दन्तधावनम् ॥ ३३
मैथुनं मानसं वाऽपि वाचिकं देवतार्चनम् । वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रजस्वला ॥ ३४
रजस्वलायाः संस्पर्शं संभाषं च तया सह । संत्यागं(?) चैव वस्त्राणां वर्जयेत्सर्वयत्नतः ॥ ३५
स्नात्वाऽन्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला । ईक्षेत भास्करं देवं ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत् ॥ ३६
केवलं पञ्चगव्यं वा क्षीरं वाऽऽत्मविशुद्धये । यथोपदेशं नियता वर्तेत च वराङ्गना ॥ ३७
अलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता । गर्भिणी चेद्यथा नारी नियमेन समाचरेत् ॥ ३८
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३९
कुस्त्रीभिर्नाभिभाषेत शूर्पवातं विवर्जयेत् । मृतवत्सादिसंसर्गं परपाकं च सुन्दरी ॥ ४०
न बीभत्सं किंचिदीक्षेन्न रौद्रां शृणुयात्कथाम् । गुरुं वाऽत्युष्णमाहारमजीर्णं न समाच(हृ)रेत् ॥
अनेन विधिना साध्वी शोभनं पुत्रमाप्नुयात् । अन्यथा गर्भपतनं स्तम्भनं वा प्रपद्यते ॥ ४२
यदा प्रविशते भर्ता कूटं वाऽर्थेन केनचित् । सुमना वर्णकोपेता तदा च व्रतचारिणी ॥ ४३
तरुणी वा सुरूपा वा पुत्रिणी वा हिता भवेत् । ज्येष्ठा वाऽपि कनिष्ठा वा परोक्षे संमुखेऽपि वा
नां निजगुणैरन्यां सपत्नीं न विगर्हयेत् । ईर्ष्यारागसमुद्भूते विद्यमानेऽपि मत्सरे ॥ ४५
प्रियं नैव कर्तव्यं सपत्नीभिः परस्परम् । न गायेदन्यनामानि न कुर्यादन्यवर्णनम् ॥ ४६
वसेद्दूरतः पत्युः स्थेयं वल्लभसंनिधौ । निर्दिष्टे च महीभागे वल्लभाभिमुखी वसेत् ॥ ४७
नावलोक्या दिशः स्वैरं नावलोक्यः परो जनः । विलासैरवलोक्यं स्यात्पत्युराननपङ्कजम् ४८
कथ्यमाना कथा भर्त्रा श्रोतव्या सादरं स्त्रिया । पत्युः संभाषमाणस्य नान्यं संभाषयेत्स्वयम् ॥
आहूता सत्वरं गच्छेद्रतिस्थानं रतोत्सुका । पत्यौ गायति सोत्साहं श्रोतव्यं हृष्टचेतसा ॥ ५०
नृत्यन्तं वल्लभं पश्येत्प्रहर्षोत्फुल्ललोचना । शास्त्रादिकौशलं विद्यां कलाप्रागल्भ्यमेव च ॥ ५१
दर्शयन्तं पतिं दृष्ट्वा भवेदानन्दनिर्भरा । भर्तुः समीपे न स्थेयं सोद्वेगव्यग्रचित्तया ॥ ५२

* अयं श्लोकः, ट. पुस्तकस्थः ।

कलहो नैव कर्तव्यः प्रणयेन बहिष्कृतः । आत्मार्थं निजबन्ध्वर्थं सपत्न्यर्थं सकोपया ॥ ५५
कलहो न विधातव्यः कल्पयोग्ये प्रिये स्त्रिया । भर्त्सिता निन्दिताऽत्यर्थं ताडिता प्रेयसी प्रियम् ॥
व्यथिताऽपि भयं त्यक्त्वा कण्ठे गृह्णीत वल्लभम् । उच्चैर्न रोदनं कुर्यान्नैवाऽऽक्रोशेज्जनं प्रति ५५
पलायनं न कर्तव्यं निजगेहाद्बहिः स्त्रिया । त्वं पिता त्वं मम भ्राता नेच्छामि त्वामतः परम् ॥
विरक्तलक्षणं वाक्यं नेदृग्वाच्यं कदाचन । उत्सवादिषु बन्धूनां सदनं यदि गच्छति ॥ ५७
लब्ध्वाऽनुज्ञां तदा पत्युर्गच्छेदध्यक्षरक्षिता । न वसेत्सुचिरं तत्र प्रत्यागच्छेद्गृहं सती ॥ ५८
प्रस्थानाभिमुखे पत्यौ भवेन्मङ्गलभाषिणी । न वार्योऽसौ निषेधोक्त्या न कार्यं रोदनं तदा ५९
अकृत्वोद्वर्तनं नित्यं पत्यौ देशान्तरं गते । वधूर्जीवनरक्षार्थं कर्म कुर्यादनिन्दितम् ॥ ६०
कृत्वा वृत्तिं यदा भर्ता व्रजेद्देशान्तरं तदा । पतिकल्पितवृत्त्यैव वर्तेत गृहमेधिनी ॥ ६१
श्वश्रूश्वशुरयोः पार्श्वे निद्रा कार्या न चान्यतः । प्रत्यहं पतिवार्ता च तयाऽन्वेष्या प्रयत्नतः ६२
दूताः प्रस्थापनीयाश्च पत्युः क्षेमोपलब्धये । देवतानां प्रसिद्धानां कर्तव्यमुपयाचनम् ॥ ६३
एवमादि विधातव्यं सत्या प्रोषितयोषया । अप्रक्षालनमङ्गानां मलिनाम्बरधारणम् ॥ ६४
तिलकाञ्जनहीनत्वं गन्धमाल्यविवर्जनम् । नखरोम्णामसंस्कारो दशनानाममार्जनम् ॥ ६५
ताम्बूलचर्वणालस्यमतिकश्मलता स्त्रियाः । बह्वालस्यं सदानिद्रा कलहे सर्वदा रुचिः ॥ ६६
उच्चैर्हासोऽपरैर्नर्म परचेष्टाविचिन्तनम् । स्वेच्छापर्यटनं चैव परपुंसोऽङ्गमर्दनम् ॥ ६७
अटनं चैकवस्त्रेण निर्लज्जत्वं वृथागतिः । इत्यादिदोषाः कथिता योषितो भर्तृदुःखदाः ॥ ६८
निर्वर्त्य गृहकार्याणि हरिद्रालेपनैस्तनुम् । प्रक्षाल्य शुचितोयेन कुर्यान्मण्डनमुज्ज्वलम् ॥ ६९
समीपं प्रेयसो गच्छेद्विकसन्मुखपङ्कजा । अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोके परत्र च ॥ ७०

नैतादृशं दैवतमस्ति किंचित्सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यदा पतिस्तुष्यति सर्वकामाँल्लँभ्यात्प्रकामं कुपितश्च हन्यात् ॥ ७१
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विविधा च कीर्तिः ॥ ७२
इत्यादिधर्मनयनीतिगुणोत्तराभिस्ताभिः सहैव चिरकालमसौ मुनीन्द्रः ।
संसारसौख्यनियतोऽप्यमलान्तरात्मा चक्रेऽतिरात्रचयनक्रतुवाजपेयान् ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे पतिव्रतालक्षणाख्यानं नाम चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ (१६)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३५१७

अथ पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

एवं गृहे निवसतो मृगशृङ्गमहामुनेः । कालेन महिषी तस्य सुवृत्ता सुषुवे सुतम् ॥ १
ततः पितृऋणान्मुक्तः कृतार्थो मुनिपुंगवः । जातकर्म कुमारस्य सम्यक्चक्रे विधानवत् ॥ २
चकार नामकरणं त्रिकालज्ञो महामतिः । भविष्यकर्मसदृशं मृकण्डुमिति विश्रुतम् ॥ ३
यद्विशङ्का मृगगणाः कण्डूयन्तेऽस्य विग्रहे । तस्मान्मृकण्डुरित्यस्य नाम चक्रे पिता स्वयम् ॥ ४

कुलोज्ज्वलो गुणनिधिर्ज्वलत्पावकसंनिभः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ५
अध्यैष्ट वेदानखिलान्मुनिर्गुरुकुले वसन् । गुरुणाऽनुमतः पश्चाद्द्वितीयाश्रममग्रहीत् ॥ ६
मुद्गलस्य मुनेः कन्यामुपयेमे मरुद्वतीम् । कमलाऽपि ततः कालादसूत सुतमुत्तमम् ॥ ७
आचारेण श्रुतेनैव विद्यया विनयेन च । सर्वतश्चोत्तमो यस्मात्तस्मादुत्तम इत्यभूत् ॥ ८
स पित्रा कृतसंस्कारः कृतोपनयनक्रियः । अधीत्य वेदानखिलानुपयेमे विधानतः ॥ ९

कान्तालकां तां कमनीयरूपां कण्वस्य कन्यां कमलायताक्षीम् ।
कल्याणशीलां च कुशाभिधानां कुटुम्बिनी साऽभवदुत्तमस्य ॥ १०

कमलाऽपि सुतं लेभे सुमतिं नाम विश्रुतम् । सुमतिः सकलान्वेदानधीत्य गृहवानभूत् ॥ ११
सत्याख्या तस्य भार्याऽभूत्सुमतेस्तनया शुभा । सुरसाऽपि ततः कालात्सुव्रतं सुषुवे सुतम् ॥ १२
सुव्रतः सुरसासूनुः सर्वान्वेदानधीत्य च । दक्षिणां गुरवे दत्त्वा द्वितीयाश्रममग्रहीत् ॥ १३
धर्मपत्नी बभूवास्य पृथोः पुत्री प्रियंवदा । सर्वानयाजयत्पुत्रान्क्रतुभिः प्राप्तदक्षिणैः ॥
ते च शुश्रूषया सर्वे नित्यं चक्रुः पितुः प्रियम् ॥ १४

आभिः स्नुषाभिः शुभलक्षणाभिः शुभैः सुतैस्तैः श्रुतिपारगैश्च ।
भार्याभिरुत्कृष्टगुणोत्तराभिश्चकार गार्हस्थ्यमुपास्यमानः ॥ १५

सुमतेरुत्तमस्यापि सुव्रतस्य महात्मनः । प्रत्येकमभवन्पुत्रा बहवो वेदपारगाः ॥ १६
भार्याभिश्च स्नुषाभिश्च पुत्रैः पौत्रैरयं मुनिः । माघमासे तु संप्राप्ते प्रातःकाले निमज्जति ॥ १७
मोक्षं च कुरुते माघं न कदाचिदपि द्विजः । माघमासे तु संप्राप्ते स्नानं दानं शिवार्चनम् ॥ १८
व्रतानि नियमाश्चैव गृहस्थाश्रमभूषणम् । इति मत्वा द्विजश्रेष्ठो माघे माघे निमज्जति ॥ १९
एवं संसारसौभाग्यमनुभूय महामुनिः । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य समारोप्याग्निमात्मनि ॥ २०
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं वपुर्दृष्ट्वा च जर्जरम् । तपोनिधिस्तपस्तप्तुं तपोवनमुपेयिवान् ॥ २१

पर्णाशनात्पल्वलवारिपानात्तुद्वेगतः शर्करभूमिवासात् ।
समानधर्मा मृगयूथमध्ये चरंश्चिरं ब्रह्मपदं प्रपेदे ॥ २२
संभावितस्तत्र चतुर्मुखेण समेयिवान्सिंहसनाथपीठम् ।
स्वेनार्जितानप्रतिमाननन्ताँल्लोकाननेकान्बुभुजे मुनीन्द्रः ॥ २३
ततः कदाचित्प्रलयावसाने प्राप्ते पुनः श्वेतवराहकल्पे ।
भूत्वाऽजपुत्रो ऋभुनामधेयश्चक्रे निदाघाय हितोपदेशम् ॥ २४

चतस्रस्तस्य ता भार्याः शीलवृत्तसमन्विताः । पुत्रेषु व्रतचारिण्यो दिनानि कतिचित्स्थिताः २५
ततस्तु चरमे भागे जरया च पलीकृताः । कुब्जा विरलदन्ताश्च प्रनष्टेन्द्रियवृत्तयः ॥ २६
अभूवन्नथ ता दृष्ट्वा मृकण्डुर्मुनिसत्तमः । अनपत्यो मरुद्वत्यामिदमेवाभ्यचिन्तयत् ॥ २७
अहं सदारो गच्छामि मातृभिः सह धूर्जटेः । राजधानीं शिवो यत्र कर्णे जपति तारकम् ॥ २८
अथ तद्देशभूपालो नाम्ना राष्ट्रविवर्धनः । काशीयात्रां समुद्दिश्य प्रतस्थे बहुसैनिकैः ॥
तेन सार्धेन महता ते निर्जग्मुः शनैः शनैः ॥ २९

मृकण्डुरुवाच—

मात्रा पित्रा परित्यक्ता ये त्यक्ता निजबन्धुभिः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः

जरया परिभूता ये व्याधिभिर्विकलीकृताः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ३१
पदे पदे समाक्रान्ता ये विपद्भिरहर्निशम् । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥३२
संसारपरिभूता ये बद्धा ये कर्मबन्धनैः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥ ३३
पापराशिभिराक्रान्ता ये दारिद्र्यपराजिताः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ३४
ये च योगपरिभ्रष्टा ये तपोदानवर्जिताः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥३५
मध्ये बन्धुजनानां तु मानहानिः पदे पदे । तेषामानन्ददं चैकं शंभोरानन्दकाननम् ॥ ३६
आनन्दकानने येषां वसतामसतामपि । विश्वेशानुगृहीतानां स स्यादानन्दजोदयः ॥ ३७
भर्ज्यन्ते कर्मबीजानि यत्र विश्वेशवह्निना । अतो महाश्मशानं तद्गतीनां परा गतिः ॥ ३८
संसारसर्पदष्टानां जन्तूनां यत्र शंकरः । उभाभ्यामपि पाणिभ्यां ब्रूते ब्रह्म स्पृशञ्श्रुतौ ॥ ३९
न कापिलेन योगेन न सांख्येन न च व्रतैः । या गतिः प्राप्यते पुंभिस्तां दद्यान्मोक्षभूरियम् ४०
काशीप्राप्तिरियं योगः काशीप्राप्तिरियं तपः । काशीप्राप्तिरियं दानं काशीप्राप्तिः शिवार्चनम् ४१
काशीप्राप्तिरियं यागः काशीप्राप्तिस्तु कर्म यत् । काशीप्राप्तिरियं स्वर्गः काशीप्राप्तिरियं सुखम्॥
कः कामः को मदः क्रोधः को लोभः का ह्यहंकृतिः । किं मात्सर्यं किमज्ञानं कर्म किं जाड्यता च का
का भीतिः कोऽथवा कालः का जरा किंच दुष्कृतम् । किं रजः कोऽन्तरायो वा नृणां काशी-
निवासिनाम् ॥ ४४

वसिष्ठ उवाच—

वदन्नित्थं स्वमातॄणामध्वखेदापनुत्तये । शनैर्वाराणसीं प्राप मृकण्डुः सह मातृभिः ॥ ४५
अविलम्बं प्रथमतो मणिकर्ण्यां विधानतः । सचैलं स मुनिः स्नात्वा कृतसंध्यादिसत्क्रियः ॥४६
संतर्प्य सर्वदेवर्षीञ्शुचिर्गन्धकुशोदकैः । तीर्थवासार्थिनः सर्वान्संतर्प्य च पृथक्पृथक् ॥ ४७
अमृतस्वादुपक्वान्नैः पायसैश्च सशर्करैः । सगोरसैरन्नदानैर्धान्यदानैरनेकशः ॥ ४८
गन्धचन्दनकर्पूरैस्ताम्बूलैर्वसनैः शुभैः । दीनानाथान्समभ्यर्च्य पश्चाड्ढुण्ढिविनायकम् ॥ ४९
अन्वलिम्पत्ततो भक्त्या प्राज्यसिन्दूरकर्दमैः । निवेद्य मोदकान्पञ्च वर्जयन्स निजं जनम् ॥५०
उपसर्गनिसर्गेभ्यस्ततोऽन्तःक्षेत्रमाविशत् । सर्वावरणदेवांश्च पूजयामास शक्तितः ॥ ५१
ततो विश्वेश्वरं देवं नत्वा स्तुत्वा महामनाः । क्षेत्रोपवासं विधिवच्चकार निजमातृभिः ॥ ५२
जागरेण निशां नीत्वा विश्वनाथस्य संनिधौ । प्रभाते विमले स्नात्वा मणिकर्ण्यां समाहितः ५३
अनुष्ठानमशेषं च निर्वर्त्य नियतः शुचिः । महद्भिर्ब्राह्मणैः सार्धं वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ५४
लिङ्गं संस्थापयामास स्वनाम्ना सर्वसिद्धिदम् । प्रत्येकं स्थापयामासुस्ताश्चतस्रोऽस्य मातरः ५५
स्वस्वनाम्नैव लिङ्गानि मुक्तिदानि विलोकनात् । ढुण्ढिविघ्नेश्वरस्याग्रे मृकण्डीश्वरदर्शनात् ॥ ५६
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि काशीवासोऽपि सिध्यति । तस्य लिङ्गस्य पुरतः सुवृत्तेश्वरदर्शनात्॥५७
नाभिभूयेत विघ्नौघैः सुवृत्तो जायते नरः । तस्य प्राच्यां कमलया स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ॥ ५८
तद्विलोकनमात्रेण सर्वकामाल्लँभेन्नरः । देहलीविघ्नराजस्य संनिधौ विमलेश्वरः ॥ ५९
दर्शनात्तस्य लिङ्गस्य विमलं ज्ञानमाप्नुयात् । ऐशान्यां तस्य लिङ्गस्य सुरसेश्वरवीक्षणात् ॥ ६०
अवाप्य सुरसाम्राज्यं काश्यां मुक्तो भविष्यति । मरुद्वत्याऽर्चितं लिङ्गं मणिकर्ण्यास्तु पश्चिमे ६१
तस्य दर्शनमात्रेण न मर्त्यो जायते पुनः । एवं लिङ्गानि संस्थाप्य तस्थुः काश्यां तु वत्सरम् ॥
पुनः पुनश्च तत्क्षेत्रमतिथीकृत्य नेत्रयोः । विचित्रं च पवित्रं च तृप्तिं नैव जगाम ह ॥ ६३

तीर्थयात्रां प्रतिदिनं तत्र कुर्वन्स वत्सरम् । न प्राप सर्वतीर्थानि तीर्थं काश्यां पदे पदे ॥ ६४
अथैकदा ता मणिकर्णिकायां माध्यंदिनस्नानविधिं विधाय ।
प्रदक्षिणीकृत्य शिवालयं तं जातश्रमाः पूर्णदृशो निपेतुः ॥ ६५
काशीपतिः कारुणिकः कराभ्यामादाय मूर्धानमतीव हार्दात् ।
आगत्य वेगाद्युगपच्च तासामोंकारमुच्चारयति स्म कर्णे ॥ ६६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे काशीमाहात्म्याख्यानं नाम पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ (१७)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३५८३

अथ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

मृकण्डुर्विधिवत्कृत्वा मातॄणामौर्ध्वदेहिकम् । उवास सुचिरं कालं काश्यामेव महामनाः ॥ १
तस्य पुत्रो महातेजा मार्कण्डेय इति श्रुतः । प्रसादादेव रुद्रस्य मरुद्वत्यामजायत ॥ २
मार्कण्डेयो मुनिः श्रीमानाराध्य तपसा शिवम् । दीर्घमायुः शिवाल्लब्ध्वा ददर्श प्रलयान्बहून् ३

दिलीप उवाच—

अनपत्यो मरुद्वत्यां मृकण्डुरिति हि त्वया । प्रोक्तः शिवप्रसादेन पश्चादाप कथं सुतम् ॥ ४
दीर्घायुरभवत्सोऽपि कथमीशप्रसादतः । विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि वदैतन्मुनिपुंगव ॥ ५

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयसमुद्भवम् । अनपत्यो मृकण्डुश्च भार्यया स महामुनिः ॥ ६
शंकरं तोषयामास तपसा नियमेन च । तुष्टश्चाऽऽह पिनाकी तं भार्यया सहितं मुनिम् ॥
मत्तो वरं गृहाणेति सोऽपि वव्रे वरं मुनिः ॥ ७

मृकण्डुरुवाच—

यतो मे भगवंस्तोत्रैस्तुष्टोऽतः परमेश्वर । अनपत्योऽहमिच्छामि पुत्रं त्वत्तो महेश्वर ॥ ८

श्रीशंकर उवाच—

किमिहेच्छसि पुत्रं त्वं निर्गुणं चिरजीविनम् । आहोस्विदेकं सगुणं सर्वज्ञं षोडशाब्दिकम् ॥ ९

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्तः सोऽपि धर्मात्मा नाहमिच्छामि निर्गुणम् । अल्पायुरपि पुत्रो वा सर्वज्ञोऽस्तु जगत्पते ॥

श्रीशंकर उवाच—

तर्हि ते भविता पुत्रः षोडशायुः सुधार्मिकः । सर्वज्ञो गुणवाँल्लोके कीर्तिमाञ्ज्ञानसागरः ॥ ११

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा ययौ देवः सोऽपि लब्धवरो मुनिः । प्रकामं संतुष्टमनाः प्रपेदे निजमाश्रमम् ॥ १२
भार्या तस्य चिरादासीदन्तर्वत्नी मरुद्वती । विधिवद्विहिते तेन गर्भाधानस्य कर्मणि ॥ १३
ततः पुंसवनं तेन स्पन्दनात्प्राक्शुभे दिने । गृह्योक्तविधिना सम्यक्कृतः पुंसो विवृद्धये ॥ १४

सीमन्तोऽप्यष्टमे मासि गर्भरूपसमृद्धिकृत् । सुखप्रसवसिद्ध्यै च तेनाकारि क्रियाविदा ॥ १५
तनयस्तपनाकारो मरुद्वत्यामजायत । देवदुन्दुभयो नेदुः प्रसेदुः सर्वतो दिशः ॥ १६
कल्याणी सर्वतो वाणी प्राणिनः प्रीणयन्त्यभूत् । तिलोत्तमाद्यप्सरसो देवेन्द्राद्यमरा अपि ॥१७
वेदव्यासादिमुनयस्तच्छान्त्यर्थं समाययुः । जातकर्म स्वयं चक्रे वेदव्यासो महामुनिः ॥ १८
नामकर्म ततश्चक्रे मुनिरेकादशेऽहनि । वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैराशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ १९
कृत्वा बालोचितां रक्षां तेन संभाविता ययुः । अहो रूपमहो तेजस्त्वहो सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ २०
अहो मरुद्वतीभाग्यादाविरासीत्स्वयं हरः । इति हृष्यन्ति चान्योन्यं पौरजानपदा जनाः ॥२१
निष्क्रामो वै चतुर्थेऽस्य मासि पित्रा कृतो गृहात् । अन्नप्राशनमब्दार्धे चूडाद्यर्धाब्दिकद्वये ॥२२
कर्णवेधं ततः कृत्वा श्रवणर्क्षे स कर्मवित् । ब्रह्मतेजोभिवृद्ध्यर्थं पञ्चमेऽब्दे व्रतं ददौ ॥ २३
उपाकर्म ततः कृत्वा वेदमध्यापयत्सुधीः । वेदान्स विधिनाऽध्यैष्ट साङ्गोपाङ्गपदक्रमान् ॥ २४
विद्याजातं समस्तं च साक्षिमात्राद्गुरोर्मुखात् । विनयादिगुणानाविष्कुर्वञ्जग्राह शक्तिमान् ॥ २५
भिक्षाशनरतो नित्यं पित्रोः शुश्रूषणे रतः । संप्राप्ते षोडशेऽब्दे तु मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ २६
मृकण्डुः शोकदीनात्मा विललापाऽऽकुलेन्द्रियः । मार्कण्डेयोऽपि तं दृष्ट्वा विलपन्तं सुदुःखितम् ॥
उवाच पितरं किं ते कारणं शोकमोहयोः । मार्कण्डेयस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमधुराक्षरम् ॥
उवाच कारणं तस्मै शोकस्यापि सहेतुकम् ॥ २८

मृकण्डुरुवाच—

तव हेतोरहं वत्स शोचामि शृणु मे वचः । आयुः षोडश वर्षाणि तव दत्तं पिनाकिना ॥
स कालोऽयमिह प्राप्तस्तस्माच्छोचामि नन्दन ॥ २९

वसिष्ठ उवाच—

पित्रेति कथितं श्रुत्वा मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति । मन्निमित्तः पितः शोकं कदाचिदपि मा कृथाः ३०
यतिष्यामि तथा तात यथा यास्याम्यमर्त्यताम् । समाराध्य महादेवं वाञ्छितार्थप्रदं शिवम् ३१
मृत्युंजयं विरूपाक्षं सर्वज्ञं सर्वदं सताम् । कालकालं महाकालं कालकूटविषाशिनम् ॥ ३२
इति श्रुत्वा वचस्तस्य पितरावतिहर्षितौ । सर्वं शोकं परित्यज्य प्रहृष्टावूचतुः सुतम् ॥ ३३

पितरावूचतुः—

आवयोः शोकनाशाय महोपायः समीरितः । मृत्युंजयस्य देवस्य समाराधनलक्षणः ॥ ३४
तद्गच्छ शरणं तात नातः परतरं हितम् । मनोरथपथातीतकारिणं कालहारिणम् ॥ ३५
किं न श्रुतं त्वया तात श्वेतकेतुं यथा पुरा । पाशितं कालपाशेन ररक्ष त्रिपुरान्तकः ॥ ३६
शिलादतनयं मृत्युग्रस्तमष्टाब्दमर्भकम् । शिवो निजपदं चक्रे नन्दिनं विश्वनन्दिनम् ॥ ३७
क्षीरोदमथनोद्भूतं प्रलयानलसंनिभम् । पीत्वा हालाहलं घोरमरक्षद्भुवनत्रयम् ॥ ३८
जलंधरं महादर्पं हृतत्रैलोक्यसंपदम् । चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थचक्रेणाभिजघान यः ॥ ३९
योऽसावेकेषुपातोत्थज्वलनैस्त्रिपुरं पुरा । विधाय पत्रिणं विष्णुं ज्वलयामास धूर्जटिः ॥ ४०
अन्धकं यस्त्रिशूलाग्रे प्रोतं वर्षायुतं पुरा । त्रैलोक्यैश्वर्यसंमूढं शोषयामास भानुना ॥ ४१
कामं दृष्टिनिपातेन त्रैलोक्यविजयोर्जितम् । निनायानङ्गपदवीं वीक्षमाणेष्वजादिषु ॥ ४२
तं ब्रह्माद्येककर्तारं मेघवाहनमच्युतम् । प्रयाहि विश्वशरणं विश्वरक्षामणिं शिवम् ॥ ४३

वसिष्ठ उवाच—

पित्रोरनुज्ञां संप्राप्य दक्षिणार्णवरोधसि । लिङ्गं संस्थाप्य विधिवन्मार्कण्डेयो निजाह्वयम् ॥ ४४
कृत्वा त्रिषवणस्नानं त्रिकालं शिवमर्चति । स्तोत्रं त्रिकालपूजान्ते पठित्वा नृत्यति प्रियात् ॥४५
तेन स्तोत्रेण संतुष्टो दिनेनैकेन शंकरः । पूजितश्च महाभक्त्या मार्कण्डेयेन शंकरः ॥ ४६
शिवपूजाप्रसक्तं च तद्दिने स्तोतुमुद्यतम् । आजगाम तमुद्दिश्य कालो मृत्युसहायवान् ॥ ४७
वृत्तरक्तान्तनयनः सर्पवृश्चिकरोमवान् । दंष्ट्राकरालवदनश्चूर्णिताञ्जनसंनिभः ॥ ४८
समागम्य च तस्यासौ कालः पाशमपासृजत् । कण्ठार्पितमहापाशो मार्कण्डेयस्तमब्रवीत् ॥ ४९

मार्कण्डेय उवाच—

काल तावत्प्रतीक्षस्व कालं मम महामते । निर्वर्तयाम्यहं यावन्महास्तोत्रं जगत्पतेः ॥ ५०
शिवस्तोत्रमनिर्वर्त्य न क्वचिच्च व्रजाम्यहम् । न स्वपामि न भोक्ष्यामीत्येतन्मे व्रतमाहितम् ॥५१
न जीवितं कलत्रं वा न राज्यं न तथा सुखम् । प्रियं मम यथाऽतीव लोकेऽस्मिञ्शिवसंस्तवम् ॥
तथाच नानृतं वाक्यमहमेतदिहोक्तवान् । सत्येनानेन सततं प्रसीदतु महेश्वरः ॥ ५३

वसिष्ठ उवाच—

तमब्रवीत्ततः कालो मार्कण्डेयं हसन्मुहुः ॥ ५४

काल उवाच—

न श्रुतं तत्त्वया मन्ये वृद्धानां पूर्वकल्पितम् । पूर्वे वयसि यो धर्मं न करोति विमूढधीः ॥ ५५
स पश्चात्तप्यते वृद्धः सार्थभ्रष्ट इवाध्वगः । मासाष्टकेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५६
दिवसे चैव तत्कुर्याद्येन रात्रिं सुखं वसेत् । पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ५७
यावज्जीवं तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् । श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चाऽऽपराह्णिकम् ॥ ५८
न च प्रतीक्षते कालः कृतमस्य न वा कृतम् । इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ॥ ५९
एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे । नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ॥ ६०
कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति । चक्रवर्तिसहस्राणि पुरंदरशतानि च ॥
मया नीतानि कर्तव्यो नात्र मन्युस्त्वयाऽनघ ॥ ६१

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वैवं वचनं तस्य कालस्यामोघवर्तिनः । मार्कण्डेय उवाचेदं शिवस्तोत्रपरायणः ॥ ६२

मार्कण्डेय उवाच—

येऽत्र विघ्नं प्रकुर्वन्ति शिवस्तोत्ररतात्मनाम् । तेऽचिरेण विनश्यन्ति त्वामतो व(वा)रयाम्यहम् ॥
यथैव राजभृत्यानां राजा शास्तैव नेतरः । तथैव शिवभक्तानां शास्ताऽसौ परमेश्वरः ॥ ६४
भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पिबन्ति व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ।
तृणीकृतब्रह्मपुरंदराणां किं दुष्कृतं शंकरकिंकराणाम् ॥ ६५
न मृत्युर्न तथा धाता न यमो यमदूतकाः । न चान्ये शिवभक्तानां भवन्ति प्रभविष्णवः ॥६६
किं न श्रुतं त्वया काल वाक्यमेतन्मनीषिणाम् । नृणामीश्वरभक्तानां न भवन्त्यापदः क्वचित् ॥
ब्रह्मादयोऽपि तान्क्रुद्धा न शक्ता हन्तुमीश्वराः ॥ ६७

वसिष्ठ उवाच—

एवं तर्जितस्तेन भगवान्विवृत्तेक्षणः । कालो भृशं रुषेत्याह ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ॥ ६८

काल उवाच—

यावत्य एव गङ्गायां सिकता विप्र दुर्मते । तावन्त एव ब्रह्माणो मया कालेन संहृताः ॥ ६९
किंवाऽत्र बहुनोक्तेन पश्य मे विक्रमं बलम् । स पातु त्वां महादेवो यस्य दासोऽसि सांप्रतम् ॥

वसिष्ठ उवाच—

तेनैवं गर्जता राजन्कालेनासौ महामुनिः । ग्रस्तुं हठात्समारब्धो राहुणेव यथा शशी ॥ ७१
लिङ्गादथ समुत्तस्थौ मूर्तिमान्परमेश्वरः । अनिर्देश्यवयोरूपश्चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥ ७२
गर्जन्मेघ इवोदग्रं हुंकृतेन स तत्क्षणात् । उद्धृत्य पादकमलं प्रजहार भुजान्तरे ॥ ७३
पादप्रहारचकितो दूरे मृत्युः पपात ह । दूरे पतितमालोक्य कृतान्तं भीषणाकृतिम् ॥
मार्कण्डेयोऽथ तुष्टाव तेन स्तोत्रेण शंकरम् ॥ ७४

मार्कण्डेय उवाच—

रत्नसानुशरासनं रजताद्रिशृङ्गनिकेतनं
शिञ्जिनीकृतपन्नगेश्वरमच्युतानलसायकम् ।
क्षिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशालयैरभिवन्दितं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७५
पञ्चपादपपुष्पगन्धिपदाम्बुजद्वयशोभितं
भाललोचनजातपावकदग्धमन्मथविग्रहम् ।
भस्मदिग्धकलेवरं भवनाशिनं भवमव्ययं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७६
मत्तवारणमुख्यचर्मकृतोत्तरीयमनोहरं
पङ्कजासनपद्मलोचनपूजिताङ्घ्रिसरोरुहम् ।
देवसिन्धु(सिद्ध)तरङ्गिणीकरसिक्तशीतजटाधरं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७७
कुण्डलीकृतकुण्डलीश्वरकुण्डलं वृषवाहनं
नारदादिमुनीश्वरस्तुतवैभवं भुवनेश्वरम् ।
अन्धकान्तकमाश्रितामरपादपं शमनान्तकं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७८
यक्षराजसखं भगाक्षिहरं भुजंगविभूषणं
शैलराजसुतापरिष्कृतचारुवामकलेवरम् ।
क्ष्वेडनीलगलं परश्वधधारिणं मृगधारिणं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ७९
भेषजं भवरोगिणामखिलापदामपहारिणं
दक्षयज्ञविनाशिनं त्रिगुणात्मकं त्रिविलोचनम् ।
भुक्तिमुक्तिफलप्रदं निखिलाघसंघनिबर्हणं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ८०

भक्तवत्सलमर्चतां निधिमक्षयं हरिदम्बरं
सर्वभूतपतिं परात्परमप्रमेयमनूपमम् ।
सोम(भूमि)वारिनभोहुताशनसोमपालितस्वाकृतिं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ८१
विश्वसृष्टिविधायिनं पुनरेव पालनतत्परं
संहरन्तमथ प्रपञ्चमशेषलोकनिवासिनम् ।
क्रीडयन्तमहर्निशं गणनाथयूथसमावृतं
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥ ८२
रुद्रं पशुपतिं स्थाणुं नीलकण्ठमुमापतिम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८३
कालकण्ठं कलामूर्तिं कालाग्निं कालनाशनम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ८४
नीलकण्ठं विरूपाक्षं निर्मलं निरुपद्रवम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८५
वामदेवं महादेवं लोकनाथं जगद्गुरुम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८६
देवदेवं जगन्नाथं देवेशमृषभध्वजम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८७
अनन्तमव्ययं शान्तमक्षमालाधरं हरम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८८
आनन्दं परमं नित्यं कैवल्यपदकारणम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥ ८९
स्वर्गापवर्गदातारं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् । नमामि शिरसा देवं किं नो मृत्युः करिष्यति ॥९०

वसिष्ठ उवाच—

मार्कण्डेयकृतं स्तोत्रं यः पठेच्छिवसंनिधौ । तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ९१
इति स्तुतो महादेवो मार्कण्डेयेन धीमता । आयुः प्रादादपर्यन्तमनेकप्रलयावधि ॥ ९२
मार्कण्डेयो महातेजा देवदेवप्रसादतः । अमृतत्वमनुप्राप्य ददर्श प्रलयान्बहून् ॥ ९३

इति मृत्युंजयस्तोत्रम् ॥

पुनः स्वमाश्रमं प्राप्य मार्कण्डेयो महामुनिः । मातरं पितरं नत्वा स ताभ्यामभिनन्दितः ॥ ९४
तीर्थयात्रापरो नित्यं चचार पृथिवीतले । यमोऽपि शंकरं स्तुत्वा यथादेशं जगाम ह ॥ ९५
मृगशृङ्गस्य विप्रस्य माघस्नानपरस्य च । इत्थं भाग्यवती जाता संततिर्माघगौरवात् ॥ ९६
अनेन माघा विहिता महात्मना मृकण्डुपुत्रेण मृडार्पितात्मना ।
अनेकलोकप्रलयाः समीक्षिताः समस्तलोकेषु सदाविहारिणा ॥ ९७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे मार्कण्डेयजन्माद्याख्यानं नाम षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ (१८)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३६८०

अथ सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

इक्ष्वाकुवंशगुरवे नमस्तुभ्यं महात्मने । कानि मुख्यानि तीर्थानि माघस्नानरतात्मनाम् ॥ १
विस्तरात्तानि मे ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि वै मुने ॥ २

वसिष्ठ उवाच—

संमासे माघमासे तु यत्र क्वापि बहिर्जलम् । तत्सर्वमृषयः प्राहुर्गङ्गाजलसमं नृप ॥ ३
तथाऽपि वक्ष्ये मुख्यानि माघस्नाने विशेषतः । प्रथमं तीर्थराजस्तु प्रयागाख्यं सुविश्रुतम् ॥ ४
कामिकं सर्वतीर्थानां धर्मकामार्थमोक्षदम् । नैमिषं च कुरुक्षेत्रं गङ्गाद्वारमवन्तिका ॥ ५
शरयूर्यमुना चैव द्वारकाऽप्यमरावती । सरस्वतीसिन्धुसङ्गो गङ्गासागरसंगमः ॥ ६
काञ्ची त्रैयम्बकं चैव सप्तगोदावरीतटम् । कालंजरः प्रभासश्च तथा बदरिकाश्रमः ॥ ७
महालयस्तथोंकारक्षेत्रं वै पुरुषोत्तमम् । गोकर्णो भृगुकर्णश्च भृगुतुङ्गश्च पुष्करम् ॥ ८
तुङ्गभद्रा च कावेरी कृष्णा वेणी च नर्मदा । सुवर्णमुखरी पुण्या तथा वेगवती नदी ॥ ९
मुख्यान्येतानि सर्वाणि माघमासे निमज्जताम् । गयातीर्थं च यत्प्रोक्तं पितॄणां तृप्तिदं हितम् १०
तीर्थान्येतानि भौमानि मया प्रोक्तानि तेऽनघ । मानसान्यपि तीर्थानि वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ११
येषु सम्यङ्नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्यं तीर्थं क्षमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ॥ १२
सर्वभूतदयातीर्थं तीर्थमार्जवमेव च । दानं तीर्थं दमस्तीर्थं संतोषस्तीर्थमेव च ॥ १३
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं नियमस्तीर्थमुच्यते । मन्त्राणां तु जपस्तीर्थं तीर्थं तु प्रियवादिता ॥ १४
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थमहिंसातीर्थमेव च । आत्मतीर्थं ध्यानतीर्थं पुनस्तीर्थं शिवस्मृतिः ॥ १५
तीर्थानामुत्तमं तीर्थं विशुद्धिर्मनसः पुनः । न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ॥ १६
स स्नातो यो दमस्नातः शुचिस्निग्धमना मतः । यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः । न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ॥ १८
मानसे तु मले त्यक्ते भवत्यत्यन्तनिर्मलः । जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ॥ १९
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः । विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ॥ २०
तेष्वेव हि विरागोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् । दानमिज्या तपः शौचं तीर्थमेव श्रुतं तथा ॥ २१
सर्वाण्येतानि तीर्थानि यदि भावो हि निर्मलः । निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः ॥ २२
तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च । ज्ञानपूते ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ॥ २३
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् । एतत्ते कथितं राजन्मानसं तीर्थलक्षणम् ॥२४
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः २५
तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः । प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ॥२६
परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्मात्तीर्थेषु सर्वेषु मानसेषु च नित्यशः ॥ २७
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् । अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च २८
अदत्त्वा काञ्चनं गां च दरिद्रो नाम जायते । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ २९
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ॥ ३०
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् ॥ ३१
अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते । तीर्थान्यनुसरन्धीरः श्रद्दधानः समाहितः ॥ ३२
कृतपापोऽपि विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्यग्योनिं नैव गच्छेत्कुदेशे च न जायते ॥ ३३
न दुःखी स्यात्स्वर्गभाक्च मोक्षोपायं च विन्दति । अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः

हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः। तीर्थानि च यथोक्तानि विधिना संचरन्ति ये ॥ ३५
सर्वद्वंद्वसहा धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः। तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे ॥ ३६
गणेशं च पितॄन्विप्रान्साधूञ्शक्त्याऽभिपूज्य च। कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियमयुक्पुनः ॥ ३७
आगत्याभ्यर्च्य च पितॄन्यथोक्तफलभाग्भवेत्। न परीक्ष्या द्विजास्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एव च॥
सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन तु। कर्तव्यमृषिभिर्दिष्टं पिण्याकेन गुडेन च ॥ ३९
श्राद्धं तत्र तु कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। काले वाऽप्ययथाकाले तीर्थे श्राद्धं च तर्पणम् ॥ ४०
अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत्। तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ॥ ४१
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु। नृणां पापकृतां तीर्थे पापस्य शमनं भवेत् ॥ ४२
यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्। षोडशांशं स लभते यः परार्थं च गच्छति ॥ ४३
कुशप्रतिकृतिं कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत्। मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागं लभेत वै ॥ ४४
तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा। शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥४५
यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्ववासरे। उपवासस्तु कर्तव्यः परेऽह्नि श्राद्धदो भवेत् ॥ ४६
तीर्थप्रसङ्गात्ततीर्थमप्युक्तं त्वत्पुरो मया। स्वर्गसाधनमेवैतन्मोक्षोपायश्च वै भवेत् ॥ ४७
एवं नियममास्थाय माघमासे व्रती भवेत्। ईदृशीं तीर्थयात्रां तु माघमासे समाचरेत् ॥ ४८
माघस्नायी तु सर्वत्र यत्किंचिद्दानमाचरेत्। बदरीफलं च कदलीफलमामलकीफलम् ॥ ४९
घृतप्रस्थं तिलप्रस्थं ताम्बूलं तण्डुलाढकम्। कूष्माण्डं कृसरं चैव नवैतानि दिने दिने ॥ ५०
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि माघस्नानपरैर्नरैः। येन केन प्रकारेण अमोघं माघमाचरेत् ॥ ५१
किंचिदभ्युदिते सूर्ये माघस्नानं समाचरेत्। यथाशक्ति च नियमान्माघस्नायी समाचरेत् ॥५२
पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान्यतीन्द्रांश्च विशेषतः। लड्डुकैः फेणिकाभिश्च वटकेण्डिरिकादिभिः ॥ ५३
घृतपक्वैः समरिचैः शुद्धकर्पूरवासितैः। गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रानन्दैः सुगन्धिभिः ॥ ५४
शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये। कञ्चुकं तूलगर्भं च तूलिकां चोपवीतिकाम् ॥ ५५
माञ्जिष्ठं रक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम्। जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि ॥ ५६
कम्बलानि विचित्राणि निर्वातानि गृहाण्यपि। मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्तनानि च ॥५७
घृतकम्बलपूजाभिर्माघस्नानपुरःसरम्। कृष्णागरुप्रभृतिभिर्गृहागारप्रधूपितैः ॥ ५८
स्थूलवर्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। पूजयेन्माधवं देवं माघस्नानफलाप्तये ॥ ५९
दोषाः प्रशममायान्ति माघमासनिमज्जनात्। महापापानि सर्वाणि बहुजन्मार्जितान्यपि ॥ ६०
सद्यो विलयमायान्ति माघमासनिमज्जनात्। अहो पुंसां महामोहस्त्वहो पुंसां प्रमादता ॥ ६१
माघमासमनादृत्य यदन्यत्र कृतश्रमाः। इदमेव हि माङ्गल्यमिदमेव धनार्जनम् ॥ ६२
जीवितस्य फलं चैतद्यन्माघे मासि मज्जनम्। न माघात्परमो धर्मो नार्थो माघात्परस्तथा ॥६३
माघादन्यो न कामोऽस्ति मोक्षो माघं विना न हि। इयमेव परा हानिरुपसर्गोऽयमेव हि॥ ६४
अभाग्यं परमं चैतन्माघस्नानं न यच्चरेत्। माघस्नानं मनुष्याणां किं किं न कुरुते बत ॥
पुत्रमित्रकलत्रादिराज्यस्वर्गापवर्गदम् ॥ ६५

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे माघस्नानविधानं नाम सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥ (१९)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३७५५

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

पुरा कश्चिद्द्विजो विद्वान्सुव्रतो नाम पापकृत् । स पश्चाच्चरमे भागे पश्चात्तापसमाकुलः ॥ १

नर्मदायां महानद्यां दशाहस्नानमात्रतः । सप्तमन्वन्तरं स्वर्गमध्युवास महर्धिमान् ॥ २

पुनर्भूमौ द्विजो जज्ञे प्रयागं प्राप्य पुण्यकृत् । माघस्नानं चकारैकं यथावन्नियमस्थितः ॥ ३

तेन ब्रह्मसभां प्राप्य तत्र कल्पं व्यवस्थितः । भूम्यां पुनर्द्विजो भूत्वा निजानुष्ठानतत्परः ॥

काश्यामवाप मरणं विश्वनाथस्य संनिधौ ॥ ४

दिलीप उवाच—

विशेषात्सुव्रतो नाम्ना विद्वानपि विचक्षणः । पश्चात्तापः कथं तस्य पापकर्मरतः कथम् ॥

वसिष्ठ वद विस्तार्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ५

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि सुव्रतस्य विचेष्टितम् । शृण्वतां चैव मर्त्यानां सद्यः पापहरं शुभम् ॥ ६

अग्रहारो महानासीदकलङ्क इति श्रुतः । नर्मदायास्तटे रम्ये वेदविद्भिरधिष्ठितः ॥ ७

तृणकाष्ठैः फलैः पर्णैः समित्पुष्पफलोदकैः । संपूर्णः सर्वसस्यैश्च नानाधान्यैर्विशेषतः ॥ ८

तडागारामसंपूर्णः सुपुष्टैर्गोधनैरपि । आहिताग्निभिरप्याढ्यः पञ्चयज्ञपरैर्द्विजैः ॥ ९

धार्मिकैस्तुमुलैर्विप्रैर्धनधान्यसमाकुलः । वेदघोषेण महता दिशो मुखरयत्यपि ॥ १०

तस्मिन्नभूद्द्विजवरः सुव्रतो नाम पार्थिव । अध्यैष्ट वेदानखिलान्वेद वेदार्थमेव च ॥ ११

धर्मशास्त्रार्थसंपन्नः पुराणेषु विचक्षणः । अङ्गान्यभ्यस्य तर्कांश्च ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ॥ १२

गजाश्वशास्त्रमालोक्य चतुःषष्टिकलास्तथा । मन्त्रशास्त्रं तथा सांख्यं योगशास्त्रं तथैव च ॥ १३

नानादेशलिपीश्चैव नानाभाषास्तथैव च । धनार्जनार्थमेतानि तेनाधीतानि सर्वशः ॥ १४

तत्तद्गुरुभ्यो न प्रादाद्दक्षिणां लोभमोहितः । अर्जयामास कतिचिद्धनान्येतैरुपायवित् ॥ १५

अन्यायतोऽपि लुब्धात्मा करोति स्म धनार्जनम् । अपण्यविक्रयं चक्रे तथाचारण्यविक्रयम् ॥ १६

चण्डालाद्यैरपि तथा प्रतिग्रहपरोऽभवम् । कन्यकाविक्रयं चक्रे तथा गोगणविक्रयम् ॥ १७

तिलानां विक्रयं चक्रे तण्डुलानां च विक्रयम् । रसानां विक्रयं चक्रे तैलविक्रयमेव च ॥ १८

परार्थे तीर्थगमनं परार्थे देवतार्चनम् । भृतकाध्यापनं चक्रे भोजनं परवेश्मनि ॥ १९

लवणक्षीरपानीयदधिपक्वान्नविक्रयम् । इत्यादिभिर्बहूपायैर्धनं संपाद्य यत्नतः ॥ २०

नित्यनैमित्तिकं त्यक्त्वा न भुङ्क्ते न ददाति च । स्वधनं गणयामास कियत्स्यादिति कर्हिचित् २१

सहस्रशतनिष्कं तु तेनार्जितमभूद्धनम् । एवं धनार्जनपरो जरया जर्जरीकृतः ॥ २२

अस्येन्द्रियाणि सर्वाणि मन्दीभूतानि कालतः । अशक्तः पुनरुत्थानगमनागमनेषु च ॥ २३

पुनरर्थार्जनाभावात्सदारोऽतीव दुःखितः । एवमातुरचित्तस्य विवेकः कश्चिदुद्बभौ ॥ २४

सुव्रत उवाच—

असत्प्रतिग्रहैश्चैतदपण्यानां च विक्रयात् । मया तपोविक्रयाद्यैरेवं धनमुपार्जितम् ॥ २५

अद्यापि शान्तिर्नोत्पन्ना मम तृष्णाऽतिदुःसहा । मेरुतुल्यसुवर्णानि ह्यसंख्यातानि वाञ्छति ॥ २६

अहो मनो महाकष्टं समस्तक्लेशकारणम् । सर्वान्कामानवाप्यापि पुनरन्यांश्च काङ्क्षति ॥ २७

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते २८
ममेन्द्रियाणि सर्वाणि मन्दभावं व्रजन्ति हि । बलं हृतं च जरसा तृष्णा तरुणतां गता ॥ २९
कष्टाशा वर्तते यस्य स विद्वानप्यपण्डितः । स चाशान्तः प्रमन्युः स्याद्धीमानप्यतिमूढधीः ॥३०
आशा भङ्गकरी पुंसामाशा ज्ञेयाऽग्निसंनिभा । तस्मादाशां त्यजेत्प्राज्ञो य इच्छेच्छाश्वतं पदम् ३१
बलं तेजो यशश्चैव विद्यां मानमपि श्रुतम् । तथैव सत्कुले जन्म ह्याशा हन्त्यतिवेगतः ॥ ३२
नृणामाशाभिभूतानामाश्चर्यमिदमुच्यते । किंचिद्दत्वाऽपि चण्डालः स्वात्मन्यधिकतां गतः ॥ ३३
आशाभिभूता ये मर्त्या महामोहासवोद्धताः । अवमानादिकं दुःखं न जानन्त्यल्पमप्यहो ॥ ३४
मयाऽप्येवं बहुक्लेशैरेतद्धनमुपार्जितम् । शरीरमपि जीर्णं च जरसाऽपहृतं बलम् ॥ ३५
इतः परं यतिष्यामि परलोकार्थमादरात् ॥ ३६

वसिष्ठ उवाच—

एवं निश्चित्य विप्रेऽस्मिन्धर्ममार्गोन्मुखे सति । तस्यामेव रजन्यां तु चोराः केचन तद्गृहे (चाऽऽगताः)
यथापूर्वं गृहेऽस्यैव वस्त्रं रत्नादिकं वसु । कांस्यादिकं च तत्सर्वमपाहरणतत्पराः ॥ ३८
निर्बन्धयित्वा बहुधा मध्यरात्रे द्विजं तु ते । अपहृत्य धनं सर्वमगच्छन्नाततायिनः ॥
चोरैरपहृतद्रव्यो विललापातिदारुणम् ॥ ३९

सुव्रत उवाच—

न धर्मार्थं न कामार्थं न मोक्षार्थं धनार्जनम् । न भुक्तं न मया दत्तं किमर्थं धनमर्जितम् ॥ ४०
वञ्चयित्वा तथाऽऽत्मानं हाहा किं नु मया कृतम् । प्रतिगृहीतं सर्वत्र विक्रीतं मद्यमेव हि ॥४१
एका गौर्न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन । सा चेद्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ४२
इति जानन्नहं लोभादेवं पापमकारिषम् । क्लेशेन महता गत्वा देशाद्देशान्तरं बहु ॥ ४३
क्षणादपहृतं सर्वं हाहा किंनु मया कृतम् । धनार्जनावेशवशादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ ४४
समाहितधिया सम्यक्संध्या नोपासिता मया । अगर्भो वा सगर्भो वा प्राणायामोऽपि नो कृतः
त्रिः पीत्वा द्विरुपस्पृश्य सम्यङ्नाऽऽचमनं कृतम् । वाचिकोपांशुमननैरत्वरेण मया क्वचित् ४६
सपवित्रेण हस्तेन न कृतस्त्रिपदाजपः । नाऽऽराधितो महादेवः पशुपाशविमोचकः ॥ ४७
अमन्त्रं वा समन्त्रं वा लिङ्गस्योपरि निक्षिपेत् । पत्रं वा पुष्पमेकं वा कुलकोटिः समुद्धरेत् ॥ ४८
न मया तोषितो विष्णुः सर्वपापप्रणाशतः । सर्वकामप्रदो नैव विघ्नराजो मयाऽर्चितः ॥ ४९
सर्वरोगहरो देवो भगवान्भास्करो मया । नमस्कृतोऽर्चितो नैव सुपुष्पार्घ्यपुरःसरम् ॥ ५०
महामङ्गलदा नृणां महादेवी महेश्वरी । मया नाऽऽराधिता क्वापि महादेवी मृडप्रिया ॥ ५१
आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम् । ब्राह्मणः पूजयेत्पञ्च पञ्चयज्ञपरायणः ॥ ५२
पञ्चसूनाघशमनाः पञ्चयज्ञा न निर्मिताः । प्रापकः स्वर्गलोकस्य नातिथिः सत्कृतो मया ॥५३
सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा न दत्ता सस्यशालिनी । हन्तकारश्च नो दत्तो विप्रेभ्रब्रह्मचारिणे ॥ ५४
यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५५
न सूक्ष्माणि विचित्राणि सुसूक्ष्माण्यम्बराणि च । समर्पितानि विप्रेभ्यो दिव्याम्बरसमृद्धये ५६
न तिलाश्च घृतेनाक्ताः सुसमिद्धे हुताशने । हुता वै मन्त्रपूतास्तु सर्वपापापनुत्तये ॥ ५७
श्रीसूक्तं पावमान्यश्च ब्राह्मणं मण्डलानि च । जप्तं पुरुषसूक्तं न पावनं शतरुद्रियम् ॥ ५८

अश्वत्थसेवा न कृता त्यक्त्वा(क्ता) ह्यर्कत्रयोदशीम्(शी)। सद्यः पापहरा साऽपि न रात्रौ न भृगोर्दिने ॥ ५९

स्निग्धः सुशीतलच्छायो वृक्षो नाऽऽरोपितो मया । शयनीयं च नोत्सृष्टं मृदुला च प्रतूलिका ॥
दीपदर्पणसंयुक्तं सर्वभोगसमृद्धिदम् । अजाश्वमहिषी[*दासीः श्वेतकृष्णाजिनं तिलान् ॥ ६१
करम्भांस्तोयकुम्भांश्च आसनं मृदुपादुके । पादाभ्यङ्गं दीपदानं प्रपा]दानं विशेषतः ॥ ६२
व्यजनं छत्रताम्बूलं तथाऽन्यन्मुखवासकृत् । नित्यश्राद्धं भूतबलिं तथाऽतिथिसमर्चनम् ॥ ६३
एतानि विंशतिं दत्त्वा प्रशस्यानि यमालये । न यमं यमदूतांश्च न यामीरपि यातनाः ॥ ६४
पश्यन्ति ते पुण्यभाजो नैतच्चापि कृतं मया । [+कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तथा नक्तव्रतानि च ६५
शरीरशुद्धिकारीणि न कृतानि क्वचिन्मया] । गोभ्यो ग्रासश्च नो दत्तो गोकण्डूतिर्न वै कृता६६
नोद्धृता पङ्कमग्ना गौर्गोलोकसुखदायिनी । नार्थिनः प्रार्थितैरर्थैः कृतार्था हि मया कृताः ॥ ६७
तुलसी रोपिता नैव विष्णोरर्चनहेतवे । शालग्रामशिलातीर्थं न पीतं शिरसा धृतम् ॥ ६८
एकाऽप्येकादशी पुण्या तिथिर्न समुपोषिता । नोपोषिता शिवरात्रिः शिवसालोक्यदायिनी ६९
न वेदा न च शास्त्राणि नार्थो दारा न नो सुताः । न क्षेत्रं न च हर्म्यादि मां यान्तमनुयास्यति
अशक्तश्चेष्टितं किंचित्किं करिष्याम्यतः परम् । आसन्नाऽहरहर्जाता कृतान्तनगरी तु सा ॥ ७१
किं करोमि क्व गच्छामि हा कष्टं समुपस्थितम् । परलोकस्य पाथेयं मम किंचिन्न विद्यते ॥ ७२
इत्यन्तस्तापयुक्तात्मा शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः । पश्चात्तापाभिभूतस्य प्राणाः कण्ठावलम्बिनः ॥७३
इति व्याकुलचित्तोऽसौ मनस्येवमचिन्तयत् । अहो ज्ञातमहो ज्ञातमहो ज्ञातमिदं मया ॥ ७४
श्लोकार्धेन पुरा प्रोक्तं परलोकमहाहितम् । वेदव्यासेन मुनिना तत्करिष्यामि सांप्रतम् ॥ ७५
अन्यथा मम वृद्धस्य नान्यच्छ्रेयोऽत्र विद्यते । धनार्जनार्थं काश्मीरं गच्छता देशमुत्तमम् ॥ ७६
दृष्टा भागीरथीतीरे ब्राह्मणा वेदपारगाः । माघस्नानमुषःकाले कृत्वा तस्थुरनेकशः ॥
तत्र पौराणिकेनोक्तः श्लोकार्धो ह्यधुनोदितः ॥ ७७

माघे निमग्नाः सलिले सुशीते विमुक्तपापास्त्रिदिवं प्रयान्ति ॥
इति श्रुतं तत्र पुराणमध्ये प्रमाणमेतत्करणीयमेव ॥ ७८

वसिष्ठ उवाच—

इति निश्चित्य मनसा दृढचित्तः स सुव्रतः । नर्मदायां नवदिनं माघस्नानं चकार ह ॥ ७९
कर्तुं तदप्यशक्तोऽथ दशमेऽहनि नर्मदाम् । कथंचित्स सुखं प्राप्य स्नानं कृत्वा विधानतः ॥८०
तीरमासाद्य शीतार्तो गोविन्देति वदन्मृतः । तदानीमागतं तस्य विमानं मेरुसंनिभम् ॥ ८१
तदा ययौ स्वर्गलोकं सुव्रतो माघवैभवात् । तत्र मन्वन्तरं स्थित्वा पुनर्भूमौ द्विजोऽभवत् ॥ ८२
प्रयागे माघमासाद्य ब्रह्मलोकमुपेयिवान् । कल्पान्ते पुनरागत्य द्विजो भूत्वा महाकुले ॥ ८३
स पुनर्माघमाहात्म्यात्काश्यामीशोपदेशतः । मृतो मुक्तो जगामाऽऽशु शिवसायुज्यमुत्तमम् ॥८४

इह दशदिनमाघं नर्मदायां निमज्य त्रिदशपतिसमीपे तत्र मन्वन्तरस्थः ।
पुनरपि भुवि जातो माघमेकं प्रयागे द्रुहिणपदमनैषीत्तत्र कल्पं स्थितोऽभूत् ॥ ८५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः । + अयं श्लोकश्छपुस्तकस्थः ।

कमलभवनपूज्यस्तत्र कल्पावसाने पुनरपि भुवि जातः शिष्टवंशेऽभिजातः ।
व्रतनियमसमेतो माघमासे यथावन्मृतिमलभत काश्यां सुव्रतो भूसुरेन्द्रः ॥ ८९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे सुव्रतोपाख्यानं नामाष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ (२०)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३८४१

अथैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्पुनर्माघवैभवं कथयामि ते । सर्वेषामेव [*मासानां माघमासः परः स्मृतः ॥ १
माघमासस्य माहात्म्यं कस्य मासस्य विद्यते । संप्राप्ते माघमासे तु तपस्वि]जनवल्लभे ॥ २
तस्मिन्क्रोशन्ति पापानि समुद्गच्छति भास्करे । पुनन्ति सर्वपापानि विविधानि न संशयः ॥ ३
ब्रह्महत्यादिपापानि माघमासे पुनन्ति हि । दुर्लभो माघमासस्तु बहुपुण्यप्रदः सदा ॥ ४
देवैस्तेजः परिक्षिप्तं माघमासजले सदा । अतः पवित्रं हि जलमशेषाघौघनाशनम् ॥ ५
नेदृशी चापरा पुंभिर्गतिः प्राप्ता सुखावहा । यादृशी माघमासे च प्राप्यते नियमस्थितैः ॥ ६
तस्मिन्निर्झरतोयेषु प्रशस्तं स्नानमुच्यते । वापीतटाकेषु पुनर्मध्यमं तु प्रचक्षते ॥ ७
गृहे स्नानं च माघे तु श्रेयोर्थी न समाचरेत् । माघस्नानं सुशीतेन शस्तं कलुषनाशनम् ॥ ८
न सौख्याल्लभ्यते पुण्यं क्लेशात्पुण्यमवाप्यते । न वह्निं सेवयेत्स्नातः श्रेयोर्थी नियमादिकृत् ॥ ९
स्नातो न सेवयेद्वह्निं शीतार्तस्तु कथंचन । सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ॥ १०
वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं हि तत् । तन्नास्ति पातकं लोके यन्न स्नानाद्विशोधयेत् ११
अग्निप्रवेशादधिकं माघस्नानं विदुर्बुधाः । व्रतानां क्लेशमात्रं तु स्नातानामक्षयं फलम् ॥ १२
एतस्मात्कारणादेव माघस्नानं विशिष्यते । अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करया सह ॥ १३
माघावसाने सुमनाः षड्रसेन द्विजोत्तमान् । भोजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रतस्य परिपूर्तये ॥ १४
सूर्यो मे प्रीयतां देवो मुक्तिं दद्यान्निरञ्जनाम् । दंपत्योर्वाससी शुक्ले सप्तधान्यं तथैव च ॥ १५
त्रिंशच्च मोदका देयाः कृतास्तिलमयाः शुभाः । भाग एकः शर्करायास्तिलभागास्त्रयस्तथा॥१६
नारिकेलं तथैलाश्च प्रक्षिपेत्तत्र जीरकम् । मरिचैर्मिलितान्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ १७
अभ्यङ्गं वर्जयित्वा तु माघं नयति यो नरः । तस्यैष विधिरुद्दिष्टः सर्वपापक्षयावहः ॥ १८
ब्राह्मणान्प्रार्थयेद्भक्त्या स्मरन्देवं सनातनम् । सर्वपापप्रशमनं श्रद्दधानः समाहितः ॥ १९
सवित्रे प्रसवित्रेति माघस्नायी वरं यतः(?) । भित्त्वा बिम्बं रवेर्याति तद्विष्णोः परमं पदम् २०
सवित्रे प्रसवित्रे च परधाम्ने नमोऽस्तु ते । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ २१
एवंविधो माघमासस्तपस्विजनवल्लभः । भीमसेनः पुरा धौम्यमपृच्छत्स्वपुरोहितम् ॥ २२

भीम उवाच—

कुर्वन्ति मनुजाः सर्वे उपवासं हरेर्दिने । हसन्ति मां सवयसो भुङ्क्तेऽसौ हरिवासरे ॥ २३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ङपुस्तकस्थः ।

इति निन्दन्ति मामार्य बहुभक्षी वृकोदरः । दुःशासनाद्याः कुरवस्ते हसन्ति विशेषतः ॥ २४
एकादश्यां विशेषेण जाठरोऽग्निर्विजृम्भते । उपवाससहो नाहं नितरां क्षुद्बलीयसी ॥ २५
जिह्वां नियम्य यत्नेन प्राणान्धृत्वा समाहितः । फलमूलानि संप्राश्य करोमि समुपोषणम् ॥२६
एकामेकादशीं कृत्वा सर्वैकादशिपुण्यभाक् । यथा स्यामहमाचार्य शास्त्रतस्तद्विचार्यताम् ॥
एकादशीव्रतं कर्तुं ब्रूहि धौम्य मुनीश्वर ॥ २७

धौम्य उवाच—

साधु भीम महाबाहो सत्प्रसङ्गस्त्वया कृतः । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कौन्तेय कुरुपुंगव ॥ २८
माघस्य शुक्लपक्षे या भवत्येकादशी शुभा । पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पुण्यवृद्धिकरी नृणाम् ॥ २९
विनाऽपि पुष्यसंयोगादुपोष्या विष्णुतुष्टिदा । एनामेकादशीमेकामुपोष्य विधिवन्नरः ॥ ३०
एकाब्दैकादशीपुण्यफलभाक्स्यान्न संशयः । एषा पुण्या महाभाग नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३१
विनिहन्ति महापापं कुनृपो विषयं यथा । हिमं यथोष्णसंयोगाद्व्यनर्थश्चार्थसंचयम्(यात्) ॥ ३२
यथा च कीर्तनाद्दानं तपो वै विस्मयाद्यथा । अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगता यथा ॥ ३३
क्रोधेनैव यथा श्राद्धं यथा वित्तमवर्धनात् । तथैव हन्ति पापानि इयमेकादशी तिथिः ॥ ३४
पञ्चपातकिनां पापं निहन्याच्च त्रिपुष्करम् । न चापि नैमिषं क्षेत्रं क्षेत्रं कौरवसंज्ञितम् ॥ ३५
प्रयागो न गया गङ्गा न रेवा न सरस्वती । कावेरी यमुना चैव देविका न कथंचन ॥ ३६
नापरस्तीर्थसंघातो हरेर्दिनसमः क्वचित् । न दानं न जपो होमो न चान्यत्सुकृतं क्वचित् ॥ ३७
नालं पातकनाशाय मुक्त्वैकं हरिवासरम् । सकृच्चोपोषणाद्यस्य नश्यन्ते पापराशयः ॥ ३८
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः । तुलया पृथिवीदानादधिको हरिवासरः ॥ ३[illegible]
दशम्यामेकभुक्तेन ब्रह्मचर्येण वै निशि । प्रीतो वै भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ४०
अनक्ताशी दशम्यां स्याद्ब्रह्मचारी भवेन्निशि । एकादश्यामुषःकाले स्नात्वा निर्वर्त्य नैत्यकम्४१
औपासनाहुतिं हुत्वा ब्रह्मयज्ञं समाप्य च । उपवासं च संकल्प्य पश्चान्मन्त्रमिमं जपेत् ॥ ४२
अद्य स्थित्वा निराहारः श्वोभूते परमेश्वर । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥ ४३
प्रमादादथवाऽऽलस्याद्धरे केशव माधव । व्रतस्यास्य च वै विघ्नो न भवेत्त्वत्प्रसादतः ॥ ४४
इति संकल्प्य विधिवन्नियमेन समन्वितः । तस्मिन्वराहपुरुषं कृत्वा देवं तु हाटकम् ॥ ४५
उपलिप्ते शुचौ देशे धान्यपीठे निधाय च । पूर्णकुम्भमलंकृत्य श्वेतेनैव तु वाससा ॥ ४६
तस्योपरि शुभं वस्त्रं चतुरस्रं न्यसेद्व्रती । तद्वस्त्रपीठे तद्बिम्बं निधाय पुनरर्चयेत् ॥ ४७
नानाविधानि रत्नानि पूर्णकुम्भोदरे क्षिपेत् । वराहाय नमः पादौ क्रोडायेति ततः कटिम्॥४८
नाभिं हिरण्यगर्भाय कुक्षिं श्रीवत्सधारिणे । बाहू सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्वेश्वराय च ॥ ४९
मुखं सर्वात्मने पूज्यं ललाटं सुप्रभाय च । केशांश्चक्रधरायेति पूजयेद्देवमच्युतम् ॥ ५०
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं तथा । श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादनम् ॥ ५१
प्रातर्निर्वर्त्य कृत्यानि तथैव पुनरर्चयेत् । सम्यगाराध्य देवेशं यथाविभवविस्तरम् ॥ ५२
प्रणम्य बहुशो भक्त्या प्रार्थयित्वा मनोरथम् । कुम्भबिम्बं तथा वस्त्रं धान्यपात्राणि कृत्स्नशः॥
आचार्याय व्रती दद्याद्यथाशक्ति च दक्षिणाम् । पश्चात्तु पारणं कुर्यान्नातितृप्तः सुहृद्वृतः ॥ ५४

१ ठ. पुरुषोत्तम ।

एवं वराहमाराध्य न भूयस्तनुमान्भवेत् । बहुजन्मार्जितं पापं ज्ञानाज्ञानसमुद्भवम् ॥ ५५
भस्मी भवत्यशेषेण तमः सूर्योदये यथा । एतत्कुरुष्व कौन्तेय सर्वैकादशिपुण्यदम् ॥ ५६

वसिष्ठ उवाच—

इति धौम्यवचः श्रुत्वा भीमसेनः प्रसन्नधीः । करिष्य इति तन्मत्वा संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ५७
अथ स्थित्वा निराहारः श्वोभूते परमेश्वर । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष व्रतं मे सफलं कुरु ॥ ५८
इति संकल्प्य विधिवन्नियमस्नानतत्परः । दिनोदितमनुष्ठानं सर्वं निर्वर्त्य संयतः ॥ ५९
स हास्तिनपुरोद्यानं गत्वा फलसमृद्धिमत् । सहस्रं नालिकेराणामयुतं कदलीफलम् ॥ ६०
पनसानां शतं चैव पुण्ड्रेक्षुत्रिशतं तथा । भक्षयित्वा प्रयत्नेन उपवासं चकार ह ॥ ६१
रात्रौ जागरणं कृत्वा तथाऽऽराध्य जनार्दनम् । संपूज्य विधिवन्नत्वा प्रार्थयित्वा मनोरथम् ६२
पुनः प्रभाते संपूज्य कृत्वा दानं यथाबलम् । चकार पारणां भीमो बहुभक्ष्यघृताप्लुताम् ॥ ६३
तदाप्रभृति सा पुण्या भीमैकादश्यभूद्भुवि । मासानां परमो माघस्तस्मान्माघसमो न हि ॥ ६४
सर्व एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः । सर्वो जनो दानपात्रं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ६५
यथाऽश्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवान्यथा । व्रतानां तु यथा सत्यं दानानामभयं यथा ॥ ६६
प्राणायामश्च तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्माणामप्यहिंसा च काम्यानां श्रीर्यथा वरा ॥६७
यथाऽऽत्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां गौरी यथोत्तमा । सर्वेषां शिवभक्तानां यथा नारायणो वरः॥
सर्वेषामेव पात्राणामाहिताग्निर्यथा वरः । तथा सर्वेषु पुण्येषु माघमासो विशिष्यते ॥ ६९
गरुडालोकमात्रेण फणिनो निर्विषा यथा । निष्प्रभाणि तथैनांसि मकरस्थे दिवाकरे ॥ ७०
व्यसनैरभिभूतस्य धनहीनस्य पापिनः । माघमासो गतिस्तस्य केवलं नान्यदस्ति वै ॥ ७१
चन्द्रहीना यथा रात्रिः पुष्पहीना यथा द्रुमाः । तथैव ते मनुष्याश्च माघस्नानपराङ्मुखाः ॥ ७२
[*अनयाः संपदो यद्वन्मखा यद्वददक्षिणाः । तथैव ते मनुष्याश्च माघस्नानपराङ्मुखाः] ॥ ७३
जीवन्नपि मृतो नूनं समर्थोऽपि स वै जडः । स जात्यन्धश्च खञ्जश्च यो माघे न निमज्जति॥७४
ब्रह्मचर्यरतो यस्तु माघमासे निमज्जति । विधूतपापो भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७५
अशुभैः कर्मभिर्ग्रस्तान्मज्जमानान्महार्णवे । पततो निरये मर्त्यान्माघमासः समुद्धरेत् ॥ ७६
ब्रह्मलोकस्तु सर्वेषां लोकानामुत्तमो यथा । तथा सर्वेषु मासेषु माघमासो महोदयः ॥ ७७

मकरं समुपेयुषि भास्वति ये(यो) विमले परिशीतलबाह्यजले ।
शिव कृष्ण हरेति निमज्जनकृत्रिदशीमुखपत्रलतां लिखति ॥ ७८

माघमासस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते । यत्र सा जागरवती शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥ ७९
केन वा वर्ण्यते माघः शिवाख्या सा चतुर्दशी । यत्रावतारं कुरुते कैलासपददायिनी ॥ ८०

माघात्यये रुद्रचतुर्दशीति काचित्तिथिर्दुष्करकल्मषघ्नी ।
व्याजेन केनापि कृतोपवासं निनाय कैलासपदं पुलिन्दम् ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे भीमैकादश्युपाख्यानं नामैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ (२१)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३९२२

* अयं श्लोकछपुस्तकस्थः ।

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दिलीप उवाच—

केन व्याजेन वै व्याधो निराहारोऽभवन्मुने । कैलासं स कथं प्राप शिवरात्र्याश्च वैभवम् ॥
श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण वद विस्तरतो मुने ॥ १

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि शिवरात्रिव्रतं तव । व्रतानामुत्तमं साक्षाच्छिवलोकैकसाधनम् ॥ २
माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी । शिवरात्रीति विज्ञेया सर्वपापापहारिणी ॥ ३
कृतोपवासा ये तस्यां शिवमर्चन्ति जाग्रतः । बिल्वपत्रैश्चतुर्यामं ते यान्ति शिवतुल्यताम् ॥ ४
न तपोभिर्न दानैश्च न वा जप्यसमाधिभिः । प्राप्यते तत्फलं राजन्नोपवासमखादिभिः ॥ ५
गुह्याद्गुह्यतरं लोके व्रतमेतच्छिवप्रियम् । त्वयाऽपि खलु सर्वत्र न प्रकाश्यमिदं व्रतम् ॥ ६
भूधराणां यथा मेरुस्तेजसां भास्करो यथा । द्विपदां च यथा विप्रः कपिलेव चतुष्पदाम् ॥ ७
जप्यानामिव गायत्री रसानाममृतं यथा । पुरुषाणां यथा विष्णुः स्त्रीणां यद्वदरुन्धती ॥ ८
शिवरात्रिव्रतं राजन्व्रतानामुत्तमं तथा । शिवरात्रिर्महावह्निर्भवानीशसमन्विता ॥ ९
दहत्यवारितो योगाच्छुष्कार्द्रं कल्मषेन्धनम् । एतत्ते कथितं राजञ्शिवरात्रिव्रतं महत् ॥
एवमेव पुरा देव्यै महादेवेन भाषितम् ॥ १०

दिलीप उवाच—

कदा देव्या महादेवः कथं पृष्टस्तु तद्वद ॥ ११

वसिष्ठ उवाच—

कैलासशिखरासीनं प्रसन्नमुखपङ्कजम् । त्रिलोचनं चतुर्बाहुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ १२
उमाधिष्ठितवामाङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् । वरदाभयहस्तं च नमज्जनवरप्रदम् ॥ १३
व्याघ्रचर्मपरीधानं चन्द्रार्धकृतशेखरम् । गङ्गाप्लुतजटाजूटं भस्मगौरं वराननम् ॥ १४
धारयन्तं महामालां ज्योतिश्चन्द्रार्कनिर्मलाम् । जगदुत्पत्तिसंहारस्थित्यनुग्रहकारिणम् ॥ १५
महेष्वासमुदाराङ्गं कम्बुग्रीवं सुलोचनम् । सर्वाभरणसंयुक्तं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ १६
दृष्ट्वा प्रणम्य देवेशी प्रहर्षमतुलं गता । त्वरमाणाऽथ संगम्य देवेशं वरवर्णिनी ॥ १७
शुभां शुभावतीं चैव वदान्यां च सुमालिनीम् । समाहूयाऽऽगता देवी भूतस्त्रीभिश्च संयुता॥ १८
भवपादाब्जयुगले भक्त्या परमया युता । विकीर्य पुष्पजालानि सुमालिन्याऽऽहृतानि च ॥
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पप्रच्छ शुभलोचना ॥ १९

देव्युवाच—

अहोऽमृतमयी चैव कथा पापप्रणाशिनी । तव क्रीडाभिसंबन्धात्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ॥ २०
मुखाब्रहमुखोद्गीर्णा दुःखक्षयविधायिनी । नीलोत्पलदलानां च मालेवोत्तरगन्धिनी ॥ २१
नाद्यापि तृप्तिर्देवेश शृण्वत्या मम शंकर । प्रार्थितार्थान्यनेकानि दानं धर्मस्तथा परे ॥ २२
यज्ञाश्चाऽऽयासबहुलास्तपांसि नियमानि च । बहूनि तानि लोकेऽस्मिन्पूतानि वृषकेतन ॥ २३
व्रतानामुत्तमं देव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । यन्न कस्यचिदाख्यातं त्वया सर्वार्थसाधकम् ॥ २४
शीघ्रं निलीयते सर्वं पापं यच्छ्रवणादहो । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममाग्रतः ॥ २५

महेश्वर उवाच—

शृणु देवि व्रतं गुह्यं व्रतानामुत्तमोत्तमम् । यन्न कस्यचिदाख्यातं रहस्यं मुक्तिदायकम् ॥ २६
येन वै कथ्यमानेनाप्यधर्मो [वि]लयं व्रजेत् । तदहं कीर्तयिष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसा ॥ २७
माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी । शिवरात्रिरिति ख्याता सर्वयज्ञोत्तमोत्तमा ॥ २८
दानयज्ञतपस्तीर्थव्रतकर्माणि यानि च । शिवरात्रिव्रतस्यापि कोट्यंशेन समानि न ॥ २९
यैरियं कलिहन्त्री च कृतान्तपथनाशिनी । भुक्तिदा मुक्तिदा देवि दिवानिशमुपोषिता ॥
न ते यमपुरं यान्ति सत्यं सत्यं वरानने ॥ ३०

देव्युवाच—

कथं यमपुरं वन्ध्यं कथं शिवपुरं व्रजेत् । एतदेव महाश्चर्यं प्रत्ययं कुरु मे प्रभो ॥ ३१

श्रीमहेश्वर उवाच—

शृणु देवि यथा वृत्तं कथां पौराणिकीं प्रिये । कश्चिदासीत्पुराकाले निषादश्चाऽऽमिषप्रियः ॥ ३२
पर्वताग्रनिवासी च भूधरासन्नचारिभिः । समुत्पन्नैर्मृगैर्जीवन्कुटुम्बपरिपालकः ॥ ३३
आपीनांसो धनुष्पाणिः श्यामाङ्गः कृष्णकञ्चुकः । बद्धगोधाङ्गुलित्राणो वामबाहौ च वर्मधृत् ३४
धनुर्वामे गृहीत्वा च दक्षिणे शरमुत्तमम् । निर्गतः स वनोद्देशान्निषादो मांसजीवकः ॥ ३५
वनं गतो निरीक्षिष्यन्सोऽन्तर्दिशमितस्ततः । वनमार्गे समन्विच्छन्नाश्रमे वनसूकरान् ॥ ३६
निराशो लुब्धकोऽतिष्ठद्यावदस्तं गतो रविः । चिन्तयञ्जलमासन्नं गतेऽर्के जीवघातकः ॥ ३७
करिष्ये जागरं रात्रौ(रमिति) निश्चिता मम जीविका । गतोऽसौ जलमासन्नं तत्तीरे जालिमध्यतः
प्रच्छन्नं कर्तुमारब्धश्चाऽऽत्मनो गुप्तिकारणम् । तत्र संतिष्ठते लिङ्गं स्वयंभूतं वरानने ॥ ३९
संछन्नं बिल्वविटपैः सपत्रैर्जालिमध्यतः । तानि बिल्वस्य पत्राणि गृहीत्वा मार्गशोधने ॥ ४०
नीतानि दक्षिणे भागे न्यपतँल्लिङ्गमूर्धनि । न दिवा भोजनं तस्य ह्यामिषालुब्धचेतसः ॥ ४१
निरीक्षतः पुनस्तस्य न निद्राऽप्युपपद्यते । तस्य गन्धं समासाद्य लुब्धकस्य वरानने ॥ ४२
न तिष्ठन्ति मृगाः सर्वे शरघातभयात्तदा । तेन सा शर्वरी नीता ह्युदिते सूर्यमण्डले ॥ ४३
गतोऽसौ गृहमार्गेण निराशो धृततोमरः । मांसशून्यकरं दृष्ट्वा पिता पुत्रमभाषत ॥ ४४

पितोवाच—

नाऽऽनीतमामिषं पुत्र कथं रात्रिमुपोषितः ॥ ४५

महेश्वर उवाच—

ततो निषादः पितरं पृच्छन्तं प्रत्यभाषत ॥ ४६

निषाद उवाच—

नाऽऽनीतमामिषं तात निराशाः शिशवो गताः । बाधते क्षुदपर्यन्ता त्वमितो भोजनं कुरु ॥ ४७

महेश्वर उवाच—

भोजनं तु कृतं तेन वृद्धेन सह भार्यया । धर्महीनो निषादस्तु धर्मवर्ती वनागतः ॥ ४८
अकामाज्जागराद्रात्रौ शिवरात्र्यां वरानने । मृतोऽसौ कालपर्यन्ते गृहीतो यमकिंकरैः ॥
शिवेन प्रेषितास्तस्मै विमानगणकोटयः ॥ ४९

शिव उवाच—

शीघ्रमानयत गत्वा प्राप्तो हि यमकिंकरैः । निर्दग्धं किल्बिषं तस्य शिवरात्र्यामुपोषणात् ॥ ५०

महेश्वर उवाच—

इति श्रुत्वा वचो दिव्यं गणास्ते गन्तुमुद्यताः । स्तुवन्तः परमं देवं शिवं शान्तमनामयम् ॥ ५१
गच्छन्तं च गणेशास्तमपश्यल्लुँब्धकं तथा । गृहीतं यमदूतैस्तु पाशमुद्गरधारिभिः ॥ ५२
मुञ्चतैनं महात्मानमित्यूचुस्तान्गणेश्वराः । ततोऽब्रुवन्यमभटाः कस्मादेष विमुच्यताम् ॥ ५३
क्रूरासु यातनास्वेष पापिष्ठो(त्यतां) जीवघातकः । ततस्ते हन्तुमारब्धाः खड्गमुद्गरपट्टिशैः ॥ ५४
गृहीत्वैनं महात्मानं किंकराः कालचोदिताः । प्रावर्तत महायुद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ ५५
भिन्नमस्तककायाश्च शूलमुद्गरसायकैः । जर्जरीकृतदेहाश्च क्रन्दमानाः सुदारुणम् ॥ ५६
त्राहि त्राहीति गर्जन्तो गतास्ते यममन्दिरम् । निषादोऽथ गणैर्नीतो यत्र देवो महेश्वरः ॥ ५७
दृष्टमात्रः शिवेनासौ निषादः सुखतां गतः । ततोऽसौ दिव्यदेहस्थः कुण्डलाभरणोज्ज्वलः ५८
तस्मै दत्तं महेशेन विमानं सार्वगामिकम् । अक्षमालासमाकीर्णं पुष्पमालाप्रलम्बितम् ॥ ५९
नानारत्नसमायुक्तं नानावादित्रघोषितम् । भुङ्क्ष्व भोगान्मम पुरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ६०
एवं लब्धवरो भूत्वा ह्यतिष्ठच्छिवशासने । अथ दूता वदन्त्यग्रे धर्मराजपुरस्थिताः ॥ ६१
रुधिरेणारुणाङ्गास्ते जर्जरीकृतमस्तकाः । प्रोचुश्च धर्मराजानं कृताञ्जलिपरिग्रहाः ॥ ६२

दूता ऊचुः—

शृणु राजन्यथावृत्तं युद्धं शिवगणैः सह । नीतोऽसौ पापकर्मा तु निषादो जीवघातकः ॥ ६३
अस्माभिर्नीयते राजन्कालप्राप्तस्त्वदाज्ञया । एतस्मिन्नेव काले तु परमेशगणेश्वराः ॥ ६४
कालाग्निरुद्रसंकाशाः शूलटङ्कगदाधराः । सिद्धाः सहस्रहस्ताश्च त्रिनेत्राश्च जटाधराः ॥ ६५
दृष्टिघ्नाः सर्वतोभद्रा भस्मपाण्डुरविग्रहाः । भुजंगहारवलयाः शशाङ्ककृतशेखराः ॥ ६६
गम्भीरोद्दण्डसंरावा ब्रुवन्तश्च मुहुर्मुहुः । तत्राऽऽगत्य त्वरायुक्ताः प्रोचुरस्मानिदं वचः ॥ ६७
मुञ्चतैनं महात्मानं तपसा दग्धकिल्बिषम् । श्रुत्वा गणेश्वरवाक्यमुक्तमस्माभिरप्ययम् ॥ ६८
न मोक्तव्यो निषादो हि पापात्मा जीवघातकः । अनेन घातिता जीवा असंख्याता गणेश्वराः
चित्राभिर्यातनाभिस्तु वध्योऽयं हि यमाज्ञया । ते त्वस्मद्वचनं श्रुत्वा गणेशास्त्वतिगर्विताः॥७०
शूलटङ्कगदाभिश्च खड्गमुद्गरतोमरैः । भिन्दिपालकुठारैश्च वज्रमुष्ट्युपलैस्तथा ॥ ७१
वयं हता गणैस्तैस्तैर्महाबलपराक्रमैः । बद्धस्तु विविधैः पाशैर्गृहीतो जीवघातकः ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन पुनस्तैरेव रक्षितः ॥ ७२

महेश्वर उवाच—

तैरेवमुक्तः संक्रुद्धो धर्मात्मा जीवितेश्वरः ॥ ७३

यम उवाच—

पापिष्ठो जीवघाती च निषादो निर्गुणस्त्वयम् । कथं शिवपुरं याति चित्रगुप्त विचारय ॥ ७४

चित्रगुप्त उवाच—

निरीक्ष्य पुस्तकं तेन न किंचित्सुकृतं कृतम् । धर्मबुद्धिर्न तस्यास्ति धर्माधर्मौ(र्द्धर्मं) न विन्दति
एतस्मिन्नखिलं ज्ञातं सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७५

यम उवाच—

इति ज्ञात्वा निषादस्य चित्रगुप्तनिवेदितम् । सोऽहं चिन्तां करोमीह जन्तूनां पापकर्मणाम् ॥
गत्वा निवेदयिष्यामि ह्ययोग्यं तैस्तु यत्कृतम् ॥ ७६

महेश्वर उवाच—

एवमुक्त्वा गतः शीघ्रं यत्राऽऽस्ते शंकरः स्वयम् । दृष्ट्वा तु देवदेवेशं शंकरं स्तोतुमैरयत् ॥ ७७

यम उवाच—

नमस्त्रैलोक्यनाथाय महाबलपिनाकिने । साक्षात्कालविनाशाय कालनिर्दाहिने नमः ॥ ७८

शिवागमार्णवान्तस्थज्ञानरत्नप्रदायिने । हृदि स्थिताय सर्वेषां साक्षिणे जगतां विभो ॥ ७९

अज्ञानतिमिरान्धस्य तमसोऽतीतमूर्तये । अनाश्रिताय तुष्टाय कपालाय नमोऽस्तु ते ॥ ८०

[*अनादिमलभेत्त्रे च चिद्गुणोदयहेतवे । गुणप्रदाय गूढार्थद्योतकाय नमोऽस्तु ते] ॥ ८१

महेश्वर उवाच—

एवं स्तुत्वा महादेवं प्रणामो दण्डवत्कृतः ॥ ८२

यम उवाच—

मेरुमन्दरतुल्यानि दुष्कृतानि बहून्यपि । नश्यन्ति तानि सर्वाणि तव पादाब्जचिन्तया ॥ ८३

महेश्वर उवाच—

इत्युक्त्वा दण्डमुद्रा तु पादाब्जे तु निवेदिता ॥ ८४

शिव उवाच—

किमर्थं दण्डमुद्राऽपि त्यक्तेयं यम सत्तम । केनापराधिना धर्मो धर्मराज उपेक्षितः ॥ ८५

धर्मराज उवाच—

त्वद्गणैर्देवदेवेश जगतां पालन प्रभो । मदीयाः किंकरा देव घातिताः शक्तिमुद्गरैः ॥ ८६

निषादो जीवघाती च सर्वकर्मबहिष्कृतः । मांसलुब्धश्च देवेश विचचार महावने ॥ ८७

न लब्धं पिशितं तेन निषादेन धनुष्मता । जलासन्नगतो रात्र्यां गतेऽर्के जीवघातकः ॥ ८८

मृगा वा न भवन्त्यस्य न निद्रा च भवत्यहो । न कृतं भोजनं दिष्ट्या शिवरात्र्यामुपोषितः ८९

अपर्यन्तां क्षुधां प्राप्य उदिते सूर्यमण्डले । गृहं गतोऽसौ देवेश त्वसंप्राप्तमनोरथः ॥ ९०

पापमेवाकरोत्पापी निषादो मांसविक्रयी । अनेन सुकृतं देव न किंचिदुपपादितम् ॥ ९१

विचित्रयातनार्हस्तु पापिष्ठो जीवघातकः । सर्वांल्लोकान्विनिर्जित्य गणेश्वरमवाप्तवान् ॥ ९२

देवदेव महादेव भक्तानामार्तिनाशन । किं कृत्यमत्र देवेश त्वदाज्ञाकारिणा मया ॥ ९३

महेश्वर उवाच—

इत्युक्तो धर्मराजेन भगवान्भक्तवत्सलः । प्राह गम्भीरया वाचा शिवरात्रिमनुस्मरन् ॥ ९४

शिव उवाच—

अयं [हि] शुद्धः शबरः पुण्यात्मा धार्मिको महान् । तपस्वी मत्प्रियो नित्यां शिवरात्रिमुपोषितः

शिवरात्रिरिति ख्याता माघकृष्णचतुर्दशी । भुक्तिमुक्तिप्रदा नित्यं सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ९६

एवं मङ्गलदाऽभीष्टप्रदा पुण्यविवर्धिनी । यमशासनहर्त्री च श्रीपदायोगदायिनी ॥ ९७

सम्यक्सिद्धिकरी पूज्या सौभाग्यफलदायिनी । निर्मितं हि मया पूर्वं सुजागरमनुत्तमम् ॥ ९८

व्रतं तस्यां तिथौ शैवं लोकानां हितकाम्यया । शिवरात्रिप्रभावेन कृतार्थः शबरः स्वयम् ॥

जीवितेश वरं ब्रूहि वरदोऽहं तवेप्सितम् ॥ ९९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

यम उवाच—

कृपालय महादेव भक्तानामभयप्रद । संसारसागरभ्रान्तिपरिविच्छेदिने नमः ॥ १००

नमः पिनाकहस्ताय नमस्ते कृत्तिवाससे । तव पादाब्जयुगले भक्तिं देहि महेश्वर ॥ १०१

महेश्वर उवाच—

भवत्वित्याह भगवान्गच्छ त्वं नगरं प्रति ॥ १०२

इत्येवमुक्तो वृषकेतनेन प्रहृष्टरोमावृतसर्वगात्रः ।
व्रतप्रभावं शबरेण लब्धं पश्यन्पदं स्वं भवनं जगाम ॥ १०३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे शिवरात्रिप्रभावकथनं नाम चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ (२२)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४०२५

अथैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

देव्युवाच—

श्रुतो व्रतानुभावश्च त्वन्मुखाम्भोरुहान्मया । चरितं शबरस्यापि जीवितेशगतिस्तथा ॥ १

नानार्थदं महादेव श्रुत्वा वाक्यामृतं च ते । प्रीतिरस्य स्वरूपं यत्पुनर्मे वक्तुमर्हसि ॥ २

महेश्वर उवाच—

जीवघाती च शबरः शिवरात्र्यामुपोषितः । अबुद्धिपूर्वं देवेशि गाणपत्यमवाप्तवान् ॥ ३

श्रद्धयाऽभीप्सया प्रीत्या भीत्या च हृदयेन वा । कृत्वा च जागरं रात्रौ मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ४

प्रभातसमये बुद्ध्वा गुरोर्गेहं समागतः । तस्याऽऽज्ञां प्रार्थयेत्पूर्वं व्रतानुचरणाय वै ॥ ५

स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः कृतमौनो जितेन्द्रियः । कृताह्निकविधिस्तत्र गते चार्के समाहितः ॥ ६

स्नात्वा वैनायकीं पूजां कल्पयेत्पुरतः शुभैः । यजनं प्रतियामं च पाद्याद्यैरागमोदितैः ॥ ७

कृताभ्यङ्गाभिषेकं च प्रतियामं समाचरेत् । पञ्चगव्यादिभिश्चैव नालिकेरफलोदकैः ॥ ८

अथोऽन्यैरभिषेकार्हैरोषधीबिल्वपत्रकैः । स्नापनं च(येच्च) महादेवं सहस्राद्यैश्च शांभवैः ॥ ९

पिष्टामलकहारिद्रचूर्णैरुद्वर्तयेत्सुधीः । अर्चयेद्बिल्वपत्रैश्च गन्धतोयैश्च सेवयेत् ॥ १०

स्वर्णोदकै रत्नतोयैश्चाभिषेकं समाचरेत् । तान्तवेनाथ निर्मृज्य नीराजनमथाऽऽचरेत् ॥ ११

वस्त्रैर्नानाविधैश्चैव विशेषैर्धूपितैस्तथा । संवेष्टयेद्यथाशोभं सौवर्णैर्भूषणैरपि ॥ १२

अलंकृत्य महादेवं पूजयेद्बिल्वपत्रकैः । जातीचम्पकपुंनागपद्मोत्पलकदम्बकैः ॥ १३

कर्णिकारनवश्वेतमन्दारकुरवैस्तथा । मल्लिकाशोकधत्तूरशम्यर्कारग्वधैस्तथा ॥ १४

करवीरयवाङ्कोलनन्द्यावर्तपलाशकैः । तुलसीनागकोरण्टकुसुमैश्च सुपूजयेत् ॥ १५

नीलोत्पलैर्विशेषेण पूजयेल्लिङ्गमैश्वरम् । धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्बूलघृतदीपकैः ॥ १६

अशेषैर्बहुभक्ष्यैश्च भोज्यैश्च विविधैरपि । जागरगीतनृत्याद्यैः प्रदीपाद्युपहारकैः ॥ १७

तूर्यघोषैरनेकैश्च वीणावेणुरवैस्तथा । स्तोत्रमङ्गलवाद्यैश्च वेदघोषैरनेकशः ॥ १८

शिवधर्मपुराणाद्यैर्मन्त्रैर्माहेश्वरोक्तकैः । प्रदक्षिणनमस्कारप्रणवैश्चुलुकोदकैः ॥ १९

+ संधिरार्षः ।

एवं (रात्रौ) प्रजागरं कुर्यात्प्रतियामं विशेषतः । ध्यानं च श्रवणं नित्यं शिवधर्मागमेन तु ॥ २०
शिवमन्त्रजपं कृत्वा प्रभाते विमले पुनः । दानं भक्त्या(दत्त्वा) च भक्तानां ब्राह्मणानां विशेषतः
बालवृद्धातुराणां च शक्त्या च परितोषयेत् । योगिनामन्नपानाभ्यामक्षसूत्रकमण्डलू ॥ २२
कौपीनाच्छादनं दण्डं भिक्षापात्रं च भस्म च । दद्द्वित्तानुसारेण गुरुं संपूजयेत्ततः ॥ २३
हेमाङ्गुलीयवस्त्राद्यैर्गन्धपूजा(पुष्पा)दिभिः शुभैः । संपूज्य प्रार्थयेत्पश्चात्कृताञ्जलिपरिग्रहः ॥ २४
त्वदाज्ञया कृतं सर्वं शिवरात्रिमहाव्रतम् । अनुगृह्णीष्व मां नित्यमपराधं क्षमस्व मे ॥ २५
व्रतं कर्तुमशक्तश्चेच्चलचित्तश्च मानवः । अथवाऽन्यप्रकारेण जागरं कारयेत्पुनः ॥ २६
गेयनृत्योपहारैश्च स्तोत्रमङ्गलवादनैः । नानाश्चर्यप्रदानैर्वा नानाविधफलान्वितैः ॥ २७
शिवरात्र्यां विशेषैर्वा शिवक्षेत्रे विशेषतः । येन केनाप्युपायेन शिवरात्र्यामुपोषितः ॥ २८
जागरं कारयेद्धीमान्पातकैः स प्रमुच्यते । पुरुषो वाऽथ नारी वा कुमारो वाऽथ कन्यका ॥ २९
किं न विन्देत देवेशि शिवरात्रिमहोत्सवे । भर्तृहीना च या नारी शिवरात्र्युपवासतः ॥ ३०
तस्मात्तिष्ठति मङ्गल्यं सुचिरं कालमक्षयम् । चान्द्रायणसहस्रैश्च प्राजापत्यशतैरपि ॥ ३१
मासोपवासैरन्यैश्च यत्फलं लभते च सः । ततः कोटिफलं(गुणं) लब्धं शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ३२
सर्वयज्ञतपोदानतीर्थवेदेषु यत्फलम् । तत्सर्वं लभते देवि शिवरात्रिमहाव्रती ॥ ३३
संवत्सरं प्रतिदिनं तपसा यत्फलं भवेत् । तत्सर्वं त्रिगुणीकृत्य शिवरात्र्यामुपोषितः ॥ ३४
जन्मकोटिसहस्रैस्तु यत्फलं पूर्वसंचितम् । तत्फलं तस्य देवेशि शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ३५
ब्रह्महा गुरुघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा । मद्यपश्च तथा गोघ्नो मातृहा पितृहा तथा ॥ ३६
स्तेयी सुवर्णस्तेयी च गुरुतल्परतः सदा । मुच्यते वृषलीसक्तः शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ३७
परदारप्रधर्षी च देवब्रह्मस्वहा तथा । मुच्यते मित्रघाती च कृतघ्नोऽपि वरानने ॥ ३८
विव(वीर्य)प्रच्यावकश्चैव लिङ्गप्रध्वंसकस्तथा । मुच्यते नात्र संदेहः शिवरात्र्यां शिवार्चनात् ॥ ३९
वाचिकानि विचित्राणि मानसानि महान्ति च । कायिकानि सहस्राणि तथा सांसर्गिकाणि च
भित्त्वा विमुच्यते सर्वैः शिवरात्रिप्रजागरात् । अस्थिमज्जागतं पापं सर्वजन्मान्तरैरपि ॥ ४१
बुद्ध्याऽबुद्ध्या च देवेशि यदि वा वारुणीं पिबेत् । मुच्यते नात्र संदेहः शिवरात्रिप्रजागरात् ॥
अजपित्वा हुताशी च अदाता च विमुच्यते । यो लब्ध्वा देवि मानुष्यमल्पस्वपि च जन्मसु ॥ ४३
अर्चयेदैश्वरं लिङ्गं विघ्नेशं षण्मुखं तथा । अधीत्य शिवविद्यां च परेभ्यो न वदन्ति ये ॥ ४४
विवृण्वन्ति न शृण्वन्ति तमोपहतचेतसः । तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ४५
ये निन्दन्त्यैश्वरं मार्गमाश्चर्यं धर्मदर्शनम् । वेदांश्च शिवभक्तांश्च वैदिकाचारमेव वा ॥ ४६
नश्यन्ति तानि(तेषां) पापानि शिवरात्रिप्रजागरात् । अर्चितं शंकरं दृष्ट्वा न नमन्त्यल्पबुद्धयः ॥
येषां न राजते देवि ललाटं भस्मकैः शुभैः । तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ४८
उत्तमाङ्गे जटा येषां संसारभयनाशिनी । प्राञ्जलिं वा सदा मह्यं न नमन्ति च शोभने ॥ ४९
तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् । न पश्यन्त्यैश्वरं लिङ्गं दिनं प्रत्यमरेश्वरि ॥ ५०
ये तु वा नापि गच्छन्ति शिवक्षेत्रेषु मानवाः । तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् ५१
ये च ब्रह्मादिभिस्तुल्यं त्वां मां लक्ष्म्या च शक्तिभिः । गुरुं ये प्राकृतैः सार्धं संस्मरन्ति वदन्ति ये
तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् । पर्वमैथुनकर्तारः परदाराभिगामिनः ॥ ५३
ये परित्यागसंयुक्ताः पुनः सङ्गेन बाधिताः । शिवलिङ्गं महापुण्यं ये स्पृशन्ति न ते क्वचित् ॥ ५४

जन्मस्वनेकेषु देवि सादरं ध्रियते न वा । तेषां पापानि नश्यन्ति शिवरात्रिप्रजागरात् ॥ ५५

वसिष्ठ उवाच—

इत्येवं कथितं विप्रा दे(राजन्दे)व्यै देवेन भाषितम् । शिवरात्र्याश्च माहात्म्यं देवानां संनिधौ पुरा
मत्पूर्वगणपाः सर्वे देवा ब्रह्मपुरःसराः । मुनयश्च महात्मानः सनातनपुरोगमाः ॥ ५७
कैलासवासिनः सर्वे मेरौ देवनिकेतने । प्रीता बभूवुर्विप्रेन्द्राः श्रद्धां कृत्वा कुतूहलात् ॥ ५८
तदाप्रभृति ब्रह्माद्याः शिवरात्रिमहाव्रतम् । [*कुर्वन्ति गौरवात्सर्वे शिवस्य परमात्मनः ॥ ५९
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं तच्छिवाज्ञया । शिवरात्रिव्रतं] विप्राः की(राजन्की)र्तयेद्यः शृणोति वा
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते । यत्रेदं कीर्त्यते विप्र(भूप) देव्या संनिहितः शिवः ॥ ६१
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सकिंनरमहोरगाः । तिष्ठन्त्यनुग्रहं कर्तुं शिवरात्र्यां प्रजागरात् ॥ ६२
अस्याध्यायस्य योऽर्थज्ञः स विज्ञेयः सदाशिवः । तं पूजयेन्महात्मानं भुक्तिमुक्तिप्रवर्तकम् ॥ ६३
महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः । दोषैः कृतैर्न लिप्येत व्रतानुश्रवणादहो ॥ ६४
कीर्तनीयमिदं सद्भिः शिवरात्र्यां विशेषतः । सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥ ६५
तत्सर्वं कोटिगुणितं प्राप्नोति श्रवणादपि । यत्पुण्यं शिवरात्र्यां वै व्याख्यानेनैव तद्भवेत् ॥ ६६
यान्यान्प्रार्थयते कामांस्तांस्तान्प्राप्नोति मानवः । व्रतानुश्रवणादेव तत्पुण्यं लभते नरः ॥ ६७

दिलीप उवाच—

ऐहिकामुष्मिकाभीष्टप्रदं परमदुर्लभम् । चतुर्थनिर्वृतेर्मार्गं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ६८
शैवं व्रतं सदा शुद्धं विशेषात्पुत्रदायकम् । तपश्चर्यापुरस्कारमस्माकं वद सूतज(रं तन्मे वद महामुने)

सूत (वसिष्ठ) उवाच—

व्रतानामुत्तमं विप्रा(भूप) विशेषात्पुत्रदायकम् । ऐहिकामुष्मिकाभीष्टप्रदं परमदुर्लभम् ॥ ७०
शृणुध्वं(त्वं) सोमनाथस्य सौराष्ट्रपुरवासिनः । शंभोरुमासहायस्य सर्वमङ्गलदायिनः ॥ ७१
सौराष्ट्रमिति विख्यातं नाम्ना त्रैलोक्यपूजितम् । पुत्रकामो बहून्पुत्रान्धनमिच्छुर्धनं लभेत् ॥ ७२
वन्ध्याऽपि लभते पुत्रान्कन्या सत्पतिमाप्नुयात् । कन्यार्थी लभते कन्यां जयकामो जयं लभेत् ॥
शत्रुभिर्नाभिभूयेत पुत्रपौत्रैश्च संयुतः । पठमानो लभेत्सर्वं स्वयमुद्दिश्य पठ्यते ॥ ७४
नाकाले मरणं तस्य न सर्पैर्दश्यते ततः । न विषं क्रमते देहे जडान्धत्वं न मूकता ॥ ७५
न चोत्पातभयं तस्य वृश्चिकस्य भयं तथा । नाभिचारकृतैर्दोषैर्न लिप्येत कदाचन ॥ ७६
यत्रेदं लिखितं विप्राः(भूप) स्थापितं पूजितं यदि । न तत्र चैकं दौर्गत्यं कदाचिदपि जायते ७७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे शिवरात्रिव्रताख्यानं नामैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ (२३)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४१०२

अथ द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच[1]—

पुनस्ते कथयिष्यामि माघस्यास्य च वैभवम् । पृच्छते कार्तवीर्याय दत्तात्रे[2]योदितं पुरा ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

१ झ. ञ. °च—अधुना माघमाहात्म्यं प्रवक्ष्यामि नृपोत्तम । पृ° । २ झ. ञ. °त्रेयेण भाषितम् । द° ।

दत्तात्रेयं हरिं साक्षाद्वसन्तं सह्यपर्वते । पप्रच्छ तं मुनिं ज्ञात्वा राजा माहिष्मतीपतिः ॥ २

कार्तवीर्य उवाच—

भगवन्योगिनां श्रेष्ठ सर्वे धर्मा मया श्रुताः । माघस्नानफलं ब्रूहि कृपया मम सुव्रत ॥ ३

दत्तात्रेय उवाच—

श्रूयतां राजशार्दूल एतत्प्रश्नोत्तरं शुभम् । ब्रह्मणोक्तं पुरा ह्येतन्नारदाय महात्मने ॥ ४

तत्सर्वं कथयिष्यामि माघस्नानफलं महत् । यथादेशं यथातीर्थं यथाविधि यथाक्रियम् ॥ ५

अस्मिन्वै भारते वर्षे कर्मभूमौ विशेषतः । अमाघस्नायिनां नृणां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ॥ ६

असूर्यं गगनं यद्वदचन्द्रमुडुमण्डलम् । तद्वन्न भाति सत्कर्म माघस्नानं विना नृप ॥ ७

व्रतैर्दानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः । माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥ ८

न समं विद्यते किंचित्तेजः सौरेण तेजसा । तद्वत्स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः क्रियाः ॥ ९

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापापनुत्तये । माघस्नानं प्रकुर्वन्ति स्वर्गलाभाय मानवाः ॥ १०

किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा । अध्रुवेणाप्यशुचिना माघस्नानं विना भवेत् ॥ ११

अस्थिस्तम्भं स्नायुबन्धं मांसक्षतजलेपनम् । चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ १२

आधिशोकजराव्याप्तं रोगमन्दिरमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च सर्वदोषसमाश्रयम् ॥ १३

परोपतापि पापार्ति परद्रोहपरायणम् । लोलुपं पिशुनं क्रूरं कृतघ्नं क्षणिकं तथा ॥ १४

दुष्पूरं[1] पापजं दुष्टं दोषत्रयविदूषितम् । अशुचिस्रावि सच्छिद्रं तापत्रयविमोहितम् ॥ १५

निसर्गतोऽधर्मरतं तृष्णाशतसमाकुलम् । कामक्रोधसमायुक्तं नरकद्वारसंस्थितम् ॥ १६

क्रिमिवर्चस्कभूयिष्ठं परिणामे शुनां हविः । ईदृक्शरीरकं व्यर्थं माघस्नानविवर्जितम् ॥ १७

बुद्बुदा इव तोयेषु पूतिका इव जन्तुषु । जायन्ते मरणायैव माघस्नानविवर्जिताः ॥ १८

अवैष्णवो हतो विप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् । अब्रह्मण्यं हतं क्षत्रमनाचारं कुलं हतम् ॥ १९

सदम्भश्च हतो धर्मः क्रोधेनैव हतं तपः । अदृढं च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥ २०

दुर्भगा च हता नारी ब्रह्मचारी तथा हतः । अदीप्ताग्निर्हतो होमो हता भुक्तिरसाक्षिका ॥ २१

उपजीव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता । शूद्रभिक्षाहतो यागः कृपणस्य हतं धनम् ॥ २२

अनभ्यासहता विद्या हतो राजविरोधकृत् । जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥ २३

असत्या च हता वाणी तथा पैशुन्यवादिनी । संदिग्धोऽपि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ॥

हतमश्रोत्रियं[2] दानं हतो लोकश्च नास्तिकः । अश्रद्धया हतं सर्वं यत्कृतं पारलौकिकम् ॥ २५

इहलोको हतो नृणां दारिद्र्येण यथा नृप । मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नानं विना हतम् ॥ २६

मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत स कथं त्रिदिवं व्रजेत् ॥ २७

ब्रह्महा स्वर्णहारी च सुरापो गुरुतल्पगः । माघस्नायी विपापः स्यात्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ २८

माघमासे रटन्त्यापः किंचिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥ २९

उपपातकसंघाश्च पातकानि महान्ति च । भस्मी भवन्ति सर्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥ ३०

वेपन्ते सर्वपापानि माघमाससमागमे । नाशकालोऽयमस्माकं यदि स्नास्यति वारिणि ॥ ३१

पावका इव दीप्यन्ते माघस्नानैर्नरोत्तमाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ३२

---

१ क. दुर्धरं । २ ञ. °त्रिये दा° ।

आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकायकर्मभिः । कृतं माघो दहेत्पापं पावकः समिधो यथा ॥ ३३
प्रमादिकं च यत्पापं बुद्धिपूर्वकृतं च यत् । स्नानमात्रेण तन्नश्येन्मकरस्थे दिवाकरे ॥ ३४
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्धिताम् । संदेहो नात्र कर्तव्यो माघस्नानान्नराधिप॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप । सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥ ३६
एष एव परो मन्त्रो ह्येतच्च परमं तपः । प्रायश्चित्तं व्रतं चैतन्माघस्नानमनुत्तमम् ॥ ३७
नृणां जन्मान्तराभ्यासान्माघस्नाने मतिर्भवेत् । अध्यात्मज्ञानशीलत्वं जन्माभ्यासाद्यथा नृप ३८
संसारकर्दमालेपप्रक्षालनविशारदम् । पावनं पावनानां च माघस्नानं परंतप ॥ ३९
स्नान्ति माघे न ये राजन्सर्वकामफलप्रदे । ते कथं भुञ्जते लोकान्सूर्यचन्द्रग्रहोपमान् ॥ ४०
शृणु राजन्महाश्चर्यं प्रभावं माघमासजम् । ऋचीका[1] नाम कल्याणी ब्राह्मणी भृगुवंशजा ॥ ४१
बालवैधव्यदुःखार्ता तपस्तेपे सुदुष्करम् । विन्ध्यपादमहाकुक्षौ रेवाकपिलसंगमे ॥ ४२
तत्र सा व्रतिनी भूत्वा नारायणपरायणा । सदाचारवती नित्यं नित्यं सङ्गविवर्जिता ॥ ४३
जितेन्द्रिया जितक्रोधा सत्यवागल्पभाषिणी । सुशीला दानशीला सा देहशोषणतत्परा ॥ ४४
पितृदेवद्विजेभ्यश्च दत्त्वा हुत्वा तथाऽनले । षष्ठे काले च सा भुङ्क्ते ह्युञ्छवृत्तिः सदा नृप ॥४५
कृच्छ्रातिकृच्छ्रपाराकतप्तकृच्छ्रादिकैर्व्रतैः । पुण्यान्नयति सा माघान्नर्मदायाश्च रोधसि ॥ ४६
एवं तया तपस्विन्या वल्कलिन्या सुनेत्रया । सुमहासत्त्वशालिन्या धृतिसंतोषयुक्तया ॥ ४७
षष्टिर्माघास्तु सुस्नाता रेवाकपिलसंगमे । ततः सा तपसा क्षीणा तस्मिंस्तीर्थे मृतैव सा ॥ ४८
माघस्नानजपुण्येन तेन सा वैष्णवे पुरे । उवास प्रमदायुक्ता चतुर्युगसहस्रकम् ॥ ४९
तत्र भुक्त्वा महाभोगान्सत्यलोकं जगाम सा । तत्र सत्यपुरे स्थित्वा भुक्त्वा भोगा अनेकशः ५०
चतुर्युगसहस्रं तु तत्रोषित्वा महासती । सुन्दोपसुन्दनाशाय पश्चात्पद्मभुवा पुनः ॥ ५१
तिलोत्तमेति सा नाम ब्रह्मलोकावतारिता । तेनैव पुण्यशेषेण रूपस्यैकायनं ययौ ॥ ५२
अयोनिजाऽबलारत्नं देवानामपि मोहिनी । लावण्यह्रदिनी तन्वी साऽभूदप्सरसां वरा ॥ ५३
नैपुणस्य विधेः स्रष्टुर्नूनमाश्चर्यकारिणी । तामुत्पाद्य विधाता वै तुष्टोऽनुज्ञां ददौ तदा ॥ ५४
[+यतो देवा जितास्ताभ्यां जग्मतुर्ब्र(गत्वा वै ब्र)ह्मणोऽन्तिकम् । दैत्याभ्यां पीडिताः सर्वे विधात्रेऽपि न्यवेदयन् ॥ ५५
तयोर्विनाशाय च तां मनसाऽचिन्तयत्तदा । तां विलोक्याथ तन्वङ्गीमुवाचाथ पितामहः ॥] ५६

ब्रह्मोवाच—

एणशावाक्षि गच्छ त्वं दैत्यनाशाय सत्वरम् ॥ ५७

दत्तात्रेय उवाच—

ततः सा ब्रह्मणो लोकाद्वीणामादाय भामिनी । गता पुष्करमार्गेण यत्र तौ देववैरिणौ ॥ ५८
तत्र स्नात्वा च रेवायाः पवित्रे निर्मले जले । परिधायाम्बरं रक्तं बन्धूककुसुमप्रभम् ॥ ५९
रणद्वलयिनी चारुसिञ्जन्मञ्जीरनूपुरा । लोलमुक्तावलीकण्ठा चञ्चत्कुण्डलशोभिता ॥ ६०
माधवीकुसुमापीडा कंकेलिविटपे स्थिता । गायन्ती सुस्वरं साधु पीडयन्ती च वल्लकीम् ॥ ६१

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो झ. ञ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

1 झ. ञ. ऋषिका ।

मूर्छयन्ती स्वरं षड्जं सुस्निग्धं कोमलं कलम् । इत्थं तिलोत्तमा बाला तिष्ठन्त्यशोककानने ६२
दृष्टा दैत्यभटैरिन्दोः कलेव सुखदायिनी । तां दृष्ट्वा विस्मितै राजन्समेतैः सैनिकैर्भृशम् ॥ ६३
त्वरमाणैश्च दृष्टैव गत्वा सुन्दोपसुन्दयोः । कथिता संभ्रमेणैव वर्णयित्वा पुनः पुनः ॥ ६४

सैनिका ऊचुः—

हे दैत्यौ न विजानीमो दैवी वा दानवी नु किम् । नागाङ्गना वा यक्षी वा स्त्रीरत्नं सर्वथा हि सा
युवां रत्नभुजौ लोके रत्नभूता च साऽबला । वर्तते नातिदूरेऽग्रे ह्यशोके शोकहारिणी ॥
गत्वा तां पश्यतं नूनं मन्मथस्यापि मोहिनीम् ॥ ६६

दत्तात्रेय उवाच—

इति सेनापतीनां तौ श्रुत्वा वाचं मनोहराम् । चषकं सीधुनस्त्यक्त्वा विहाय जलसेचनम् ॥६७
उत्तमस्त्रीसहस्राणि त्यक्त्वा तस्माज्जलाशयात् । शतभारायसीं घोरां कालदण्डोपमां गदाम् ६८
भिन्नां भिन्नां गृहीत्वा तौ जवेनातिद्रुतं गतौ । यत्र भृङ्गारसज्जा सा हन्तुं चण्डीव तौ स्थिता
राजन्संधुक्षयन्तीव दैत्ययोर्मन्मथानलम् । स्थित्वा तस्याः पुरो जाल्मौ तद्रूपेणातिमोहितौ ॥
विशेषान्मधुना मत्तावूचतुश्च परस्परम् ॥ ७०

सुन्दोपसुन्दावूचतुः—

भ्रातर्विरम भार्येयं ममास्तु वरवर्णिनी । त्वमेवाऽऽर्य त्यजेमां मे भार्याऽस्तु मदिरेक्षणा ॥ ७१

दत्तात्रेय उवाच—

इत्याग्रहेण संरब्धौ मातङ्गाविव सोन्मदौ । अन्योन्यकालसंदिष्टौ गदया जघ्नतुश्च तौ ॥ ७२
परस्परप्रहारेण गतासू पतितौ भुवि । तौ मृतौ सैनिकैर्दृष्ट्वा कृतः कोलाहलो महान् ॥ ७३
कालरात्रिसमा केयं हा किमेतदुपस्थितम् । एवं वदत्सु दैत्येषु दैत्यौ सुन्दोपसुन्दकौ ॥ ७४
पातयित्वा गिरेः शृङ्गे ह्रादिनीव तिलोत्तमा । प्रस्थिता गगनं शीघ्रं द्योतयन्ती दिशो दश ॥७५
देवकार्यं ततः कृत्वा गता सा ब्रह्मणोऽन्तिकम् । ततस्तुष्टेन देवेन विधिना साऽनुमोदिता ॥७६

ब्रह्मोवाच—

स्थानं सूर्यरथे दत्तं तव चन्द्रानने मया । भुङ्क्ष्व भोगाननेकांस्त्वं यावत्सूर्योऽम्बरस्थितः ॥७७

दत्तात्रेय उवाच—

इत्थं सा ब्राह्मणी राजन्भूत्वा चाप्सरसां वरा । भुङ्क्तेऽद्यापि रवेर्लोके माघस्नानफलं महत् ॥७८
तेन प्रयत्नतो राजञ्श्रद्दधानैः सदा नरैः । स्नातव्यं मकरादित्ये वाञ्छद्भिः परमां गतिम् ॥७९
अनवाप्तो न तस्यास्ति पुरुषार्थोऽपि कश्चन । नाक्षीणं पातकं तस्य माघे मज्जति यो नरः ॥८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे तिलोत्तमाख्यानं नाम
द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ (२४)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४१८२

अथ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

+श्रीदत्तात्रेय उवाच—

तुलां यान्ति न तेनात्र यज्ञाः सर्वे सदक्षिणाः । माघस्नानेन राजेन्द्र तीर्थे चैव विशेषतः ॥ १
न चान्यत्स्वर्गदं कर्म न चान्यत्पापनाशनम् । न चान्यन्मोक्षदं लोके माघस्नानसमं भुवि ॥ २
अत्रैव कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । पुरा कृतयुगे राजन्नैषधे नगरे वरे ॥ ३
आसीद्वैश्यः कुबेराभो नामतो हेमकुण्डलः । कुलीनः सत्क्रियो राजन्द्विजपावकपूजकः ॥ ४
कृषिवाणिज्यकर्ता च बहुधा क्रयविक्रयी । गोघोटकमहिष्यादियानपोषणतत्परः ॥ ५
पयो दधीनि तक्राणि गोमयानि तृणानि च । काष्ठानि फलमूलानि सर्पिर्लवणपिप्पलीः ॥ ६
धान्यानि शाकतैलानि वस्त्राणि विविधानि च । धातूनिक्षुविकाराणि विक्रीणीते स सर्वदा ॥७
इत्थं नानाविधैर्वैश्य उपायैः परमैस्तथा । कोटीर्हाटकद्रव्याणामर्जयामास सोऽष्ट वै ॥ ८
एवं महाधनः सोऽथ आकर्णपलितोऽभवत् । पश्चाद्विचार्य संसारक्षणिकत्वं स चेतसि ॥ ९
तद्धनस्य षडंशेन धर्मकार्यं चकार सः । विष्णोरायतनं चक्रे चक्रे गेहं शिवस्य च ॥ १०
तडागं कारयामास विपुलं सागरोपमम् । वाप्यश्च पुष्करिण्यश्च बहुशस्तेन कारिताः ॥ ११
वटाश्वत्थाम्रकक्कोलजम्बूनिम्बादिकाननम् । आरोपितं सुसत्त्वेन तथा पुष्पवनं शुभम् ॥ १२
उदयादस्तपर्यन्तमन्नदानं चकार सः । पुराद्बहिश्चतुर्दिक्षु प्रपाश्चक्रेऽतिशोभनाः ॥ १३
पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि दानानि भूपते । ददौ तानि स धर्मात्मा नित्यं दानपरः सदा ॥१४
यावज्जीवं कृते पापे प्रायश्चित्तं तथाऽकरोत् । देवपूजापरो नित्यं नित्यं चातिथिपूजकः ॥ १५
तस्येत्थं वर्तमानस्य संजातौ द्वौ सुतौ नृप । तौ च प्रसिद्धनामानौ श्रीकुण्डलविकुण्डलौ ॥ १६
तयोर्मूर्ध्नि गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् । समाराध्य परं देवं गोविन्दं वरदं विभुम् ॥ १७
तपःक्लिष्टशरीरोऽसौ वासुदेवमनाः सदा । प्राप्तवान्वैष्णवं लोकं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १८
अथ तौ तत्सुतौ राजन्मदमानसमन्वितौ । तरुणौ रूपसंपन्नौ धनगर्वेण मोहितौ ॥ १९
दुःशीलौ व्यसनासक्तौ सर्वकर्मविदूषकौ । अधर्मनिरतौ दुष्टौ परदाराभिमर्शिनौ ॥ २०
न वाक्यं शृणुतो मातुर्वृद्धानां वचनं तथा । दुर्मार्गगौ दुरात्मानौ पितृमित्रनिषेधकौ ॥ २१
गीतवादित्रनिरतौ वेणुवीणाविनोदितौ । वारस्त्रीशतसंयुक्तौ गायन्तौ चेरतुस्तदा ॥ २२
चाटुकारपरैर्युक्तौ विटगोष्ठीविशारदौ । नानालंकारशोभाढ्यौ मौक्तिकोदारहारिणौ ॥ २३
गजवाजिरथौघेन क्रीडन्तौ तावितस्ततः । मधुपानसमायुक्तौ वारस्त्रीरतिमोहितौ ॥ २४
सुवेषौ चारुवसनौ चारुचन्दनरूषितौ । नाशयन्तौ पितुर्द्रव्यं सहस्रं ददतुः शतम् ॥ २५
सुगन्धिमाल्यमालाढ्यौ कस्तूरीतिलकोज्ज्वलौ । तस्थतुः स्वगृहे रम्ये नित्यं भोगपरायणौ॥ २६
इत्थं तु तद्धनं ताभ्यां विनियुक्तमसद्व्ययैः । वारस्त्रीविटशैलूषमल्लचारणबन्दिषु ॥ २७
अपात्रेषु धनं दत्तमुप्तं बीजमिवोषरे । न सत्पात्रेषु तद्दत्तं न ब्राह्मणमुखे हुतम् ॥ २८
नार्चितो भूतभृद्विष्णुः सर्वपापप्रणाशनः । तयोरेवं तु तद्द्रव्यमचिरेण क्षयं गतम् ॥ २९
ततस्तौ दुःखमापन्नौ कार्पण्यं परमं गतौ । शोचमानौ विमुह्यन्तौ क्षुत्पीडादुःखकर्शितौ ॥ ३०

+ एतदाद्यध्यायत्रयं केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ऱ. 'तो हिम' । २ ऱ. ल. 'यो दान्तो द्विज' । ३ ऱ. ल. प्रपा । ४ ऱ. ल. 'दुरगौ । अ' ।

तयोस्तु तिष्ठतोर्गेहे भोज्यं नास्ति यदा तदा । स्वजनैर्बान्धवैः सर्वैः सेवकैरुपजीविभिः ॥ ३१
द्रव्याभावे परित्यक्तौ निन्द्यमानौ ततः पुरे । पश्चाच्चौर्यं समारब्धं ताभ्यां तन्नगरे नृप ॥ ३२
राजतो लोकतो भीतौ स्वपुरान्निर्गतौ तदा । चक्रतुर्वनवासं तौ सरोषौ पाणिपीडितौ ॥ ३३
जघ्नतुः सततं मूढौ जालैर्बाणैर्विषान्वितैः । नानापक्षिवराहांश्च हरिणान्रोहितांस्तदा ॥ ३४
शशकाञ्शल्लकीर्गोधाः श्वापदांश्च तदा बहून् । महाबलौ भिल्लसङ्गावाखेटकरतौ सदा ॥ ३५
एवं मांसमयाहारौ पापाचारौ परंतप । यदा च भूधरं प्राप्त एकोऽन्यश्च वनं गतः ॥ ३६
शार्दूलेन हतो ज्येष्ठः कनिष्ठः सर्पदंशितः । एकस्मिन्दिवसे राजन्पापिष्ठौ निधनं गतौ ॥ ३७
यमदूतैस्तदा बद्ध्वा पाशैर्नीतौ यमक्षयम् । गत्वा च जगदुः सर्वे ते दूताः पापिनाविमौ ॥ ३८
धर्मराज नरावेतावानीतौ तव शासनात् । आज्ञां देहि स्वभृत्येषु प्रसीद करवाम किम् ॥
आलोच्य चित्रगुप्तेन तदा दूताञ्जगौ यमः ॥ ३९

यम उवाच—

एकस्तु नीयतां घोरे निरये तीव्रवेदने । अपरः स्थाप्यतां स्वर्गे यत्र भोगा अनुत्तमाः ॥ ४०

दत्तात्रेय उवाच—

कृतान्ताज्ञां ततः प्राप्य दूतैश्च क्षिप्रकारिभिः । निक्षिप्तो रौरवे घोरे तयोर्ज्येष्ठो नराधिप ॥
तेषां दूतवरः कश्चिदुवाच मधुरं वचः ॥ ४१

यमदूत उवाच—

विकुण्डल मया सार्धमेहि स्वर्गं ददामि ते । भुङ्क्ष्व भोगाननेकांस्त्वमर्जितान्स्वेन कर्मणा॥ ४२

दत्तात्रेय उवाच—

ततो हृष्टमनाः सोऽथ दूतं पप्रच्छ तं पथि । संदेहं हृदि कृत्वा तु विस्मयं परमं गतः ॥
विचारयन्हृदि स्वर्गः कस्य हेतोः फलं मम ॥ ४३

विकुण्डल उवाच—

भो दूतवर पृच्छामि संशयं त्वामहं परम् । आवां जातौ कुले तुल्ये तुल्यं कर्म तथा कृतम् ४४
मृत्युकालोऽपि तुल्योऽभूत्तुल्यं दृष्टो यमस्तथा । कथं स नरके क्षिप्तस्तुल्यकर्मा ममाग्रजः ॥ ४५
मम भावी कथं नाक इति मे छिन्धि संशयम् । *देवदूत न पश्यामि मम स्वर्गस्य कारणम् ४६

[+दत्तात्रेय उवाच—

इति पृष्टो देवदूतो विकुण्डलमुवाच ह] ॥ ४७

यमदूत उवाच—

माता पिता सुतो जाया स्वसा भ्राता विकुण्डल । जन्महेतोरियं संज्ञा कृतं कर्मोपभुक्तये ॥ ४८
एकस्मिन्पादपे यद्वच्छकुन्तानां समागमः । पुत्रभ्रातृपितॄणां तु तथा भवति संगमः ॥ ४९
तेषां यद्यद्धि यः कर्म कुरुते पूर्वभावतः । तस्य तस्य फलं भुङ्क्ते पुरुषः कर्मणस्तदा ॥ ५०
सत्यं वदामि ते प्रीत्या नरैः कर्म शुभाशुभम् । स्वकृतं भुज्यते वैश्य प्राप्ते काले पुनः पुनः ॥५१
एकः करोति कर्माणि एकस्तत्फलमश्नुते । अन्यो न लिप्यते वैश्य कर्मणाऽन्यस्य कस्यचित् ५२
अतस्तु नरकं पापैस्तव भ्राता सुदारुणः । त्वं च धर्मेण धर्मात्मन्स्वर्गं प्राप्तोऽसि शाश्वतम्॥५३

* इत आरभ्यैतदाख्यानसमाप्तिपर्यन्तं देवदूतशब्देन यमदूत एव गृह्यत उपक्रमोपसंहारानुरोधात् । + इदमर्धं ङ. ख. पुस्तकस्थम् ।

विकुण्डल उवाच—

आबाल्यान्मम पापेषु सततं रमते मनः । अस्मिञ्जन्मनि हे दूत दुष्कृतं हि कृतं मया ॥ ५४
देवदूत न जानामि सुकृतं कर्म चाऽऽत्मनः । यदि जानासि तत्पुण्यं तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ५५

देवदूत उवाच—

शृणु वैश्य प्रवक्ष्यामि यत्त्वया पुण्यमर्जितम् । जानामि तदहं सर्वं न त्वं वेत्थ सुनिश्चितम् ॥५६
हरिमित्रसुतो मित्रः सुमित्रो वेदपारगः । आसीत्तस्याऽऽश्रमः पुण्यो यमुनादक्षिणे तटे ॥ ५७
तेन सख्यं वने तस्मिंस्तव जातं विशां वर । तत्सङ्गेन त्वया स्नातं माघमासद्वयं तथा ॥ ५८
कालिन्दीपुण्यपानीये सर्वपापहरे वरे । तत्तीर्थे लोकविख्याते नाम्ना पापप्रणाशने ॥ ५९
एकेन सर्वपापेभ्यो विमुक्तस्त्वं विशां वर । द्वितीयमाघपुण्येन स्वर्गप्राप्तिस्तवानघ ॥ ६०
त्वं तत्पुण्यप्रभावेन मोदस्व सततं दिवि । नरकेषु तव भ्राता सहतां यमयातनाम् ॥ ६१
छिद्यमानोऽसिपत्रैश्च भिद्यमानश्च मुद्गरैः । चूर्ण्यमानः शिलापृष्ठे तप्ताङ्गारेषु भर्जितः ॥ ६२

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

इति दूतवचः श्रुत्वा भ्रातृदुःखेन दुःखितः । पुलकाङ्कितसर्वाङ्गो दीनोऽसौ विनयान्वितः ॥
उवाच देवदूतं तं सान्त्वयन्निपुणं वचः ॥ ६३

विकुण्डल उवाच—

मैत्री साप्तपदी साधो सतां भवति सत्फला । मित्रभावं विचिन्त्य त्वं मामुपाकर्तुमर्हसि ॥ ६४
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि सर्वज्ञस्त्वं मतो मम । यमलोकं न पश्यन्ति कर्मणा येन मानवाः ॥
गच्छन्ति निरयं येन तन्मे त्वं कृपया वद ॥ ६५

यमदूत उवाच—

सम्यक्पृष्टं त्वया वैश्य लुप्तपापोऽसि सांप्रतम् । विशुद्धे हृदये पुंसां बुद्धिः श्रेयसि जायते ॥६६
यद्यप्यवसरो नास्ति मम सेवापरस्य च । तथाऽपि च तव स्नेहात्प्रवक्ष्यामि यथामति ॥ ६७
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । परपीडां न कुर्वन्ति न ते यान्ति यमालयम् ॥ ६८
न वेदैर्न च दानैश्च न तपोभिर्न चाध्वरैः । कदाचित्सद्गतिं यान्ति पुरुषाः प्राणिहिंसकाः ॥६९
अहिंसा परमो धर्मस्त्वहिंसा परमं तपः । अहिंसा परमं दानमित्यूचुर्मुनयः सदा ॥ ७०
मशकान्मत्कुणान्दंशान्यूकादिप्राणिनः सदा । आत्मौपम्येन रक्षन्ति मानवा ये दयालवः ॥ ७१
तप्ताङ्गारमयं कीलमार्गं प्रेततरङ्गिणीम् । दुर्गतिं नैव यास्यन्ति कृतान्तस्य च ते नराः ॥ ७२
भूतानि येऽत्र हिंसन्ति जलस्थलचराणि च । जीवनार्थं नरा यान्ति कालसूत्रं च दुर्गतिम् ॥७३
स्वमांसभोजनास्तत्र पूयशोणितफेनपाः । मज्जन्तश्च वसापङ्के दष्टाः कीटैरयोमुखैः ॥ ७४
परस्परं च खादन्तो ध्वान्ते चान्योन्यघातिनः । वसन्ति कल्पमेकान्ते रुदन्तो दारुणस्वरम् ७५
नरकान्निर्गता वैश्य स्थावराः स्युश्चिरं तु ते । ततो गच्छन्ति ते क्रूरास्तिर्यग्योनिशतेषु च ॥७६
पश्चाद्भवन्ति जात्यन्धाः काणाः कुब्जाश्च पङ्गवः । दरिद्रा अङ्गहीनाश्च मनुष्याः प्राणिहिंसकाः ॥
तस्माद्वैश्य परद्रोहं कर्मणा मनसा गिरा । लोकद्वयहितेच्छुर्यो धर्मतो वै स नाऽऽचरेत् ॥ ७८
लोकद्वये न विन्दन्ति सुखानि प्राणिहिंसकाः । ये न हिंसन्ति भूतानि ते न बिभ्यति कुत्रचित्
प्रविशन्ति यथा नद्यः समुद्रमृजुवक्रगाः । सर्वेऽधर्माश्च हिंसायां प्रविशन्ति तथा दृढम् ॥ ८०

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्तं येन विशां वर ॥ ८१
धर्मान्निजांश्च शास्त्रोक्तान्वर्णधर्माननुमिश्रितान् । पालयन्तीह ये वैश्य न ते यान्ति यमालयम् ८२
ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थो यतिस्तथा । स्वधर्मनिरताः सर्वे नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ८३
यथोक्तकारिणः सर्वे वर्णाश्रमसमन्विताः । नरा जितेन्द्रिया यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ८४
इष्टापूर्तरता ये च पञ्चयज्ञरताश्च ये । दयान्विताश्च ये नित्यं ते नेक्षन्ते यमालयम् ॥ ८५
इन्द्रियार्थान्निवृत्ता ये समर्था वेदवादिनः । अग्निपूजारता नित्यं ते विप्राः स्वर्गगामिनः ॥ ८६
अदीनवदनाः शूराः शत्रुभिः परिवेष्टिताः । आहवेषु विपन्ना ये तेषां मार्गो दिवाकरः ॥ ८७
अनाथस्त्रीद्विजार्थे च शरणागतपालने । प्राणांस्त्यजन्ति ये वैश्य न त्यजन्ति दिवं तु ते ॥ ८८
पङ्ग्वन्धबालवृद्धांश्च रोग्यनाथदरिद्रिणः । ये पुष्णन्ति सदा वैश्य ते मोदन्ते सदा दिवि ॥ ८९
गां दृष्ट्वा पङ्कनिर्मग्नां रोगमग्नं तथा द्विजम् । उद्धरिष्यन्ति ये वैश्य तेषां लोकोऽश्वमेधिनाम् ९०
गोग्रासं ये प्रयच्छन्ति शुश्रूषन्ति च ये सदा । ये नाऽऽरोहन्ति गोपृष्ठे ते स्युः स्वर्लोकवासिनः॥
अग्निपूजादेवपूजागुरुपूजारताश्च ये । सर्वपूजारता नित्यं ते विप्राः स्वर्गगामिनः ॥ ९२
गर्तमात्रं तु ये खन्युर्यत्र गौर्वितृषा भवेत् । यमलोकमदृष्ट्वैव सद्गतिं यान्ति ते नराः ॥ ९३
वापीकूपतडागादौ धर्मस्यान्तो न विद्यते । पिबन्ति स्वेच्छया यत्र जलस्थलचराः सदा ॥ ९४
नित्यं दानपरः सोऽथ कथ्यते विबुधैरपि । यथा यथा च पानीयं पिबन्ति स्वेच्छया नराः ९५
तथा तथाऽक्षयः स्वर्गो धर्मवृद्ध्या विशां वर । प्राणिनां जीवनं वारि प्राणा वारिणि संस्थिताः
प्रपां ये प्रयच्छन्ति ते दीप्यन्ते सदा दिवि ॥ ९६

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश तिन्तिडीश्च ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पञ्चाम्रवापीनरकं न पश्येत् (?)॥ ९७

वरं भूमिरुहाः पञ्च न तु कोष्ठरुहा दश । पत्रैः पुष्पैः फलैर्मूलैः कुर्वन्ति पितृतर्पणम् ॥ ९८
न तत्करोत्यग्निहोत्रं सुहुतं योषितः सुतः । यत्करोति घनच्छायः पादपः पथि रोपितः ॥ ९९
सदा सुखी स वसति सदा दानं प्रयच्छति । सदा यज्ञं स यजते यो रोपयति पादपम् ॥१००
सुच्छायान्फलपुष्पाढ्यान्पादपान्पथि रोपितान् । छिन्दन्ति ये नरा मूढास्ते यान्ति निरयं चिरम्

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे शुभाशुभकर्मवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ (२५)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४२८३

अथ चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

यमदूत उवाच—

न पश्यन्ति यमं वैश्य तुलसीवनरोपणात् । सर्वपापहरं पूतं कामदं तुलसीवनम् ॥ १
तुलसीकाननं वैश्य गृहे यस्मिंस्तु तिष्ठति । तद्गृहं तीर्थभूतं हि नो यान्ति यमकिंकराः ॥ २
तावद्वर्षसहस्राणि यावद्बीजदलानि च । वसन्ति देवलोके ते तुलसीं रोपयन्ति ये ॥ ३
तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः । प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥ ४

---

१ र. ल. °कं च शाश्वतम् ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं विशां वर । तुलसीदलसंस्पर्शः सममेतत्त्रयं स्मृतम् ॥ ५
रोपणात्पालनात्सेकाद्दर्शनात्स्पर्शनान्नृणाम् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसंचितम् ॥ ६
पक्षे पक्षे तु संप्राप्ते द्वादश्यां वैश्यसत्तम । ब्रह्मादयोऽपि कुर्वन्ति तुलसीवनपूजनम् ॥ ७
मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुक्ताफलानि तु । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८
आम्ररोपसहस्रेण पिप्पलानां शतेन च । यत्फलं हि तदेकेन तुलसीविटपेन तु ॥ ९
विष्णुपूजनसंसक्तस्तुलसीं यस्तु रोपयेत् । युगायुतं दशैकं च रोपको (स ध्रुवं) रमते दिवि ॥१०
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्धरिहरार्चनम् । न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ ११
पुष्करादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥ १२
आरोप्य तुलसीं वैश्य संपूज्य तुदलैर्हरिम् । वसन्ति मोदमानास्ते यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ १३
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वाऽपि यो नरः । समर्चयति देवेशं लिङ्गे रेवासमुद्भवे ॥ १४
स्फाटिके रत्नलिङ्गे वा पार्थिवे वा स्वयंभुवि । स्थापिते वा क्वचिद्वैश्य तीर्थे[1] क्षेत्रेऽथ पावने १५
नमः शिवाय मन्त्रेण कुर्वन्तस्तज्जपं सदा । शृण्वन्ति यमलोकस्य कथामपि न ते नराः ॥ १६
शिवपूजाप्रभावेन शिवभक्ताः शिवे रताः । मोदन्ते शिवलोके ते यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १७

भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पिबन्ति व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ॥
तृणीकृतब्रह्मपुरंदराणां किं दुष्करं शंकरकिंकराणाम् ॥ १८

सौभाग्यं कान्तिमद्रूपं सत्यं त्यागः प्रवक्तृता । शौर्यं च जगति ख्यातिः शिवपूजाविधेः फलम् ॥[१९]
ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं विष्णोर्दानवमर्दनम् । बलेर्दानप्रभावश्च शिवपूजाविधेः फलम् ॥ २०
कर्णस्य दानशूरत्वं कार्तवीर्यस्य शूरता । कुबेरधनसंपत्तिः शिवपूजाविधेः फलम् ॥ २१
द्रौपदीसुपतित्वं च ध्रुवस्य पदमुत्तमम् । अर्जुनस्य जयप्राप्तिः शिवपूजाविधेः फलम् ॥ २२
सुहृत्त्वं वासुदेवस्य वाक्प्रियत्वं बृहस्पतेः । ब्रह्मतेजो वसिष्ठस्य शिवपूजाविधेः फलम् ॥ २३
अगस्त्येनार्णवः पीतः सुतीर्णश्च हनूमता । राघवेणोदधिर्बद्धः शिवपूजाविधेः फलम् ॥ २४
अमन्त्रं वा समन्त्रं वा लिङ्गस्योपरि विन्यसेत् । पत्रं वा पुष्पमेकं वा कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥ २५
प्रसन्नेनापि शान्तेन दम्भेनापि हि लोभतः । ये सेवन्ते महादेवं न ते पश्यन्ति भास्करिम् ॥२६
शिवार्चनसमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वैश्वर्यप्रदं वैश्य नास्ति किंचिज्जगत्त्रये ॥ २७
शिवभक्तिं प्रकुर्वाणा ये द्विषन्ति जनार्दनम् । तेषां निरयपातस्तु यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २८
परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥ २९
[*द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न स्पृशेत्क्वचित् । निर्माल्यं नैव संलङ्घ्येत्कूपे सर्वं च तत्क्षिपेत् ॥
मक्षिकापादमात्रं हि शिवस्वमुपजीवति । मोहाल्लोभात्स पच्येत कल्पान्तं नरकं नरः] ॥ ३१
तृणैः काष्ठैश्च पाषाणैर्ये कुर्वन्ति शिवालयम् । मोदन्ते सह रुद्रेण ते नराः शिवसंनिधौ ॥ ३२
ब्रह्मविष्णुमहादेवप्रासादं मठमेव वा । कृत्वा तु सुचिरं कालं तत्र लोके वसन्ति ते ॥ ३३
ये धर्ममठगोशालाः पथि विश्राममन्दिरम् । यतीनां सदनं वैश्य दीनानाथकुटीरकम् ॥ ३४
ब्रह्मशालां सुविपुलां ब्राह्मणस्य च मन्दिरम् । कुर्वन्ति ते यान्ति वैश्य इन्द्रस्य सदनं महत् ३५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो र. ल. पुस्तकस्थः ।

१ र. ल. र्थे तीर्थे गिरौ वने । २ र. ल. स्तु तत्काले च समुदाहृतः । प ।

जीर्णोद्धारेण वै तेषां तत्फलं द्विगुणं भवेत् । तन्मुक्त्वाऽन्यत्र यः कुर्यात्स गच्छेन्निरयं महत् (ध्रुवम्)
देवविप्रयतीनां तु मठे लोभविमोहितः । मठाधिपत्यं यः कुर्यात्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ३७
स पच्यते महाघोरे रौरवे नरकेऽक्षये । पत्रं पुष्पं फलं तोयं द्रव्यमन्यन्मठस्य तु ॥ ३८
योऽश्नाति स पतेद्घोरे नरके नात्र संशयः । यमिच्छेन्नरकान्नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् ॥ ३९
तं देवेष्वधिपं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च । अभोज्यं मठिनामन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४०
स्पृष्ट्वा मठपतीन्वैश्य सवासा जलमाविशेत् । ब्रह्मविष्णुमहेशानां पूजार्थं पुष्पवाटिकाम् ॥ ४१
आरोपयन्ति ये धन्या देवलोके वसन्ति ते । ये सदा पितृदेवांश्च प्रीणयन्त्यतिथीनपि ॥ ४२
प्राजापत्यं हि ते यान्ति लोकं सर्वोत्तमोत्तमम् । मूर्खो वा पण्डितो वाऽपि श्रोत्रियः पतितोऽपि वा
ब्रह्मतुल्योऽतिथिर्वैश्य मध्याह्ने यः समागतः । पथि श्रान्ताय वृद्धाय अन्यस्मै क्षुधिताय वा ॥ ४४
प्रयच्छन्त्यन्नपानं ये ते नाके चिरवासिनः । अदृष्टपूर्वा ये पान्था भोक्तुकामाः क्षुधाकुलाः ॥ ४५
यद्गृहे तृप्तिमायान्ति ब्रह्मलोके वसन्ति ते । अतिथिर्विमुखो यस्य संगच्छेद्गृहमागतः ॥ ४६
मध्याह्ने वैश्य सायं वा स प्रयाति यमालयम् । नास्तीति वचनं श्रुत्वा खिन्नो गेहाद्व्रजेत्तु यः ४७
आजन्मसंचितं पुण्यं गृह्णाति गृहमेधिनः । नास्त्यतिथिसमो बन्धुर्नास्त्यतिथिसमं धनम् ॥ ४८
नास्त्यतिथिसमो धर्मो नास्त्यतिथिसमं हितम् । आतिथ्यस्य प्रभावेन राजानो मुनयस्तथा ४९
ब्रह्मलोकं गता*ऽद्यापि न च्यवन्ते विशां वर । जन्ममध्ये गृहस्थो यः प्रमादाद्वा कथंचन ॥ ५०
भोजयत्यतिथीन्नूनं नैव पश्यति सोऽन्तकम् । सुदीप्तेषु विमानेषु भुङ्क्ते पीयूषमन्नदः ॥ ५१
याति स्वर्गाच्च्युतो वैश्य उत्तरांश्च कुरूंश्च सः । ततश्च भारते वर्षे राजा भवति धार्मिकः ॥ ५२
अन्नदो दीर्घमायुश्च विन्देदक्षीणवंशताम् । सर्वेषामेव जन्तूनामन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५३
तेनान्नदो विशां श्रेष्ठ प्राणदाता स्मृतो बुधैः । प्राह वैवस्वतो देवो राजानं केसरिध्वजम् ॥ ५४
पतन्तं स्वर्गलोकात्तं कारुण्येन विशां वर । ददस्वान्नं ददस्वान्नं ददस्वान्नं नराधिप ॥ ५५
कर्मभूमौ गतो भूयो यदि स्वर्गतिमिच्छसि । इत्यश्रावि मया वैश्य साक्षाद्यममुखात्तदा ॥ ५६
अन्नदानसमं दानमतो नास्ति मयोदितम् । पानीयं प्रददद्ग्रीष्मे हेमन्ते च तथेन्धनम् ॥ ५७
अन्नं चैव सदा दत्त्वा याम्यां यान्ति न यातनाम् । ज्ञाताज्ञातेषु पापेषु क्षुद्रेषु च महत्सु च ॥ ५८
षट्सु षट्सु च मासेषु प्रायश्चित्तं च यश्चरेत् । निष्कल्मषो नरो वैश्य स कृतान्तं न पश्यति ५९
प्रायश्चित्तमकृत्वेह नरो भवति नारकी । प्रायश्चित्तं चरेद्यस्तु वाङ्मनःकायकर्मसु ॥ ६०
स प्राप्नोति शुभाँल्लोकान्देवगन्धर्वसेवितान् । नित्यं जपन्ति ये वैश्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ६१
अन्यद्वा वैदिकं जप्यं न ते लिप्यन्ति पातकैः । वेदाभ्यासरता नित्यं सायं प्रातर्हुताशने ॥ ६२
ये जुह्वति द्विजा वैश्य ते लभन्तेऽक्षयां गतिम् । नित्यं व्रतसमाचारो नित्यं तीर्थोपसेवकः ॥ ६३
जितेन्द्रियः सत्यवाग्यो यमं रौद्रं न पश्यति । परान्नं परपाकं च नित्यं धर्मरतस्त्यजेत् ॥ ६४
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति पातकम् । सर्वत्र प्रतिगृह्णीयाद्भोजनं न समाचरेत् ॥ ६५
नरकं दारुणं मत्वा परान्ने च रतिं त्यजेत् । याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ६६
प्रातःस्नानेन पूयन्ते अपि पापकृतो जनाः । प्रातःस्नानं हरेद्वैश्य तत्तद्बाह्यान्तरं मलम् ॥ ६७
प्रातःस्नानेन निष्पापो नरो न निरयं व्रजेत् । स्नानं विना तु यो भुङ्क्ते मलाशी तु सदा नरः ६८

---

* संधिरार्षः ।

अश्नीयाद्यस्तस्य वैश्यं विमुखाः सर्वदेवताः । स्नानहीनो नरः पापी स्नानहीनोऽशुचिः सदा ॥
अस्नायी नरकं भुक्त्वा पुल्कसादिषु जायते । ये पुनः स्रोतसि स्नानमाचरन्तीह पर्वणि ॥ ७०
ते नैव दुर्गतिं यान्ति न जायन्ते कुयोनिषु । दुःस्वप्नो दुष्टचिन्ता च वन्ध्या भवति सर्वदा ॥७१
प्रातःस्नानविशुद्धानां पुरुषाणां विशां वर । तिलांश्च तिलपात्रं च तिलपद्मं यथाविधि ॥ ७२
दत्त्वा प्रेतपतेर्भूमिं न व्रजन्ति नराः क्वचित् । पृथिवीं काञ्चनं गां च महादानानि षोडश ॥ ७३
दत्त्वा तु न निवर्तन्ते स्वर्गलोकाद्द्विकुण्डल । पुण्यासु तिथिषु प्राज्ञो व्यतीपातेषु संक्रमे ॥ ७४
स्नात्वा दत्त्वा च यो भुङ्क्ते नैव मज्जति दुर्गतौ । नैव पश्यन्ति दातारो दारुणं रौरवं पथम् ॥७५
इह लोके न जायन्ते कुले धनविवर्जिते । सत्यवादी सदा मौनी प्रियवादी च यो नरः ॥ ७६
अक्रोधनः क्षमासिन्धुर्नातिवागनसूयकः । सदादाक्षिण्यसंपन्नः सदाभूतदयान्वितः ॥ ७७
गोप्ता च परधर्माणां वक्ता परगुणस्य च । परस्वं तृणमात्रं च मनसाऽपि न यो हरेत् ॥ ७८
न पश्यति विशां श्रेष्ठ स वै नरकयातनाम् । परापवादी पापिष्ठः पापेभ्योऽपि मतो मम ॥ ७९
पच्यते नरके तावद्यावदाभूतसंप्लवम् । वक्ता परुषवाक्यानां मन्तव्यो नरकागतः ॥ ८०
संदेहो न विशां श्रेष्ठ पुनर्यास्यति दुर्गतिम् । न तीर्थैर्न तपोभिश्च कृतघ्नस्यास्ति निष्कृतिः ॥८१
सहते यातनां घोरां स नरो नरके चिरम् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि तेषु मज्जति यो नरः ॥८२
जितेन्द्रियो जिताहारो न स याति यमालयम् । न तीर्थे पातकं कुर्यात्त्यजेत्तीर्थोपजीवनम् ॥८३
तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः । दुर्जरं पातकं तीर्थे दुर्जरश्च प्रतिग्रहः ॥ ८४
तीर्थेषु दुर्जरं सर्वमेतत्कृन्नरकं व्रजेत् । सकृद्गङ्गाम्भसि स्नात्वा पूतो भवति वारिणा ॥ ८५
नरो न निरयं याति अपि पातकराशिकृत् । व्रतं दानं तपो यज्ञाः पवित्राणीतराणि च ॥ ८६
गङ्गाबिन्द्वभिषेकस्य न समानीति विश्रुतम् । अन्यतीर्थसमां गङ्गां यो ब्रवीति नराधमः ॥ ८७
स याति रौरवं वैश्य नरकं दारुणं महत्(ध्रुवम्) । अर्थवादमिमं चापि पुराणमिति यो वदेत् ॥
पच्यते नरके घोरे कुलानामेकविंशतिः ॥ ८८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे वैश्यदेवदूतसंवादे दानादिमहिमवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ (२६)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४३७१

अथ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

देवदूत उवाच—

धर्मद्रवो ह्यपां बीजं वैकुण्ठचरणच्युतम् । धृतं मूर्ध्नि महेशेन यद्गाङ्गममलं जलम् ॥ १
तद्ब्रह्मैव न संदेहो निर्गुणं प्रकृतेः परम् । तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्डगोलके ॥ २
गङ्गेतिनामग्रहणाद्योजनानां शतैरपि । नरो न निरयं याति किं तया सदृशं भवेत् ॥ ३
नारकी दह्यते सद्यः क्रिया नरकदायिनी* । गङ्गाम्भसि प्रयत्नेन स्नातव्यं तैश्च मानवैः ॥ ४

---

* अत्र किंचिन्त्रुटितमिति भाति ।

---

१ र. ल. 'श्य निराशाः पितृदे'।

प्रतिग्रहनिवृत्तो यः प्रतिग्रहक्षमोऽपि सन् । स द्विजो द्योतते वैश्य कामरूपश्चरन्दिवि ॥ ५
यमलोकं न पश्यन्ति प्राणायामरता नराः । अपि दुष्कृतकर्माणस्त एव हतकिल्बिषाः ॥ ६
दिवसे दिवसे वैश्य प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहःकृताः ॥ ७
तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये । गोसहस्रप्रदानं च प्राणायामास्तु तत्समाः ॥ ८
गङ्गाम्भोऽपि कुशाग्रेण मासमेकं तु यः पिबेत् । संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामास्तु तत्समाः ॥ ९
यस्तु वर्षशतं धत्ते ललाटे गोपिचन्दनम् । शिखायां तुलसीं चैव प्राणामास्तु तत्समाः ॥ १०
पातकं तु महच्चच्च तथा क्षुद्रोपपातकम् । प्राणायामैस्तु तत्सर्वं भस्मसात्स्याद्विशां वर ॥ ११
मातृवत्परदारान्ये संपश्यन्ति नरोत्तमाः । न ते यान्ति विशां श्रेष्ठ कदाचिद्यमयातनाम् ॥ १२
मनसाऽपि परेषां यः कलत्राणि न सेवते । स हि लोकद्वये पूज्यस्तेन वैश्य धरा धृता ॥ १३
तस्माद्धर्मरतैस्त्याज्यं परदारावलोकनम् । नयन्ति परदारास्तान्नरकानेकविंशतिम् ॥ १४
न लोभे जायते येषां परद्रव्येषु मानसम् । ते यान्ति देवलोकं हि न यमं वैश्यसत्तम ॥ १५
संध्यामठे देवगृहे पुराणपठनं सदा । कारयन्ति च कुर्वन्ति ते न यान्ति यमालयम् ॥ १६
सत्सु क्रोधनिदानेषु यः क्रोधेन न जीयते । जितनाकः स मन्तव्यः पुरुषोऽक्रोधनो भुवि॥ १७
मातरं पितरं पुत्रस्त्वाराधयति देववत् । संप्राप्ते वार्धके काले न स याति यमालयम् ॥ १८
पितुराधिक्यभावेन येऽर्चयन्ति गुरुं नराः । भवन्त्यतिथयस्ते वै ब्रह्मणो वैश्यसत्तम ॥ १९
एता एव स्त्रियो धन्याः शीलस्य परिरक्षणात् । शीलभङ्गेन नारीणां यमलोकः सुदारुणः ॥२०
शीलं रक्ष्यं सदा स्त्रीणां दुष्टसङ्गविवर्जनात् । शीलेनैव परं स्वर्गः स्त्रीणां वैश्य न संशयः ॥२१
विशुद्धपाकयज्ञेन निदेशकरणेन च । स्वर्गतिर्विहिता वैश्य तस्य नो नारकी गतिः ॥ २२
विचारयन्ति ये शास्त्रं वेदाभ्यासरताश्च ये । पुराणसंहितां ये च श्रावयन्ति पठन्ति च ॥ २३
व्याकुर्वन्ति स्मृतिं ये च ये च धर्मप्रबोधकाः । वेदान्तनिपुणा ये वै तैरियं जगती धृता ॥ २४
तत्तदभ्यासमाहात्म्यात्सर्वे ते हतकिल्बिषाः । गच्छन्ति ब्रह्मणो लोकं यत्र मोहो न विद्यते॥२५
ज्ञानमज्ञाय यो दद्याद्वेदशास्त्रसमुद्भवम् । अपि देवास्तमर्चन्ति भवबन्धविदारकम् ॥ २६
श्रूयतामद्भुतं ह्येतद्रहस्यं वैश्यसत्तम । संमतं धर्मराजस्य सर्वलोकामृतप्रदम् ॥ २७
न यमं यमलोकं च यमदूतान्महाभयान् । पश्यन्ति वैष्णवाः क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
प्राहास्मान्स यमो भ्रातः सादरेण पुनः पुनः ॥ २८

यम उवाच—

पापिष्ठा अपि ते त्याज्या अस्माकं दृष्टिगोचराः । ये स्मरन्ति सकृद्भूताः प्रसङ्गेनापि केशवम् ॥
ते विध्वस्ताखिलाघौघा यान्ति विष्णोः परं पदम्। दुराचारः कृतघ्नो वा महापापरतोऽपि वा ३०
भवद्भिः सर्वदा त्याज्यो विष्णुं चेद्भजते नरः । वैष्णवो यद्गृहे भुङ्क्ते येषां वैष्णवसंगतिः ॥
तेऽपि वः परिहार्याः स्युस्तत्सङ्गहतकिल्बिषाः ॥ ३१

यमदूत उवाच—

इति वैश्यानुशास्त्यस्मान्यमो दण्डधरः सदा । अतो न वैष्णवा यान्ति राजधानीं यमस्य तु ॥
विष्णुभक्तिं विना नृणां पापिष्ठानां विशां वर । उपायो नास्ति नास्त्यन्यः संतर्तुं नरकाम्बुधिम्
श्वपाकमिव नेक्षन्ते लोके विप्रमवैष्णवम् । वैष्णवो वर्णबाह्योऽपि पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३२

एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
आक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ ३५
नरकेऽपि चिरं मग्नाः पूर्वजा ये कुलद्वये । तदैव यान्ति ते स्वर्गं यस्यार्चति सुतो हरिम् ॥ ३६
विष्णुदासस्य दासा ये वैष्णवान्नभुजश्च ये । तेऽपि क्रतुभुजां वैश्य गतिं यान्ति निरामयाः ३७
प्रार्थयेद्वैष्णवस्यान्नं प्रयत्नेन विचक्षणः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं तदभावे जलं पिबेत् ॥ ३८
गोविन्देति जपन्मन्त्रं कुत्रचिन्म्रियते भुवि । स नरो न यमं पश्येत्तं च नेक्षामहे वयम् ॥ ३९
साङ्गं समुद्रं सन्यासं सर्षिच्छन्दं सदैवतम् । सदीक्षाविधि सध्यानं समन्त्रं द्वादशाक्षरम् ॥ ४०
अष्टाक्षरं च मन्त्रेशं ये जपन्ति नरोत्तमाः । तान्दृष्ट्वा ब्रह्महा शुध्येत्किं पुनर्वैष्णवः स्वयम् ॥ ४१
शङ्खिनश्चक्रिणो भूत्वा ब्रह्मायुर्वनमालिनः । वसन्ति वैष्णवे लोके विष्णुरूपेण ते नराः ॥ ४२
हृदि सूर्ये जले वाऽथ प्रतिमास्थण्डिलेषु च । समभ्यर्च्य हरिं यान्ति नरास्तत्परमं पदम् ॥ ४३
अथवा सर्वदा पूज्यो वासुदेवो मुमुक्षुभिः । शालग्रामशिलाचक्रे चक्रे कीटविनिर्मिते ॥ ४४
अधिष्ठानं च तद्विष्णोः सर्वपापप्रणाशनम् । शालग्रामं सदा वैश्य सर्वेषामपि मुक्तिदम् ॥ ४५
यः पूजयेद्धरिं चक्रे शालग्रामसमुद्भवे । राजसूयसहस्रैश्च तैरि(तस्ये)ष्टैः किं प्रयोजनम् ॥ ४६
भजन्ते श्रुतवेदान्ता ब्रह्म निर्वाणमच्युतम् । तत्प्रसादो भवेन्नॄणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥ ४७
सर्वकाष्ठगतो वह्निर्मथनेन प्रकाशते । यथा तथा हरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥ ४८
अपि पापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चका वैश्य नैव यान्ति यमालयम् ॥ ४९
न तथा रमते लक्ष्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः । शालग्रामशिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥ ५०
अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा । येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे ॥ ५१
[*सकृत्करोति मनुजः शालग्रामशिलार्चनम् । पापानि विलयं यान्ति तमः सूर्योदये यथा] ॥
शिला द्वादश भो वैश्य शालग्रामशिलोद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते॥ ५३
कोटिद्वादशलिङ्गैर्हि पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः । यत्स्याद्द्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तत्फलम् ॥ ५४
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् । उषित्वा स हरेर्लोके चक्रवर्ती स जायते ॥ ५५
कामैः क्रोधैश्च लोभैश्च मोहैश्चापि नराधमः । सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चनात्॥५६
यः पूजयति गोविन्दं शालग्रामे सदा नरः । आभूतसंप्लवं यावन्न स प्रच्यवते दिवः ॥ ५७
विना तीर्थैर्विना दानैर्विना यज्ञैर्विना मतिम् । मुक्तिं यान्ति नरा वैश्य शालग्रामशिलार्चनात् ॥
नरकं गर्भवासं च तिर्यक्त्वं क्रिमिकीटताम् । न याति वैश्य पापोऽपि शालग्रामशिलार्चकः ५९
दीक्षाविधानमन्त्रज्ञश्चक्रे यो बलिमावहेत् । स याति वैष्णवं धाम सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥ ६०
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥ ६१
गङ्गा गोदावरी रेवा सद्योमुक्तिप्रदा इमाः । निवसन्तीह ताः सर्वाः शालग्रामशिलाजले ॥ ६२
नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्विलेपनैः । गीतवादित्रस्तोत्राद्यैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥ ६३
कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः । जपन्नामसहस्राणि रमते संनिधौ हरेः ॥ ६४
लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैः स्तुतैः । शालग्रामशिलायास्तु एकेनापीह तत्फलम् ॥ ६५

* अयं श्लोको र. ल. पुस्तकस्थः ।

१ र. ल. °वा नद्यो । २ र. ल. °णः । कल्पकोटिस° ।

सकृदभ्यर्चिते लिङ्गे शालग्रामशिलोद्भवे । मुक्तिं प्रयान्ति मनुजाः सांख्येनापि विवर्जिताः॥६६
शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥ ६७
शालग्रामशिलाग्रे हि यः श्राद्धं कुरुते नरः । पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ॥ ६८
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् । पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥६९
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम् । तत्र दानं च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ ७०
[*शालग्रामशिलातोयं चक्राङ्कितशिलाजलैः । मिश्रितं पिबते यस्तु देहे शिरसि धारयेत् ॥ ७१
तस्य चक्राङ्कितो देवो भवेन्नास्त्यत्र संशयः । गुप्तं न पश्यते कोऽपि लोके सूर्यसुतं विना ॥ ७२
अतो न्यवारयद्दूतान्वैष्णवानां गृहोत्तमे । भीतो वैष्णवभक्तानां पादोदकनिषेवणात् ॥ ७३
त्रिरात्रफलदो माघो याः काश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥ ७४
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी । पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥ ७५
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् । तोयं यदि भवेत्पुण्यं शालग्रामसमुद्भवम्] ॥ ७६
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुमात्रकम् । मातुः स्तन्यं पिबेन्नैव स भवेन्मुक्तिभाङ्नरः ॥७७
शालग्रामसमीपे हि क्रोशमात्रं समीपतः । कीटकोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं तथा ॥ ७८
शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् । भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥ ७९
शालग्रामशिलायास्तु मौल्यमुत्पादयेन्नरः । विक्रेता चानुमन्ता च यः परीक्ष्यानुमोदते ॥ ८०
सर्वे ते नरकं यान्ति यावदाभूतसंप्लवम् । अतस्तं वर्जयेद्वैश्य चक्रस्य क्रयविक्रयम् ॥ ८१
बहुनोक्तेन किं वैश्य कर्तव्यं पापभीरुभिः । स्मरणं वासुदेवस्य सर्वपापहरं सदा ॥ ८२
तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः । यत्फलं समवाप्नोति तन्नत्वा गरुडध्वजम् ॥ ८३
कृत्वाऽपि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः । न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥ ८४
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । तानि सर्वाण्यवाप्नोति विष्णोर्नामानुकीर्तनात्
देवं शार्ङ्गधरं विष्णुं ये प्रपन्नाः परायणम् । न तेषां यमसालोक्यं न ते हि नरकौकसः ॥ ८६
वैष्णवः पुरुषो वैश्य शिवनिन्दां करोति यः । न विन्देद्वैष्णवं लोकं स याति नरकं ध्रुवम्॥८७
उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः । न याति यातनां यामीमिति नो यमतः श्रुतम् ॥ ८८
नेदृशं पावनं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । उभयं पद्मनाभस्य दिनं पातकनाशनम् ॥ ८९
तावत्पापानि देहेऽस्मिन्वसन्तीह विशां वर । यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभशुभं दिनम् ॥ ९०
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ९१
एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्य मानवैः । एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ ९२
एकादशीसमं किंचित्पुण्यं लोके न विद्यते । व्याजेनापि कृता यैस्तु वशं यान्ति न भास्करेः[२]॥९३
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा[३] जीवत्पुत्रप्रदायिनी ॥ ९४
न गङ्गा न गया वैश्य न काशी न च पुष्करम् । न चापि वैष्णवं क्षेत्रं तुल्यं हरिदिनेन तु॥९५
यमुना चन्द्रभागा च तुल्यं(ल्या) हरिदिनेन तु (न) । अनायासेन येनात्र प्राप्यते परमं पदम्॥९६
रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिनम् । दश वै पैतृके पक्षे मातृके दश पूर्वजान् ॥ ९७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो र. ल. पुस्तकस्थोऽसंगतश्च ।

---

१ र. ल. °णि राजसूय° । २ र. ल. °रेः । सर्वभोगप्र° । ३ र. °षा सुपुत्र° ।

प्रियाया दश वैश्यैतान्समुद्धरति निश्चितम् । ते द्वंद्वसङ्गनिर्मुक्ता नागारिकृतकेतनाः ॥ ९८
स्रग्विणः पीतवसनाः प्रयान्ति हरिमन्दिरम् । बाल्यत्वे यौवनत्वे वा वृद्धत्वे वा विशां वर ॥ ९९
उपोष्यैकादशीं नैव याति पापोऽपि दुर्गतिम् । उपोष्येह त्रिरात्राणि कृत्वा वा तीर्थमज्जनम् ॥
दत्त्वा हेमतिलान्गाश्च स्वर्गतिं याति मानवः । तीर्थे स्नाति न यो वैश्य न दत्तं काञ्चनं तु यैः ॥
नैव तप्तं तपः किंचित्ते स्युः सर्वत्र दुःखिताः । संक्षिप्य वच्मि ते धर्मं नरकस्य निवारकम् १०२
अद्रोहः सर्वभूतेषु वाङ्मनःकायकर्मभिः । इन्द्रियाणां निरोधश्च दानं च हरिसेवनम् ॥ १०३
वर्णाश्रमक्रियाणां च पालनं विधिवत्तथा । स्वर्गार्थी सर्वदा वैश्य तपो दानं न कीर्तयेत् ॥ १०४
यथाशक्ति सदा दद्यादात्मनो हितमिच्छता । उपानच्छत्रवस्त्रादि ह्यन्नं मूलं फलं जलम् ॥ १०५
अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दरिद्रोऽपि विशां वर । इहलोके परे चैव नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १०६
[*इति मत्वा सदा चैव दातव्यं तु स्वशक्तितः] । दातारो नैव पश्यन्ति तां तां हि यमयातनाम् ।
दीर्घायुषो धनाढ्यास्ते भवन्तीह पुनः पुनः । किमत्र बहुनोक्तेन यान्त्यधर्मेण दुर्गतिम् ॥ १०८
आरोहन्ति दिवं धर्मैर्नराः सर्वत्र सर्वदा । तेन बालत्वमारभ्य कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥
इति ते कथितं सर्वं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १०९

विकुण्डल उवाच—

श्रुत्वा तव वचः सौम्य प्रसन्नं मम मानसम् । गङ्गेव तापहं दूत पापहारि सतां वचः ॥ ११०
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं गुणो नैसर्गिकः सताम् । शीतांशुः क्रियते येन शीतलोऽमृतमण्डलः ॥ १११
देवदूत ततो ब्रूहि कारुण्यान्मम पृच्छतः । नरकान्निर्गतिः सद्यो भ्रातुर्मे जायते कथम् ॥ ११२

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदूतो जगाद तम् । ज्ञानदृष्ट्या क्षणं ध्यात्वा तन्मैत्रीकृतबन्धनः ११३

दूत उवाच—

गते वैश्याष्टमे पुण्यं त्वया जन्मनि संचितम् । तद्भ्रात्रे दीयतां शीघ्रं स्वर्गं तस्य यदीच्छसि ११४

विकुण्डल उवाच—

किं तत्पुण्यं कथं जातं किंजन्माऽहं पुराऽभवम् । तत्सर्वं कथ्यतां दूत ततो दास्यामि सत्वरम् ११५

देवदूत उवाच—

शृणु वैश्य प्रवक्ष्यामि तत्पुण्यं च सहेतुकम् । पुरा मधुवने पुण्ये ऋषिरासीद्विशालिकः[1] ॥ ११६
तपोऽध्ययनसंपन्नस्तेजसा ब्रह्मणा समः । जज्ञिरे तस्य रेवत्यां नव पुत्रा ग्रहा इव ॥ ११७
ध्रुवः शशी बुधस्तारो ज्योतिष्मानत्र पञ्चमः । अग्निहोत्रप्रिया ह्येते गृहधर्मेषु रेमिरे ॥ ११८
निर्मोहो जितमायश्च ध्यानकामो गुणातिगः । एते गृहविरक्ता हि चत्वारो द्विजसूनवः ॥ ११९
चतुर्थाश्रममापन्नाः सर्वकर्मविनिस्पृहाः । ग्रामैकनिलयाः सर्वे निःसङ्गा निरुपद्रवाः ॥ १२०
निःशिखा नोपवीताश्च समलोष्टाश्मकाञ्चनाः । येन केनचिदाच्छन्ना येन केनचिदाशिताः ॥
सायंगृहास्तथा नित्यं ब्रह्मध्यानपरायणाः । जितनिद्रा निराहाराः शीतवातसहिष्णवः ॥ १२२
पश्यन्तो विष्णुरूपेण जगत्सर्वं चराचरम् । चरन्ति लीलया पृथ्वीं तेऽन्योन्यं मौनमाश्रिताः ॥

---

* इदमर्धं र. ल. पुस्तकस्थम् ।

---

१ र. ल. °सींद्व शाकलिः । त° ।

न कुर्वन्ति क्रियां कांचिदणुमात्रां च योगिनः । दृष्टज्ञाना असंदेहाश्चिद्विचारविशारदाः ॥१२४
एवं ते तव विप्रस्य पूर्वमष्टमजन्मनि । तिष्ठतो मत्स्यदेशेषु पुत्रदारकुटुम्बिनः ॥ १२५
गेहं च तावकं जग्मुर्मध्याह्ने क्षुत्पिपासिताः । वैश्वदेवान्तरे काले त्वया दृष्टा गृहाङ्गणे ॥ १२६
सगद्गदं साश्रुनेत्रं सहर्षं च ससंभ्रमम् । दण्डवत्प्रणिपातेन बहुमानपुरःसरम् ॥ १२७
प्रणम्य चरणौ स्पृष्ट्वा कृत्वा पाणियुगाञ्जलिम् । त्वयाऽभिनन्दिताः सर्वे तथा सूनृतया गिरा॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् । अद्य विष्णुः प्रसन्नो मे सनाथोऽस्म्यद्य पावितः
धन्योऽस्मि मे गृहं धन्यं धन्या मेऽद्य कुटुम्बिनी । ममाद्य पितरौ धन्यौ धन्या गावः श्रुतं धनम्
यद्दृष्टौ भवतां पादौ तापत्रयहरौ मया । भवतां दर्शनं यस्माद्धन्योऽस्म्यद्य हरेरिव ॥ १३१

दूत उवाच—

एवं संपूज्य तेषां च चरणक्षालितोदकम् । धृतं मूर्ध्नि विशां श्रेष्ठ श्रद्धया परया मुदा ॥ १३२
यतिपादोदकं वैश्य हन्त्यपुण्यं पुरातनम् । शतजन्मार्जितं सत्यं श्रद्धया शिरसा धृतम् ॥ १३३
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नीराजनपुरःसरम् । संपूज्य संस्कृतैरन्नैर्भोजिता यतयस्त्वया ॥ १३४
[*तृप्ताः परमहंसास्ते विश्रान्ता मन्दिरे निशि । ध्यायन्तश्च परं ब्रह्म यज्ज्योतिर्ज्योतिषां वरम्
तेषामातिथ्यजं पुण्यं जातं ते यद्विशां वर । न तद्वक्त्रसहस्रेण वक्तुं शक्तोऽस्म्यहं खलु] १३६
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठास्तेषु च ब्राह्मणास्तथा
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥ १३८
अत एव हि पूज्यास्ते यस्माच्छ्रेष्ठा जगत्त्रये । तत्संगतिर्विशां श्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥ १३९
विश्रान्तास्तव गेहे वै सत्त्वस्था ब्रह्मवादिनः । आजन्मसंचितं पापं नाशयन्ति क्षणेन ते १४०
संचितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् । भस्मीकृत्य च तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥ १४१
इति ते संचितं पुण्यमष्टमे पूर्वजन्मनि । त्वद्भ्रात्रे देहि तत्पुण्यं नरकाद्येन मुच्यते ॥ १४२

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

इति दूतवचः श्रुत्वा ददौ पुण्यं स सत्वरम् । हृष्टेन चेतसा भ्रात्रे निरयात्सोऽपि निर्गतः १४३
देवैस्तौ पुष्पवर्षेण पूजितौ च दिवं गतौ । ताभ्यां संपूजितः सम्यग्गतो दूतो यमालयम् ॥१४४

अखिलजनसुबोधं देवदूतस्य वाक्यं निगमवचनतुल्यं वैश्यपुत्रो निशम्य ।
स्वकृतसुकृतदानाद्भ्रातरं मोचयित्वा सुरपतिरिव लोकं तेन सार्धं जगाम ॥ १४५

[+इतिहासमिमं राजन्यः पठेच्छृणुयादपि । स गोसहस्रदानस्य विपापो लभते फलम्] ॥ १४६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे सु(श्री)कुण्डलविकुण्डलस्वर्गप्राप्तिकथनं नाम पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ (२७)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४९१७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, र. ल. पुस्तकस्थः । + अयं श्लोको र. ल. पुस्तकस्थः ।

अथ षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

कार्तवीर्य उवाच—

हेतुना केन विप्रर्षे माघस्नाने महाद्भुतः । प्रभावो वर्णितो नूनं तन्मे कथय विस्तरात् ॥ १
गतपापो यदेकेन द्वितीयेन दिवं गतः । वैश्यो माघजपुण्येन कथं माघस्य तत्फलम् ॥ २

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

निसर्गोत्सलिलं मेध्यं निर्मलं शुचि पौण्डरम् । मैलहं पुरुषव्याघ्र द्रावकं दाहकं तथा ॥ ३
तारकं सर्वभूतानां पोषणं जीवनं तथा । आपो नारायणो देवः सर्ववेदेषु पठ्यते ॥ ४
ग्रहाणां च यथा सूर्यो नक्षत्राणां यथा शशी । मासानां च तथा माघः श्रेष्ठः सर्वेषु कर्मसु ॥ ५
मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले । गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥ ६
योगोऽयं दुर्लभो राजंस्त्रैलोक्ये सचराचरे । अस्मिन्योगे त्वशक्तोऽपि स्नानं कुर्याद्दिनत्रयम् ॥ ७
देयं किंचिद्यथाशक्ति दारिद्र्याभावमिच्छता । त्रिस्नानेनापि माघे स्युर्धनिनो दीर्घजीविनः ॥ ८
पञ्चभिः सप्तभिः स्नानैश्चन्द्रवद्वर्धते फलम् । [*संप्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे नृणाम् ॥ ९
माकर्यस्तिथयः सर्वाः स्नानदानादिकर्मणाम् । कर्तारं दापयन्तीह ह्यक्षय्यं शाश्वतं पदम् ॥ १०
तस्मान्माघे बहिः स्नायादात्मनो हितकाम्यया] । अथातः संप्रवक्ष्यामि माघस्नानविधिं परम् ॥
कर्तव्यो नियमः किंचि(कश्चि)द्व्रतकामैर्नरोत्तमैः । फलातिशयहेतोर्वै किं(कं)चित्सङ्गं त्यजेद्बुधः
भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलविमिश्रितम् । त्रिकालं चार्चयेन्नित्यं वासुदेवं सनातनम् ॥ १३
दातव्यो दीपकोऽखण्डो देवमुद्दिश्य माधवम्[६] । गुडकम्बलकं वस्त्रमुपानत्कुङ्कुमं घृतम् ॥ १४
[+तैलकार्पासकोष्ठं च तूलीं तूलवटीं पटीम्] । अन्नं चैव यथाशक्ति देयं माघे नराधिप ॥ १५
सुवर्णं च यथाशक्ति दद्याद्वेदविदे तथा । तद्दानमक्षयं प्राहुर्यन्माघे दीयते नृप ॥ १६
परस्यान्नं न सेवेत त्यजेद्विप्रः प्रतिग्रहम् । माघान्ते भोजयेद्विप्रान्यथाशक्ति नराधिप ॥ १७
देया च दक्षिणा तेभ्य आत्मनो हितमिच्छता । एकादशीविधानेन माघस्योद्यापनं तथा ॥ १८
कर्तव्यं श्रद्दधानेन अक्षयं स्वर्गमिच्छता । मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ॥ १९
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव । इति मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ॥ २०
वासुदेवं हरिं विष्णुं माधवं च स्मरेत्पुनः । [*गृहेऽपि सजलं कुम्भं वायुना निशि पीडितम् (?)
तत्स्नानं तीर्थसदृशं सर्वकामफलप्रदम् । तत्र व्रतेन दातव्यं सान्नं चोपस्करान्वितम् (?) ॥ २२
तत्स्नानस्य प्रभावेन नरो न निरयं व्रजेत्] । तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ॥ २३
षडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे । [†शीतोदकेन तु स्नाने द्विगुणं फलमुच्यते ॥] २४
बहिःस्नानं तु वाप्यादौ द्वादशाब्दफलप्रदम् । तडागे द्विगुणं राजन्नद्यां चैव चतुर्गुणम् ॥ २५
दशधा देवखाते च शतधा च महानदी(?) । शतं च द्विगुणं राजन्महानद्योस्तु संगमे ॥ २६

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थः । + इदमर्धं ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थम् । * धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. र. ल. पुस्तकस्थः । † इदमर्धं ख. पुस्तकस्थम् ।

१ ज. झ. र. ल. सुव्रत । २ झ. पावनम् । ३ झ. मलघ्नं । ४ झ. आधारं । ५ च. झ. शोधनं । ६ र. ल. °म् इन्धनं कम्बलं व° ।

सहस्रगुणितं पुण्यं सर्वत्र मकरे रवौ । गङ्गायां स्नानमात्रेण लभते मानवो नृप ॥ २७
गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते माघमासि नरोत्तम । चतुर्युगसहस्राणि न पतन्ति सुरालयात् ॥ २८
शतेन गुणितं माघे सहस्रं राजसत्तम । निर्दिष्टमृषिभिः स्नानं गङ्गायमुनसंगमे ॥ २९
दिने दिने सहस्रं तु सुवर्णानां विशां पते । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥ ३०
अनडुहां सहस्रं तु अयुतं कापिलं तथा । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥ ३१
पापौघभूरिभारस्य दाहार्थे च प्रजापतिः । प्रयागं विदधे भूप प्रजानां च हितेच्छया ॥ ३२
सूनास्थानमिदं सम्यक्सितासितजलं किल । पापरूपपशूनां हि ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ ३३

ब्रह्मोवाच—

मा गर्वीरश्वमेधिन्मखकृदहमिति ब्रह्महन्मा च भैषीः
पातक्यस्मीति पुण्ये महति च दुरिते को मदः का च भीतिः ।
माघे मासि प्रयागे मकरगतरवौ मज्जतां सज्जमाना-
मब्बिन्दुर्वा धुनीते मदमपि भयमप्यत्र वेदाः प्रमाणम् ॥ ३४

सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राऽऽप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ ३५

दत्तात्रेय उवाच—

सितासितेऽपि या धारा सरस्वत्याऽपि गर्भिता । तं मार्गं[1] ब्रह्मलोकस्य सृष्टिकर्ता ससर्ज ह ३६
सितासिते तु यो मज्जेदपि पापशतावृतः । मकरस्थे रवौ[2] राजन्न स गर्भेषु मज्जति ॥ ३७
दुर्जया वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा । प्रयागे दह्यते साऽपि माघे मासि नराधिप ॥ ३८
तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः । पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमज्जनात् ॥ ३९
उपस्पृशति यो माघे मकरार्के सितासिते । तस्य पुण्यस्य संख्यां नो चित्रगुप्तोऽपि वेत्त्यलम् ४०
संनिमज्जति यो माघे मकरस्थे सितासिते । तस्य पुण्यस्य माहात्म्यं वक्तुं ब्रह्माऽपि न क्षमः ॥
संवत्सरशतं साग्रं निराहारस्य यत्फलम् । प्रयागे माघमासे च त्र्यहस्नानाच्च तत्फलम् ॥ ४२
स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे । यत्फलं लभते माघे वेण्यां तत्तु दिनत्रये ॥ ४३
[*योगाभ्यासेन यत्पुण्यं संवत्सरशतत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत्फलम्]॥४४
राजसूयसहस्रस्य राजन्नविकलं फलम् । सितासितेषु माघे तत्स्नातानां भवति ध्रुवम् ॥ ४५
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुर्यः सप्तैव याः पुनः । स्नातुमायान्ति वै वेण्यां माघे मासि नराधिप ॥
सर्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः । भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात् ॥ ४७
आकल्पसंचितं पापं जन्मभिर्यन्नराधिप । तद्भवेद्भस्मसान्माघे स्नातानां तु सितासिते ॥ ४८
वाङ्मनःकायजं पापं नरस्य सुदृढं भवेत् । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहस्नानेन तत्क्षयः ॥ ४९
प्रयागे माघमासे वै यस्त्र्यहं स्नाति मानवः । पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र कुत्रावगाहिता । तस्माद्दशगुणा राजन्यत्र विन्ध्येन संगता ॥ ५१
तस्माच्छतगुणा गङ्गा काश्यामुत्तरवाहिनी । काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसंगमे ॥ ५२

* अयं श्लोकः ख. पुस्तकस्थः ।

1 ङ. °सितस्य या । 2 ख. अ. ङ. र. ल. °वौ माघे न स ।

सहस्रगुणिता प्रोक्ता भवेत्पश्चिमवाहिनी । सा राजन्दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी ॥ ५३
पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या यत्र संगता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥ ५४
यत्कथ्यतेऽमृतं राजन्सा वेणी भुवि कीर्तिता । तस्यां मुहूर्तो लोकानां देवानामपि दुर्लभः ॥५५
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । गन्धर्वा लोकपालाश्च यक्षकिंनरगुह्यकाः ॥ ५६
अणिमादिगुणैः सिद्धा ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः । ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीर्दितिर्मेधा शची रतिः
सर्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप । घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥ ५८
गणाश्चाप्सरसां सर्वे पितॄणां च गणास्तथा । स्नातुमायान्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ॥ ५९
कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहस्नानस्य यद्भवेत् ॥ ६०
नाश्वमेधसहस्राणां तत्पुण्यं लभते भुवि । त्र्यहस्नानफलं माघे पुरा काञ्चनमालिनी ॥ ६१
राक्षसाय ददौ भूप तेन मुक्तः स पापकृत् ॥ ६२

कार्तवीर्य उवाच—

भगवन्राक्षसः कोऽसौ का सा काञ्चनमालिनी । कथं दत्तवती धर्मं कथं वा संगतिस्तयोः ६३
एतत्कथय योगीन्द्र अत्रिसंतानभास्कर । यदि त्वं मन्यसे श्राव्यं परं कौतूहलं मम ॥ ६४

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

शृणु राजन्विचित्रं त्वामितिहासं पुरातनम् । यस्य श्रवणमात्रेण वाजपेयफलं भवेत् ॥ ६५
अप्सरा रूपसंपन्ना नाम्ना काञ्चनमालिनी । प्रयागे माघमासे सा स्नात्वा यान्ती हरालयम् ६६
निकुञ्जे गिरिराजस्य तिष्ठता घोररूपिणा । दृष्टा गगनमारूढा तेन वृद्धेन रक्षसा ॥ ६७
तद्वस्त्राबिन्दुपातेन राक्षसस्य बलीयसः । क्रूरत्वं च विहायाऽऽशु मनः शान्तमजायत ॥ ६८
तेजस्विनीं सुहेमाभां सुश्रोणीं दीर्घलोचनाम् । चन्द्राननां सुकेशीमापीनोन्नतपयोधराम् ॥ ६९
दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नामुवाच स च राक्षसः ॥ ७०

राक्षस उवाच—

का त्वं कमलपत्राक्षि कुत आगम्यते त्वया । आर्द्रं च वसनं कस्मादार्द्रा ते कबरी कुतः ॥ ७१
कुत्र वा गम्यते भीरु कुतस्ते गगने गतिः । केन पुण्यप्रभावेन तव तेजोमयं वपुः ॥ ७२
अतीवरूपसंपन्नं संभूतं च मनोहरम् । त्वद्वस्त्रबिन्दुपातेन मम मूर्ध्नि सुलोचने ॥ ७३
प्रशान्तमभवत्सद्यः क्रूरं मे मानसं सदा । नीरस्य महिमा कोऽयमेतद्व्याचष्टुमर्हसि ॥ ७४
त्वं मे शीलवती भासि व्याकरोति तथाऽऽकृतिः । आकारेणैव जानन्ति समर्थाः परचेष्टितम् ।
वसन्ते सति भ्रमरा इव सत्पुष्पसौरभम् ॥ ७६

अप्सरा उवाच—

श्रूयतामप्सराश्चाहं भो रक्षः कामरूपिणी । आगताऽहं प्रयागाच्च नाम्ना काञ्चनमालिनी ॥ ७७
आर्द्रा तु कबरी चेयं प्रयागाम्भसि मज्जनात् । गन्तव्यश्च मया रक्षः कैलासः पर्वतोत्तमः ॥ ७८
यत्राऽऽस्ते पार्वतीनाथः सुरासुरनमस्कृतः । वेणीवारिप्रभावेन रक्षस्ते क्रूरता गता ॥ ७९
जाताऽहं येन पुण्येन गन्धर्वस्य सुमेधसः । कन्यका दिव्यरूपाऽहं तत्सर्वं कथयामि ते ॥ ८०

---

१ र. ल. °रपन्नगाः । अ° । २ र. ल. प्राप्य । ३ ड. र. ल. पुण्यं । ४ ज. ड. र. ल. वा सङ्गति° । ५ ज. ड °ण अश्वमेधफ° ।

कलिङ्गाधिपते राज्ञो ह्यहमासं विलासिनी । रूपलावण्यसंपन्ना सौभाग्यमदगर्विता ॥ ८१
अन्यासां युवतीनां च तत्पुरेऽहं शिरोमणिः । तज्जन्मनि मया रक्षो भुक्ता भोगा यथेच्छया॥ ८२
मोहितं तत्पुरं सर्वं मया यौवनसंपदा । अमूल्यानि च रत्नानि भूषणानि धनानि च ॥ ८३
वासांसि च विचित्राणि कर्पूरागरुचन्दनम् । एवं ह्युपार्जितं द्रव्यं मया यौवनरूपया ॥ ८४
नाहं जानामि मोहं तं स्वनिवासे निशाचर । संसेवन्ते युवानो मे चरणौ कामपीडिताः ॥ ८५
मया ते वञ्चिताः सर्वे सर्वस्वेन तु मायया । अन्योन्यदुष्टभावेन मृताः केचित्तु कामिनः ॥ ८६
इत्थं तन्नगरे रम्ये स कालो मे गतस्तदा । प्राप्ते तु वार्धके भावे शुशोच हृदयं मम(ये त्वहम्) ॥
न दत्तं न हुतं दानं न व्रतं चरितं मया । नाऽऽराधितो महादेवश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥ ८८
न मया पूजिता देवी दुर्गा दुर्गार्तिहारिणी । सर्वपापहरो विष्णुर्न स्मृतो भोगलुब्धया ॥ ८९
न च संतर्पिता विप्रा न कृतं प्राणिनां हितम् । अणुमात्रं मया पुण्यं न कृतं च प्रमादतः ॥ ९०
पातकं तु कृतं भद्र तेन मे दह्यते मनः । बहुधैवं विलप्याहं ब्राह्मणं शरणं गता ॥ ९१
ब्रह्मज्ञं वेदविद्वांसं तस्य राज्ञः पुरोहितम् । स च पृष्टो मया रक्षो निष्कृतिः स्यात्कथं मम ॥ ९२
पापस्यास्य द्विजश्रेष्ठ कथं यामीति निष्कृतिम् । स्वेनैव कर्मणा तप्तां वराकीं दीनमानसाम् ॥ ९३
पापपङ्कनिमग्नां च मामुद्धर कचग्रहैः । मयि कारुण्यजं वारि वर्ष त्वं द्विजपुंगव ॥ ९४
सज्जने साधवः सर्वेऽसाधु साधुरसज्जने । इत्यसौ मद्वचः श्रुत्वा चकारानुग्रहं मयि ॥
ऊचे प्रीतिकरं वाक्यं सर्वधर्ममयं द्विजः ॥ ९५

द्विज उवाच—

निषिद्धाचरणं जाने सर्वं तेऽहं वरानने । कुरु मे सत्वरं वाक्यं याहि क्षेत्रं प्रजापतेः ॥ ९६
तत्र गत्वा कुरु स्नानं तेन पापक्षयस्तव । नाहमन्यत्प्रपश्यामि यत्ते पापप्रणाशनम् ॥ ९७
प्रायश्चित्तं परं तीर्थस्नानं महर्षिभिः स्मृतम् । किंतु तीर्थे त्यजेद्भीरु मनसाऽप्यशिवक्रियाम् ॥ ९८
प्रयागस्नानशुद्धा त्वं स्वर्गं यास्यसि निश्चितम् । प्रयागस्नानमात्रेण नृणां नाको न संशयः ॥ ९९
अन्यदेशकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । प्रयागे विलयं याति पापं तीर्थकृतं विना ॥ १००
शृणु भीरु पुरा शक्रो गौतमस्य वधूं प्रति । दृष्ट्वा कामवशं प्राप्तस्तां गतो गुप्तकामुकः ॥ १०१
तेनैवोग्रेण पापेन तदैव जनितं फलम् । ऋषिस्त्रीगन्तुरिन्द्रस्य तस्याश्च पुरतस्तदा ॥ १०२
कुरूपं गर्हितं जातमतिलज्जाकरं वपुः । तद्भर्तुः शापमाहात्म्यात्सहस्रभगचिह्नितम् ॥ १०३
अधोमुखस्ततो भूत्वा देवराजो विनिर्गतः । विनिन्दन्स्वकृतं कर्म परिभूतस्तु लज्जया ॥ १०४
[illegible]रौ सरसि तोयाढ्ये शतयोजनविस्तरे । तत्र गत्वा प्रविष्टः स हेमाम्बुरुहकुड्मले ॥
[illegible]स्थोऽगर्हयन्नित्यमात्मानं मन्मथं तथा ॥ १०५

इन्द्र उवाच—

धिक्तां कामात्मतां लोके सद्यःपातकदायिनीम् । आयुष्कीर्तियशोधर्मधैर्यध्वंसकरीं नृणाम् १०६
[illegible]या वै नरकं यान्ति सर्वलोकविगर्हिताः । धिङ्मन्मथं दुराचारमापदां परमं पदम् ॥ १०७
[illegible]स्थं दुर्दमं शत्रुमसंतुष्टं सदाक्षयम् ॥ १०८

---

१ ज. झ. °णान्यद्भुतानि । २ ख. ज. झ. र. ल. °या मोहन° । ३ ज. झ. दुर्गतिहा° ।

द्विज उवाच—

इत्थं वादिनि प्रच्छन्ने वासवे पद्मवासिनि । आखण्डलं विना भीरु देवलोको न शोभते ॥१०९
तदा देवाः सगन्धर्वा लोकपालाः सकिंनराः । शच्या सह समागत्य प्रत्यूचुस्ते बृहस्पतिम्११०

देवादय ऊचुः—

भगवन्बलभिद्देवं न विजानीमहे वयम् । क्व तिष्ठति गतः कुत्र कुत्र वा मृगयामहे ॥ १११
न नाकः शोभते तेन विना देवगणैः सह । सुपुत्रेण विना यद्वत्कुलं श्रीमद्गुणान्वितम् ॥ ११२
उपायश्चिन्त्यतां सद्यः स्वर्लोको येन शोभते । सनाथश्च क्रियायुक्तो न विलम्बोऽत्र युज्यते११३

द्विज उवाच—

इति तेषां वचः श्रुत्वा गुरुर्वचनमब्रवीत् ॥ ११४

गुरुरुवाच—

जानेऽहं स्वापराधेन लज्जया यत्र तिष्ठति। रभसाऽऽरब्धकार्यस्य भुङ्क्तेऽसौ मघवा फलम्॥११५
नृणां नीतिपरित्यागाद्विपदः स्युर्भयंकराः । अहो राज्यमदैर्मत्तः कृत्याकृत्यमचिन्तयन् ॥ ११६
कृतवान्निन्द्यमानोऽसौ दृष्टादृष्टभयंकरम् । कुर्वन्ति बालिशा ह्यद्य दैवोपहतबुद्धयः ॥ ११७
अपराधं(द्धं) तदै(दे)व स्यादिहामुत्र विनिष्फलम् । अधुना तत्र गच्छामो यत्र शक्रः स तिष्ठति

द्विज उवाच—

इत्युक्त्वा निर्गताः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः । दृष्ट्वा सरसि विस्तीर्णे स्वर्णपङ्कजकानने ॥ ११९
तुष्टुवुर्देवराजं तु प्रबोधो येन जायते । ततो गुरोः प्रबोधेन निर्गतः पद्मकुड्मलात् ॥ १२०
दीनाननो विरूपोऽसौ व्रीडाकुञ्चितलोचनः । जग्राह चरणाविन्द्रो गुरोस्तस्याग्रजन्मनः ॥१२१

इन्द्र उवाच—

पाहि मां निष्कृतिं ब्रूहि पापस्यास्य बृहस्पते । १२२

द्विज उवाच—

देवराजवचः श्रुत्वा जगौ विप्रो बृहस्पतिः ॥ १२३

गुरुरुवाच—

[*शृणु देवेन्द्र वक्ष्येऽहमुपायं पापनाशकम्] । प्रयागस्नानमात्रेण तत्क्षणादेव पातकात् ॥
मुच्यसे देवराज त्वं तत्र यास्यामहे वयम् ॥ १२४

द्विज उवाच—

अथो पुरोधसा सार्धमागत्य बलमर्दनः । सस्नौ सितासिते तीर्थे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥ १२५
ततो देवगुरुस्तस्मै विशुद्धाय वरं ददौ ॥ १२६

गुरुरुवाच—

क्षीणपापोऽसि हे शक्र मत्प्रसादेन सांप्रतम् । सहस्रमेतद्योनीनां सहस्रं स्याद्दृशां तव ॥ १२७

द्विज उवाच—

तदैव द्विजवाक्येन शुशुभे स शचीपतिः । लोचनानां सहस्रेण पङ्कजैरिव मानसम् ॥ १२८
ततो वृन्दारकैः सर्वैर्ऋषिभिश्चाभिपूजितः । गन्धर्वैः स्तूयमानस्तु गतः शक्रोऽमरावतीम् ॥ १२९

---

* इदमर्धं र. ल. पुस्तकस्थम् ।

इत्थं सद्यो विपापोऽभूत्प्रयागे पाकशासनः । अपि त्वं याहि कल्याणि प्रयागं योगिसेवितम् ॥
सद्यः पातकनाशाय तथा स्वर्गतये ध्रुवम् ॥ १३०

काञ्चनमालिन्युवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा सेतिहासं सुमङ्गलम् । तदैव संभ्रमापन्ना पादौ नत्वा द्विजन्मनः ॥ १३१
त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं दासीर्दासान्गृहं धनम् । सकलान्विषयात्रक्षो विषग्रासानिव स्फुटम् १३२
वपुश्च क्षणविध्वंसि पश्यन्ती निर्गताऽप्यहम् । [+नरकार्णवसंपातदारुणान्तरवह्निना] ॥ १३३
हृदये कौणपव्याघ्र तदा संतप्यमानया । मया गत्वा कृतं स्नानं माघमासे सितासिते ॥ १३४
तस्य स्नानस्य माहात्म्यं शृणु वृद्ध निशाचर । त्र्यहात्पापक्षयो जातः सप्तविंशतिभिर्दिनैः १३५
शेषैर्मे यद्भूत्पुण्यं तेन देवत्वमागता । रममाणा तु कैलासे गिरिजायाः प्रिया सखी ॥ १३६
जातिस्मराऽथ जाताऽहं प्रयागस्य प्रभावतः । स्मृत्वा प्रयागमाहात्म्यं माघे माघे व्रजाम्यहम् ॥
इति राक्षस यत्पृष्टं त्वया विस्मितचेतसा । तन्मया चरितं सर्वं कथितं प्रीतये तव ॥ १३८
मत्प्रीतये चरित्रं स्वं त्वं ब्रूहि मम राक्षस । कर्मणा केन जातोऽसि विरूपोऽतिभयंकरः ॥ १३९
श्मश्रुलो दीर्घदंष्ट्रश्च क्रव्यादो गिरिगह्वरे ॥ १४०

राक्षस उवाच—

इष्टं ददाति गृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । प्रीत्या च सज्जनो भद्रे तच्च सर्वं त्वयि स्थितम् ॥
त्वया संभावितो नूनं मन्येऽहं वामलोचने । भाविनी निष्कृतिः सद्यस्त्वयाऽस्य क्रूरजन्मनः ॥
अतो वक्ष्यामि ते भद्रे दुष्कृतं यत्स्वयं कृतम् । निवेद्य सज्जने दुःखं यतः सर्वे सुखी भवेत् ॥
शृणु सुश्रोण्यहं काश्यां बह्वृचो वेदपारगः । जातः पुरा द्विजश्रेष्ठः कुले महति निर्मले ॥१४४
राज्ञां दुष्कृतिनां भीरु शूद्राणां च तथा विशाम् । वाराणस्यां महाघोरः कृतो दुष्टप्रतिग्रहः १४५
बहुधा बहुवारं च निषिद्धो वेदपारगैः । चण्डालस्यापि न त्यक्तो मया भद्रे प्रतिग्रहः ॥ १४६
अन्यच्च पातकं तत्र ममाभून्मूढचेतसः । तन्नास्ति दुष्कृतं कर्म मया तत्र न यत्कृतम् ॥ १४७
अन्यच्च श्रूयतां देवि क्षेत्रस्य वरवर्णिनि । अविमुक्तेऽणुमात्रं यद्दत्तं तन्मेरुतां व्रजेत् ॥ १४८
न धर्मस्तु मया किंचित्संचितस्तत्र जन्मनि । ततो बहुतिथे काले मृतस्तत्रैव शोभने ॥ १४९
अविमुक्तनिवासेन न चाहं नरकं गतः । काशीवासिजनः कश्चिन्नरकं याति न क्वचित् ॥ १५०
अविमुक्ते कृतं किंचित्पापं वज्री भवेद्दृढम् । वज्रलेपेन पापेन तेन मे जन्म राक्षसम् ॥ १५१
रौद्रं क्रूरतरं रूपं संभूतं हिमपर्वते । द्विर्जातो गृध्रयोनौ माक्षिर्व्याघ्रो द्विः सरीसृपः ॥ १५२
एकवारमुलूकश्च विड्वराहस्ततः परम् । इदं तु दशमं जन्म राक्षसं यत्र भामिनि ॥ १५३
अतीतानि सहस्राणि वर्षाणां पञ्चसप्ततिः । नास्ति मे निष्कृतिर्भद्रे ह्येतस्माद्दुःखसागरात् ॥१५४
अत्र त्रियोजनं सुभ्रूर्निर्जनं च मया कृतम् । अनागसां च भूतानां बहूनां च क्षयः कृतः ॥१५५
कर्मणा तेन मे सुभ्रूर्दह्यते सततं मनः । त्वद्दर्शनसुधासिक्तं गतं शैत्यं मनो मम ॥ १५६
तीर्थं फलति कालेन सद्यः सङ्गः सतां खलु । अतः सत्संगतिं सुभ्रूः प्रशंसन्ति विपश्चितः १५७
एतत्ते कथितं सर्वं स्वदुःखं हृद्गतं मया । विरलः सज्जनः सुभ्रूः स्वात्मा यस्य न विद्यते १५८

+ इदमर्धं ख. ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थम् ।

१ ख. ज. झ. र. ल. °गं देवसे° ।

जानास्यत्रोचितं त्वं हि किंचिन्नो वच्म्यतः परम्। अस्य दुःखोदधेः पारं कथं यामीति चिन्तय
सज्जनानां महाभूतिः सर्वेषामुपजीविनी। क्षीरार्णवः पयो दत्ते हंसाय न बकाय किम् ॥ १६०

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा कृपार्द्रीकृतमानसा। धर्मदाने मनः कृत्वा जगौ काञ्चनमालिनी ॥ १६१

काञ्चनमालिन्युवाच—

करिष्ये निष्कृतिं रक्ष इदानीं खलु मा शुचः। प्रतिज्ञां तु दृढां कृत्वा यतिष्ये तव मुक्तये १६२
बहवो हि कृता माघा वर्षे वर्षे यथाविधि। श्रद्धापूर्वं मया रक्षो ब्रह्मक्षेत्रे सितासिते ॥ १६३
तां वदामि न संख्यां ते तस्य धर्मस्य राक्षस। गूढो धर्मो हि कर्तव्य इत्यूचुर्विबुधोत्तमाः १६४
आर्ते दानं प्रशंसन्ति मुनयो वेदवादिनः। सागरे वर्षतो भद्र किं मेघस्य फलं भवेत् ॥ १६५
ददामि माघपुण्यं ते कृतमेकं सितासिते। तेन ते स्वर्गतिः सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ १६६
अनुभूतं मया रक्षः स्वयं तत्पुण्यजं फलम्। तव दास्यामि तद्रक्षः [1]सद्यस्तापविनाशनम् ॥ १६७

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

निष्पीड्याथ तदा वस्त्रं जलं कृत्वा कराम्बुजे। ददौ सा माघजं पुण्यं यदा वृद्धाय रक्षसे १६८
शृणु राजन्विचित्रं तं प्रभावं माघमासजम्। तदैव प्राप्तपुण्यस्तां विमुक्तो(च्य) राक्षसीं तनुम् १६९
संभूतो देवताकारस्ततो भास्करविग्रहः। देवयानं समारूढो हर्षादुत्फुल्ललोचनः ॥ १७०
द्योतमानस्तदा व्योम्नि भासयन्प्रभया दिशः। दिव्यरूपधरो रेमे द्वितीय इव भास्करः ॥
ततोऽभिवन्दयामास स तां काञ्चनमालिनीम् ॥ १७१

राक्षस उवाच—

भद्रे वेत्तीश्वरो देवः कर्मणां यः फलप्रदः। त्वयाऽप्युपकृतं सम्यग्यत्र मे नास्ति निष्कृतिः १७२
इदानीं मम कारुण्यात्प्रसीदानुग्रहं कुरु। शिक्षां विधेहि मे देवि सर्वनीतिमयीं शुभाम् ॥ १७३
सर्वधर्मकरीं नूनं न कुर्वे पातकं यथा। तां श्रुत्वा त्वदनुज्ञातः पश्चाद्यामि सुरालयम् ॥ १७४

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

एतन्निशम्य तेनोक्तं प्रियं धर्ममयं वचः। अतिप्रीताऽब्रवीद्राजन्धर्मं काञ्चनमालिनी ॥ १७५

काञ्चनमालिन्युवाच—

धर्मं भजस्व सततं त्यज भूतहिंसां सेवस्व साधुपुरुषाञ्जहि कामशत्रुम्।
अन्यस्य दोषगुणकीर्तनमाशु मुक्त्वा सत्यं वदार्च[2]यं हरिं जहि सर्वदुःखम्॥ १७६
देहेऽस्थिमांसरुधिरेऽहंमतिं त्यज त्वं जायासुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च।
पश्यानिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं वैराग्यभावरसिको भव योगनिष्ठः ॥ १७७
प्रीत्या मया निगदितं तव धर्मजातं चित्ते निधेहि सफलं भव शीलयुक्तः।
संत्यज्य राक्षसतनुं धृतदेवदेहो ज्योतिर्मयो व्रज यथासुखमाशु नाकम् ॥ १७८

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

श्रुते धर्मे ततो रक्षः संतुष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७९

---

१ ख. र. ल. सद्यः पापवि°। २ ज. झ. °य हरिं व्रज देवलोकम्। र. ल. °य शिवं भज वासुदेवम्।

राक्षस उवाच—

भव प्रमुदिता नित्यं सर्वदा शिवमस्तु ते । आचन्द्रार्कं रमस्व त्वं कैलासे शिवसंनिधौ ॥ १८०
उमयाऽखण्डितं प्रेम तवास्तु वरवर्णिनि । धर्मनिष्ठा तपोनिष्ठा मातस्त्वं भव सर्वदा ॥
माऽस्तु लोभः शरीरे ते आपन्नार्तिहरा भव ॥ १८१

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

इत्युक्त्वा संप्रणम्याथ स तां काञ्चनमालिनीम् । जगाम राक्षसः स्वर्गं गन्धर्वैर्बहुभिः स्तुतः१८२
देवकन्यास्तदाऽऽगत्य ववृषुः पुष्पवृष्टिभिः । तस्याः काञ्चनमालिन्या मूर्ध्नि हर्षसमाकुलाः ॥
तामालिङ्ग्य ततः प्रोचुः कन्यकाः सुप्रियं वचः ॥ १८३

देवकन्या ऊचुः—

कृतं भद्रे त्वया चित्रं रक्षसो हि विमोक्षणम् । दुष्टस्यास्य भिया किंचिद्विशत्यस्मिन्न कानने
अधुना निर्भया ह्यत्र विचरामो यथासुखम् ॥ १८४

श्रीदत्तात्रेय उवाच—

श्रुत्वा तु वचनं तासां राजन्काञ्चनमालिनी । हृष्टा तेनैव दानेन कृतकृत्या सती तदा ॥ १८५

तं राक्षसं काञ्चनमालिनी तदा गन्धर्वकन्या परिमोक्ष्य सत्वरम् ।
क्रीडन्त्यमूभिः प्रययौ हरालयं प्रीत्या सुपूर्णा हि परोपकारिणी ॥ १८६
संवादमेतद्वरकन्यकेरितं भक्त्या परं यश्च शृणोति मानवः ।
नो बाध्यते जात्वपि राक्षसादिभिर्धर्मे मतिस्तस्य भृशं प्रजायते ॥ १८७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे राक्षसविमोक्षणं नाम षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ (२८)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४७०४

अथ सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

कथितं माघमाहात्म्यं दत्तात्रेयेण भाषितम् । अधुनाऽहं प्रवक्ष्यामि माघस्नानफलं महत् ॥ १
सर्वक्रतुवरिष्ठं यत्सर्वदानफलप्रदम् । सर्वव्रततपस्तुल्यं माघस्नानं परंतप ॥ २

स्नानेन माघस्य दिलीप मानवाः पितॄन्दिवि स्थाप्य कुलद्वयोद्भवान् ।
स्वर्गं प्रयान्ति स्वयमुज्ज्वलानना वरैर्विमानै रुचिरैश्च काञ्चनैः ॥ ३
ये मानवाः पापकृतोऽपि सर्वदा महादुराचाररता विमार्गगाः ।
स्नात्वा हि माघेऽहिरिव त्वचं भृशं मुञ्चन्ति तेऽपीह महाघकञ्चुकम् ॥ ४
सत्येन हीनाः पितृमातृदूषका अनाश्रमस्थाः कुलधर्मवर्जिताः ।
ये दाम्भिकास्तेऽपि नराः सतां गतिं स्नानैः प्रयान्त्यत्र हि माघसंभवैः ॥ ५
पुण्येषु तीर्थेष्वपि माघमासजं स्नानं नराणामपि दुर्लभं भुवि ।
तस्माद्यतो ब्रह्मविदां पदं नरैः संप्राप्यते नात्र विचारणा च ॥ ६

---

१ ख. ज. झ. वरा । २ ख. ज. झ. र. ल. कामगैः ।

माघे प्रपादानतपःप्रसेवनं स्नानं हरेः पूजनमक्षयं नृप ।
तस्माद्यथाशक्ति नरैः प्रयत्नतः स्नात्वा प्रदेयं वसनान्नकाञ्चनम् ॥ ७
माघेऽन्नदाताऽमृतपः सुरालये हेम्नः प्रदाता बलभित्समीपगः ।
दीपाग्निवासांसि ददन्नरः सदा सूर्यस्य लोके वसति प्रभामयः ॥ ८
यज्ञैश्च दानैः सुतपोभिरुज्ज्वलैः सुब्रह्मचर्यैर्वरयोगसेवया ।
शुद्धा भवन्तीह तथा न पापिनः स्नानैर्यथा तीर्थभवैर्हि माघजैः ॥ ९
दुःखौघसंतप्तिमसह्ययातनां यामीं न ते यान्त्यपि पापकारिणः ।
ये माघमासे वरतीर्थमज्जनं कुर्वन्ति चार्धोदितसूर्यमण्डले ॥ १०
स्नात्वा हि माघे हरिमर्चयन्ति ये स्वर्गच्युता भूपतयो भवन्ति ।
भव्याः सुरूपाः सुभगाः प्रियंवदा धर्मान्विता भूरिधनाः शतायुषः ॥ ११
दीप्तेऽनले काष्ठचयो यथा हुतो भस्मावशेषो भवतीह तत्क्षणात् ।
स्नानेन माघस्य तथा विलीयतेऽक्षुद्रोऽपि पापौघमहाद्रिसंचयः ॥ १२
कायेन वाचा मनसा च पातकं ज्ञातं यदज्ञातमलं कृतं नरैः ।
स्नानं तु माघे वरतीर्थसंभवं सर्वं दहेद्विष्णुरिवाऽऽशु दुर्गतिम् ॥ १३
संभुज्यमाने कलुषे हि पार्थिव प्रमादतोऽपीह नृणां कथंचन ।
स्नानं तु माघस्य यदि प्रसज्यते तदैव तत्संक्षयमेति निश्चितम्+ ॥ १४
गन्धर्वकन्याः पृथिवीश शापजं संभुज्यमानाघ*फलं दुरत्ययम् ।
स्नानाद्विमुक्ताः खलु माघसंभवाद्वाक्यात्पुरा लोमशजात्तदद्भुतम् ॥ १५

सूत उवाच—

श्रुत्वैतत्पार्थिवः प्रीत्या नत्वा तत्पादपङ्कजम् । श्रद्धया परया नम्रस्तं पप्रच्छ पुरोधसम् ॥ १६

दिलीप उवाच—

भगवन्ब्रूहि कन्याभिः प्राप्तः शापः कथं कुतः । कस्यापत्यानि तास्तासां नाम किं कीदृशं वयः
कथं लोमशवाक्येन पातकाच्छापसंभवात् । विमुक्ताः कुत्र ताः सस्नुर्माघे ताः कतिसंख्यया १८

वसिष्ठ उवाच—

श्रूयतां राजशार्दूल धर्मगर्भां परां कथाम् । यथाऽरणिर्वह्निगर्भा धर्मसूर्वह्निसूरिव ॥ १९
गन्धर्वः सुखसंगीतस्तस्य कन्या प्रमोहिनी । सुशीलस्य सुशीला च सुस्वरा स्वरवेदिनः ॥ २०
सुतारा चन्द्रकान्तस्य चन्द्रिका सुप्रभस्य च । इमानि खलु नामानि तासामप्सरसां नृप ॥ २१
कुमार्यः पञ्च सर्वास्ता वयसा सुसमाः पुनः । शोभन्ते च मिथस्ताश्च भगिन्य इव सर्वदा ॥२२
चन्द्रादिव विनिष्क्रान्ताश्चन्द्रिकेव समुज्ज्वलाः । चन्द्रानना सुकेश्यश्च चन्द्रामृतरसाधराः २३
नेत्रेष्वानन्दकारिण्यः कौमुद्यः कैरवेष्विव । लावण्यपिण्डसंभूता वररूपा मनोहराः ॥ २४
उद्भिन्नकुचकुम्भिन्यः पद्मिन्य इव माधवे । उन्मीलद्यौवनैः कान्ता वल्लीव नवपल्लवैः ॥ २५

+ इत आरभ्याग्रिमाध्याये नूनं प्रयागः स कथं न वर्ण्यत इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थः केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति । * विकारणव्यत्यय आर्षः संधिश्च ।

१ ज. झ. °मये । य° ।

हेमगौराश्च हेमाभा हेमालंकारभूषिताः । हेमचम्पकमालिन्यो हेमच्छविसुवाससः ॥ २६
स्वरग्रामावलीहासु विविधामूर्छनासु च । तालदानविनोदेषु वेणुवीणाप्रवादने ॥ २७
मृदङ्गनादसंगीते लास्यमार्गलयेषु च । विचित्रादिविनोदेषु कलासु च विशारदाः ॥ २८
[*एवंभूताश्च ताः कन्या मुमुदुः क्रीडनैर्वरैः] । पितृभिर्लालिताः सत्यश्चेरुश्च धनदालये ॥ २९
कौतुकादेकदा पञ्च मिलिता मासि माधवे । कन्या मन्दारपुष्पाणि विचिन्वत्यो वनाद्वनम् ॥ ३०

गौरीं समाराधयितुं वराङ्गनाः कदाचिदच्छोदसरोवरं ययुः ।
हेमाम्बुजानि प्रवराणि ताः पुनस्तस्मादुपादाय वरोत्पलैः सह ॥ ३१
वैदूर्यशुभ्रस्फटिके प्रकुट्टिमे स्नात्वा सरस्यां परिधाय चाम्बरम् ।
मौनेन च स्थण्डिलपिण्डिकामयीं सुवर्णसिक्ताभिरुमां विनिर्ममुः ॥ ३२
आवाह्य तां कुङ्कमपङ्कचन्दनैरभ्यर्च्य गौरीवरपङ्कजादिभिः ।
नानोपचारैश्च सुभक्तिभाविता लास्यप्रयोगैर्ननृतुः कुमारिकाः ॥ ३३
गान्धारमाश्रित्य वरं स्वरं ततो गेयं सुतारध्वनिभिः सुमूर्छितम् ।
एणीदृशस्ताः प्रजगुः कलाक्षरं चारुप्रबन्धं गतिभिश्च सुस्वरम् ॥ ३४
तस्मिन्सुतारे रसवर्षहर्षदे कन्यास्वलं निर्भरचित्तवृत्तिषु ।
अच्छोदतीर्थप्रवरे तदाऽऽगतः स्नातुं मुनेर्वेदनिधेः सुतोऽग्निपः ॥ ३५
रूपेण निःसीमतरो वराननः पयोजपत्रायतलोचनो युवा ।
विस्तीर्णवक्षाः सुभुजोऽतिसुन्दरः श्यामच्छविः काम इवापरो हि सः ॥ ३६
स ब्रह्मचारी सुशिखो विराजते दण्डेन युक्तो धनुषेव मन्मथः ।
एणाजिनप्रावरणः सुसूत्रभृद्धेमाभमौञ्जीकटिसूत्रमेखलः ॥ ३७

तं दृष्ट्वा ब्राह्मणं बालास्तास्तत्र सरसीतटे । जहृषुः कौतुकाविष्टाः कोऽयं नो नयनातिथिः ॥ ३८
संत्यक्तनृत्यगीतास्तास्तस्याऽऽलोकनलालसाः । हरिण्यो लुब्धकेनेव विद्धाः कामेन सायकैः ॥ ३९
पश्य पश्येति जल्पन्त्यो मुग्धाः पञ्च सुसंभ्रमम् । तस्मिन्विप्रवरे यूनि कामदेवभ्रमं ययुः ॥ ४०
पुनः पुनस्तमभ्यर्च्य नयनैः पङ्कजैरिव । पश्चाद्विचार आरब्धश्चाप्सरोभिः परस्परम् ॥ ४१

कन्या ऊचुः—

यद्ययं कामदेवः स्याद्रतिहीनः कथं चरेत् । आहोस्विदश्विनौ देवौ तौ लोके युग्मचारिणौ ४२
गन्धर्वः किंनरो वाऽथ सिद्धो वा कामरूपधृक् । ऋषिपुत्रोऽथवा कश्चित्कश्चिद्वा मानुषोत्तमः ४३
अथवा कश्चिदेवायं धात्रा सृष्टो हि नः कृते । यथा भाग्यवतामर्थे निधानं पूर्वकर्मभिः ॥ ४४
तथाऽस्माकं कुमारीणां गौर्याऽऽनीतो नरोत्तमः । करुणाजलकल्लोलप्लवार्द्रीकृतचित्तया ॥ ४५
मया वृतस्त्वया चायं वृतश्चायं मयेति च । एवं पञ्चसु कन्यासु वदन्तीषु नृपोत्तम ॥ ४६

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वा तद्वचनं तत्र कृतमाध्याह्निकक्रियः । आलोच्य हृदये सोऽपि विघ्नमेतदुपस्थितम् ॥ ४७

ऋषिकुमार उवाच—

ब्रह्मविष्णुगिरिशादयः सुरा येऽपि सिद्धमुनयः पुराविदः ।
तेऽपि योगबलिनो विमोहिता लीलया तदबलाभिरद्भुतम् ॥ ४८

* इदमर्धं ख. ङ. ल. पुस्तकस्थम् ।

योषितां नयनतीक्ष्णसायकैर्भ्रूलताकुटिलचापनिर्गतैः ।
धन्विना मकरकेतुना हतः कस्य नो पतति हा मनोमृगः ॥ ४९
तावदेव नयधीर्विराजते तावदेव जनताभयं भवेत् ।
तावदेव दृढचित्तता भृशं तावदेव गणना कुलस्य च ॥ ५०
तावदेव तपसः प्रगल्भता तावदेव यमसेवनं नृणाम् ।
यावदेव वनितेक्षणास्त्रैर्माद्यतेऽद्भुतमदैर्न पूरुषः ॥ ५१
मोहयन्तु मदयन्तु रागिणो योषितः स्वललितैर्मनोहरैः ।
मोहयन्ति मदयन्ति मामिमा धर्मरक्षणपरं हि कैर्गुणैः ॥ ५२
मांसरक्तमलमूत्रनिर्मिते योषितां वपुषि निर्गुणेऽशुचौ ।
कामिनश्च परिकल्प्य चारुतां हा रमन्ति सुविमूढचेतसः ॥ ५३
दारुणो हि परिकीर्तितोऽङ्गनासंनिधिर्विमलबुद्धिभिर्नरैः ।
यावदत्र न समीपगा इमास्तावदेव हि गृहं व्रजाम्यहम् ॥ ५४

वसिष्ठ उवाच—

समीपं तस्य यावद्धि नाऽऽगच्छन्ति वराङ्गनाः । वैष्णवेन प्रभावेन तावदन्तर्दधे द्विजः ॥ ५५
तस्य योगबलाद्भूप गतस्यादर्शनं तदा । दृष्ट्वा तदद्भुतं कर्म वैष्णवं ब्रह्मचारिणः ॥
वित्रस्तनयना बालाः कुरङ्ग्य इव कातराः । संभ्रान्तनयनाः शून्या ददृशुस्ता दिशो दश ॥ ५७
इन्द्रजालं स्फुटं वेत्ति मायां जानाति वा पुनः । दृष्टोऽप्यदृष्टरूपोऽभूदित्यूचुश्च परस्परम् ॥ ५८
तप्तं च हृदयं तासां तस्यैव हृच्छयाग्निना । ज्वलद्दावानलेनेव सुदग्धं सान्द्रकाननम् ॥ ५९

कन्या ऊचुः—

त्यक्त्वेन्द्रजालिकां विद्यां कान्त दर्शय सत्वरम् । स्वात्मानं न हि ते युक्तं प्राग्ग्रासे मक्षिकोपमम् ॥ ६०
हा कष्टं दर्शितः कस्माद्धात्रा त्वं घटितः कुतः । ज्ञातं महानुसंतापहेतोर्नस्त्वं विनिर्मितः ॥ ६१
कच्चित्ते निर्दयं चेतः कच्चिदस्मासु नो मतिः । कच्चिद्धूर्तोऽसि हे कान्त कच्चिन्मुष्णासि नो मनः ॥ ६२
कच्चिन्न प्रत्ययोऽस्मासु कच्चिदस्मान्परीक्षसे । कच्चिन्नर्मकलाशीलः कच्चिन्मायाविशारदः ॥ ६३
कच्चिच्चित्ते प्रविष्टस्त्वं वेत्सि विज्ञानलाघवम् । कच्चिन्निर्गमनोपायं न जानासि कुतः पुनः ॥ ६४
कच्चिद्विनाऽपराधं तु त्वमस्मासु प्रकुप्यसे । कच्चिद्दुःखं न जानासि परेषां विप्रलम्भजम् ॥ ६५
त्वद्दर्शनं विना नूनं हृदयेश्वर सांप्रतम् । न जीवामोऽथ जीवामः पुनः संदर्शनेन ते ॥ ६६
वयं च नीयन्तां तत्र शीघ्रं यत्र गतो भवान् । त्वद्दर्शनहरो धाता व्यधान्मोदाङ्कुराच्छिदाम् ६७
सर्वथा दर्शनं देहि कारुण्यं भज सर्वदा । पर्यन्तं न प्रपश्यन्ति कस्यचित्सज्जना जनाः ॥ ६८

वसिष्ठ उवाच—

इत्थं विलप्य ताः कन्याः प्रतीक्ष्य चपलेक्षणाः । पितुर्भयाद्गृहं गन्तुं शीघ्रमारेभिरे ततः ॥ ६९
तत्प्रेमनिगडैर्बद्धा भृशं विरहविक्लवाः । कथंचिद्धैर्यमालम्ब्य ताः स्वं स्वं गृहमाययुः ॥ ७०
आगताः पतिताः सर्वा जलयन्त्रसमीपतः । किमेतन्मातृभिः पृष्टाः कुतः कालात्ययोऽजनि ॥ ७१

---

१ क. र. ल. 'तासुरङ्का' । २ र. ल. निर्घृणेऽ' ।

कन्या ऊचुः—

क्रीडन्त्यः किंनरीभिस्तु सार्धं संहतकन्दुकाः । [+संस्थितास्तेन न ज्ञातं दिवसादि सरोवरे ७२
पथि श्रान्ता वयं मातः संतापस्तेन नस्तनौ । मोहेन महता वक्तुं न केनाप्युत्सहामहे] ॥ ७३

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा लुलुठुस्तत्र मणिभूमौ कुमारिकाः । आकारं गोपयन्त्यस्ता मुग्धा जल्पन्ति मातृभिः ॥
काचिन्नर्तयति क्रीडामयूरं न मुदा तदा । शुकं न वादयत्यन्या पञ्जरस्थं यथा पुरा ॥ ७५
लालयेन्नकुलं नान्या नो लापयति सारिकाम् । अपराऽतीव संमुग्धा नैव खेलति सारसैः ॥७६
भेजिरे न विनोदं ता रेमिरे न च मन्दिरे । ऊचिरे बान्धवैर्नालं वीणावाद्यं न चक्रिरे ॥ ७७
कल्पद्रुमप्रसूनं यद्रसवत्तत्सुधोपमम् । मन्दारकुसुमामोदि न पपुर्मधुरं मधु ॥ ७८
योगिन्य इव ताः कन्या नासाग्रन्यस्तलोचनाः । अलक्ष्यध्यानसंतानाः पुरुषोत्तममानसाः ७९
चन्द्रकान्तमणिच्छन्नसद्द्वारिसुशीतले । वातायने क्षणं स्थित्वा जलयन्त्रे क्षणं क्षणात् ॥ ८०
रचयन्त्यः क्षणं शय्यां दीर्घिकाम्भोजिनीदलैः । वीज्यमानाः सखीभिस्ताः शीतलैः कदलीदलैः

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ (२९)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४७८५

अथाष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

युगसमां रात्रिमनयंस्ता वरस्त्रियः । कथंचिद्धीरतां कृत्वा सज्वरा विज्वरा इव ॥ १
र्योममणिं दृष्ट्वा मन्यमानाः स्वजीवितम् । विज्ञाप्य मातरं स्वां स्वां गौरीं पूजयितुं गताः२
त्वा तेन विधानेन पुष्पैर्धूपैस्तथा पुनः । विधिवत्पूजयित्वा तु गायन्त्यस्तत्र तस्थिरे ॥ ३
स्मिन्नन्तरे चैव स्नातुं विप्रः समागतः । पितुराश्रमतस्तस्मादच्छोदेऽस्मिन्सरोवरे ॥ ४
दृष्ट्वा हि रात्र्यन्ते पद्मिन्य इव कन्यकाः । उत्फुल्लनयना जातास्तं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणम् ॥५
वा तदैव ताः कन्याः समीपं ब्रह्मचारिणः । सव्यापसव्यबन्धेन बाहुपाशं च चक्रिरे ॥ ६

कन्या ऊचुः—

ोऽसि धूर्त पूर्वेद्युर्गन्तुमद्य न शक्यसे । वृतश्च नूनमस्माभिर्नात्र तेऽस्ति विचारणा ॥ ७

वसिष्ठ उवाच—

युक्तोऽसौ द्विजः प्राह प्रहसन्बाहुपाशगः ॥ ८

ऋषिपुत्र उवाच—

स्माभिरुच्यते भद्रमनुकूलं प्रियं वचः । प्रथमाश्रमनिष्ठस्य किं तु नाद्यापि मे व्रतम् ॥ ९
द्वाध्ययनशीलस्य पारं नीतं गुरोः कुले । आश्रमे यत्र यो धर्मो रक्षणीयः स पण्डितैः ॥
विवाहोऽयमतो मन्ये न धर्म इति कन्यकाः ॥ १०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ख. ट. ल. पुस्तकस्थः ।

वसिष्ठ उवाच—

आकर्ण्य तस्य वाक्यानि तमूचुस्ता वरस्त्रियः। सकलध्वनि सोत्कण्ठाः कोकिला इव माधवे ११

कन्या ऊचुः—

धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामाद्धर्मफलोदयः। इत्येवं निर्णयं शास्त्रे वर्णयन्ति विपश्चितः॥ १२

स कामो धर्मबाहुल्यात्पुरतस्ते समुत्थितः। सेव्यतां विविधैर्भोगैः स्वर्गभूमिरियं यतः॥ १३

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वा तद्वचनं तासां प्राह गम्भीरया गिरा॥ १४

ऋषिकुमार उवाच—

तथ्यं वो वचनं किं तु समाप्यैतत्स्वकं व्रतम्। प्राप्यानुज्ञां गुरोः कुर्वे विवाहकर्म नान्यथा॥१५

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्ताः पुनरूचुस्ताः स्फुटं मूर्खोऽसि सुन्दर॥ १६

सिद्धौषधं ब्रह्म रसायनं च सिद्धिर्निधिः साधुकुला वराङ्गनाः।
मन्त्रस्तथा सिद्धिरसश्च धर्मतो गुने निषेव्याः सुधिया समागताः॥ १७

कार्ये तु दैवाद्यदि सिद्धिमागतं तस्मिन्नुपेक्षां न च यान्ति नीतिगाः।
यस्मादुपेक्षा न पुनः फलप्रदा तस्मान्न दीर्घीकरणं प्रशस्यते॥ १८

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम्। नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि॥ १९

सान्द्रानुरागाः कुलजन्मनिर्मलाः स्नेहार्द्रचित्ताः सुगिरः स्वयंवराः।
कन्याः सुरूपाः किल चारुलोचना धन्या लभन्तेऽत्र नरास्तु नेतरे॥ २०

क्व वयं सुरसुन्दर्यः क्व भवांस्तापसो वरः। दुर्घटस्य विधाने हि मन्ये धाताऽतिपण्डितः॥ २१

तस्मादस्मानिदानीं तु स्वीकुर्यान्मङ्गलं भवान्। गान्धर्वेण विवाहेन न जीवामोऽन्यथा वयम् २२

वसिष्ठ उवाच—

श्रुतवाक्यस्ततः प्राह ब्राह्मणो वेदवित्तमः॥ २३

ऋषिकुमार उवाच—

भो मृगाक्ष्यः कथं त्याज्यो धर्मो धर्मधनैर्नरैः। धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चेति चतुष्टयम्॥ २४

यथोक्तं सफलं ज्ञेयं विपरीतं तु निष्फलम्। नाकालेऽहं व्रती कुर्यामतो दारपरिग्रहम्॥ २५

न क्रियाफलमाप्नोति क्रियाकालं न वेत्ति यः। यतो धर्मविचारेऽस्मिन्प्रसक्तं मम मानसम्॥२६

तस्माच्छृणुत हे कन्याः समीहे न स्वयंवरम्॥ २७

वसिष्ठ उवाच—

एवं श्रुत्वाऽऽशयं तस्य समीक्ष्यैवं परस्परम्। करात्करं विमुच्याथ जग्राहाङ्घ्रिं प्रमोहिनी॥२८

भुजौ जगृहतुस्तस्य सुशीला सुस्वरा तदा। आलिलिङ्ग सुतारा च चुचुम्बाऽऽस्यं च चन्द्रिका।

तथाऽपि निर्विकारोऽसौ प्रलयानलसंनिभः। शशाप ब्रह्मचारी तु कोपेनात्यन्तमूर्छितः॥ ३०

ऋषिकुमार उवाच—

पिशाच्य इव मां लग्नास्तत्पिशाच्यो भविष्यथ॥ ३१

---

१ ख. र. ल. °णो धर्मवि°।

वसिष्ठ उवाच—

एवं तेनाऽऽशु शप्तास्तास्तं त्यक्त्वा पुरतः स्थिताः ॥ ३२

कन्या ऊचुः—

किमेतच्चेष्टितं पाप अनागसि जने त्वया । प्रियकृत्येऽप्रियं कर्ता धिक्तां धर्मज्ञतां तव ॥ ३३
अनुरक्तेषु भक्तेषु मित्रेषु द्रोहकारिणः । पुंसो लोकद्वये सौख्यं न विन्दन्तीति नः श्रुतम् ॥
तस्माद्भवांश्च नः शापात्पिशाचो भव सत्वरम् ॥ ३४

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वोपरता बाला निश्वसत्यः क्षुधाकुलाः । तदैवान्योन्यसंरम्भात्तस्मिन्सरसि पार्थिव ॥३५
ताः कन्या ब्रह्मचारी च सर्वे पिशाचतां गताः । पिशाच्यश्च पिशाचश्च क्रन्दमानाः सुदारुणम्॥
क्षपयन्ति विपाकं तं पूर्वोपात्तस्य कर्मणः । स्वकाले प्रभवत्येव पूर्वोपात्तं शुभाशुभम् ॥ ३७
स्वच्छायमिव दुर्वारं देवानामपि पार्थिव । क्रन्दन्ति पितरस्तासां मातरस्तत्र तस्य च ॥ ३८
हा प्रमादश्च बालानां दोषो हि दुरतिक्रमः । तत ऊर्ध्वं पिशाचास्त आहारार्थं सुदुःखिताः ३९
इतश्चेतश्च धावन्तो वसन्ति सरसस्तटे । एवं बहुतिथे काले लोमशो मुनिसत्तमः ॥ ४०
पौषस्य च चतुर्दश्यामच्छोदे स्नातुमागतः । तं दृष्ट्वा ब्राह्मणं सर्वे पिशाचाः क्षुत्समाकुलाः ॥४१
धावन्तो हन्तुकामास्ते मिलित्वा यूथवर्तिनः । दह्यमानाः सुतीक्ष्णेन तेजसा लोमशस्य च ॥ ४२
असमर्थाः पुरः स्थातुं ते सर्वे दूरतः स्थिताः । तत्र वेदनिधिर्विप्रस्तदैव हि समागतः ॥ ४३
समीक्ष्य लोमशं राजन्साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च । उवाच सूनृतां वाचं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ४४

वेदनिधिरुवाच—

महाभाग्योदये विप्र साधूनां संगतिर्भवेत् । गङ्गादिसर्वतीर्थेषु यो नरः स्नाति सर्वदा ॥ ४५
यः करोति सतां सङ्गं तयोः सत्संगतिर्वरा । गुरूणां संगमो विप्र दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥ ४६
स्वर्गदो रोगहारी च किं तु सोपद्रवी न तु(?) ॥ ४७

वसिष्ठ उवाच—

इत्युक्त्वा कथयामास पूर्ववृत्तान्तमद्भुतम् ॥ ४८

वेदनिधिरुवाच—

इमा गन्धर्वकन्यास्ता बटुः सोऽयं ममात्मजः । सर्वे पिशाचरूपेण मिथःशापविमोहिताः ॥ ४९
दीनाननाश्च तिष्ठन्ति तवाग्रे मुनिसत्तम । त्वद्दर्शनेन बालानां निस्तारोऽद्य भविष्यति ॥
सूर्योदये तमस्तोमः किं न लीयेत गह्वरे ॥ ५०

वसिष्ठ उवाच—

श्रुत्वैवं लोमशो राजन्कृपार्द्रीकृतमानसः । प्रत्युवाच महातेजास्तं मुनिं पुत्रदुःखितम् ॥ ५१

लोमश उवाच—

मत्प्रसादाच्च बालानां स्मृतिः सपदि जायताम् । धर्मं च वच्मि तं येन मिथःशापो लयं व्रजेत् ५२

वेदनिधिरुवाच—

महर्षे कथ्यतां धर्मो मुच्येरन्येन बालकाः । नायं कालो विलम्बस्य शापाग्निर्दारुणो यतः ॥५३

लोमश उवाच—

मया सार्धं प्रकुर्वन्तु माघस्नानं विधानतः । शापान्मोक्ष्यन्ति माघान्ते नान्यथा निष्कृतिर्भवेत् ५४

शापः पापफलं विप्र पापनाशो भवेन्नृणाम् । माघस्नानेन सत्तीर्थे ममेयं निश्चिता मतिः ॥ ५५
सप्तजन्मकृतं पापं वर्तमानं च दारुणम् । माघस्नानं दहेत्कृत्स्नं पुण्यतीर्थे विशेषतः ॥ ५६
प्रायश्चित्तं न पश्यन्ति यस्मिन्पापे मुनीश्वराः । पातकं पुण्यतीर्थेषु नश्येत्तदपि माघतः ॥ ५७
ज्ञानकृन्मानसे माघस्तस्मान्मोक्षफलप्रदः । हिमवत्पृष्ठतीर्थेषु सर्वपापप्रणाशनः ॥ ५८
इन्द्रलोकप्रदोऽच्छोदे निर्दिष्टो वेदवादिभिः । सर्वकामप्रदो माघो मोक्षकृद्बदरीवने ॥ ५९
पापहा दुःखहारी च सर्वकामफलप्रदः । रुद्रलोकप्रदो माघो नार्मदः पापनाशनः ॥ ६०
यामुनः सूर्यलोकाय भवेत्कल्मषनाशनः । सारस्वतोऽघविध्वंसी ब्रह्मलोकप्रदस्तथा ॥ ६१
विशालफलदो माघो विशालायां द्विजोत्तम । पातकेन्धनदावाग्निर्गर्भहेतुक्रियापहः ॥ ६२
विष्णुलोकाय मोक्षाय जाह्नवी परिकीर्तिता । शरयूर्गण्डकी सिंधुश्चन्द्रभागा च कौशिकी ॥ ६३
तापी गोदावरी भीमा पयोष्णी कृष्णवेणिका । कावेरी तुङ्गभद्रा च याश्चान्याश्च समुद्रगाः ॥६४
आसु माघी नरो याति स्वर्गलोकं विकल्मषः । नैमिषे विष्णुसारूप्यं पुष्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
आखण्डलस्य लोको हि कुरुक्षेत्रेषु माघतः । माघो देवह्रदे विप्र योगसिद्धिफलप्रदः ॥ ६६
प्रभासे मकरादित्ये स्नानाद्रुद्रगणो भवेत् । देवक्यां देवतादेहो नरो भवति माघतः ॥ ६७
माघस्नानेन भो विप्र गोमत्यामपुनर्भवः । हेमकूटे महाकाले ओंकारेऽप्यमरेश्वरे ॥ ६८
नीलकण्ठह्रदे माघाद्रुद्रलोके महीयते । सर्वासां सरितां विप्र संगमे मकरे रवौ ॥ ६९
स्नानेन सर्वकामानामवाप्तिर्जायते नृणाम् । माघस्तु प्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विजसत्तम ॥
अपुनर्भवदं तत्र सितासितजलं किल ॥ ७०

गायन्ति देवाः सततं दिविष्ठा माघः प्रयागे किल नो भविष्यति ।
स्नाता नरा यत्र न गर्भवेदनां पश्यन्ति तिष्ठन्त्यपि विष्णुसंनिधौ ॥ ७१
मज्जन्ति येऽपि त्रिदिनं तु मानवास्तीर्थे प्रयागे बहुपापकञ्चुकाः ।
मज्जन्ति ते नो निरयेषु धर्मिणः स्वर्गेऽप्सरोभिर्विहरन्ति देववत् ॥ ७२
तीर्थैर्व्रतैर्दानतपोभिरध्वरैः सार्धं विधात्रा तुलया धृतः पुरा ।
माघः प्रयागस्य तयोर्द्वयोरभून्माघो गरीयानत एव सोऽधिकः ॥ ७३
वाताम्बुपर्णाशनदेहशोषणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसंचितैः ।
योगैर्न संयान्ति नराः सतां गतिं स्नानात्प्रयागस्य च याति यां गतिम् ॥ ७४
स्नाताश्च ये वै मृगभास्करोदये तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसंगमे ।
तेषां गृहद्वारमलंकरोति किं भृङ्गावली कुञ्जरकर्णताडिता ॥ ७५
यो राजसूयाद्धयमेधयज्ञतः स्नानात्फलं संप्रददाति चाधिकम् ।
पापानि सर्वाणि विलोप्य लीलया नूनं प्रयागः स कथं न वर्ण्यते ॥ ७६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये वसिष्ठदिलीपसंवादेऽष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ (३०)

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४८६१

———

अथैकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच (लोमश उवाच)—

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । पुरा कृतयुगे राजन्दे(विप्र दे)शे मालवसंज्ञके ॥ १
अवन्तिविषये राजा वीरसेनोऽभवत्पुरा । नर्मदातीरमाश्रित्य राजसूयं चकार सः ॥ २
षोडशैरश्वमेधैश्च स्वर्णवेदिविराजितैः । स्वर्णभूषणयूपाढ्यै रेजे सोऽपि यथाविधि ॥ ३
प्रददौ धनराशींश्च द्विजेभ्यः पर्वतोपमान् । [*वदान्यो देवताभक्तो गोप्रदश्च सुवर्णदः ॥ ४
ब्राह्मणो भद्रको नाम मूर्खो हीनकुलस्तथा] । कृषीवलो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ५
सीरकर्मसमुद्विग्नो बन्धुभिश्च समुज्झितः । इतस्ततः परिभ्रम्य निर्गतो वृत्तिपीडितः ॥ ६
दैवतः सार्थवाहश्च प्रयागं स समागतः । महामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ॥ ७
अनघः स्नानमात्रेण भूत्वा हि स द्विजोत्तमः । प्रयागाच्चालितस्तत्र पुनर्यस्मात्समागतः ॥ ८
स राजा सोऽपि विप्रश्च विपन्नावेकदा तदा । तयोर्गतिं समां दृष्ट्वा मया शक्रस्य संनिधौ ॥ ९
तेजो रूपं बलं सैन्यं देवयानं विभूषणम् । कल्पद्रुमञ्जरीमालागीतनृत्यं समं तयोः ॥ १०
इति दृष्ट्वा हि माहात्म्यं क्षेत्रस्य कथमु(च मयो)च्यते । माघः सितासिते विप्र राजसूयसमो भवेत्
धनुस्त्रिंशत्सुविस्तीर्णे सितनीलाम्बुसंगमे । माघी न पुनरावृत्ती राजसूयी पुनः पतेत् ॥ १२
माघमासे यदा कोऽपि सितासितजलं स्पृशेत् । स धन्यो यः स्पृशेत्तं तु महापातकहा हि सः ॥
किमत्र बहुनोक्तेन श्रूयतां द्विज निश्चितम् । समुद्भूतफलं पापं तीर्थे माघः प्रणाशयेत् ॥ १४
अत्र ते कथयिष्यामि सावधानमतिः शृणु । पिशाचमोक्षणं नाम इतिहासं पुरातनम् ॥ १५
शृण्वन्त्वप्सरसो बालाः शृणोतु त्वत्सुतस्तथा । मत्प्रसादात्स्मृतिर्लब्धा पैशाच्यान्मुक्तिकामिनः
पुरा देवद्युतिर्विप्रो वैष्णवो वेदपारगः । पिशाचं मोक्षयामास करुणाप्लुतमानसः ॥ १७

वेदनिधिरुवाच—

कुत्र स्थितः कस्य पुत्रो नियमः कोऽस्य चाभवत् । केन वा वैष्णवी वृत्तिः कः पिशाचश्च मोक्षितः
एतद्विस्तरतः सर्वं कीर्तय त्वं महामुने । कौतूहलं महापुण्यं श्रोतुं मे त्वत्प्रसादतः ॥ १९

लोमश उवाच—

लक्ष्मप्रस्रवणेऽरण्ये सरस्वत्या विनिर्गमे । तत्राऽऽश्रमपदं तस्य शैलमाश्रित्य शोभते ॥ २०
शालैस्तालैस्तमालैश्च बिल्वैर्बकुलपाटलैः । चिञ्चिणीचारुबिल्वैश्च चूतचम्पककाननैः ॥ २१
करञ्जैः कोविदारैश्च केशरैः कुंजराशनैः । तिलकैः कर्णिकारैश्च कुम्भीखदिरतिन्दुकैः ॥ २२
वानीरैः शेलुजम्बीरैः पीलूदुम्बरवेतसैः । साक्षोटैररटरूषैश्च क्षीरिकाकरमर्दकैः ॥ २३
बीजपूरैः सनारङ्गै रम्भाराजिविराजितैः । पनसै रसवद्भिश्च नालिकेरैः सदाफलैः ॥ २४
सप्तच्छदैस्त्रिपर्णैश्च शिरीषामलकैः शुभैः । कर्कन्धूलकुचैरक्षैः पारिभद्रैर्वचादिभिः ॥ २५
केतकैः सिन्धुवारैश्च तगरैः कुन्दमल्लकैः । पद्मेन्दीवरकह्लारैर्मालतीयूथिकादिभिः ॥ २६
[+मालतीमोगरैश्चैव जातीफलविराजितैः । पुंनागैः किंशुकैश्चैव बबरीतुलसीद्रुमैः] ॥ २७

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. ज. झ. र. ल. पुस्तकस्थः । + अयं श्लोको र. ल. पुस्तकस्थोऽशुद्धश्च ।

१ ख. छ र. ल. क्षैणं ।